Naile Hacızade

BİLİŞSEL DİLBİLİM AÇISINDAN

Duyguların Dili

Duyguların Dili | Naile Hacızade

ÇİZGİ

BİLİŞSEL DİLBİLİM AÇISINDAN

DUYGULARIN DİLİ

Naile Hacızade

Naile HACIZADE

Azerbaycan'da doğdu. Yüksek eğitimini Bakü Devlet Üniversitesi'nde tamamladı. Yüksek lisans, doktora ve bilim doktorasını Türk dili üzerine yaptı. 1992 yılından itibaren Selçuk Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Dilin çeşitli alanlarıyla ilgili kitap, makale ve bildiri şeklinde çalışmaları bulunsa da başlıca araştırma alanı dilin söz varlığı ve deyimlerdir. Son dönemlerdeki ilgi yoğunluğu ise bilişsel dilbilim üzerinedir. "Geleceğin dilbilimi" olarak nitelendirilen bilişsel dilbilimle ilgili olarak da makale ve bildirileri bulunmaktadır.

***İletişim*:** nailehacizade@selcuk.edu.tr

BİLİŞSEL DİLBİLİM AÇISINDAN

DUYGULARIN DİLİ

Naile Hacızade

ÇiZGi

Çizgi Kitabevi Yayınları: 393
Dilbilim
*
Genel Yayın Yönetmeni
Mahmut Arlı
*

1. Baskı
Aralık 2012
*
Kapak Resmi
İlham Enveroğlu
*
ISBN: 978-605-4639-31-1
Yayıncı Sertifika No:17536
*
KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
- Cataloging in Publication Data(CIP) -
HACIZADE, Naile
Bilişsel Dilbilim Açısından
Duyguların Dili
*
ANAHTAR KAVRAMLAR
- Key Concepts -
Bilişsel Dilbilim, Türkçe, Duygu, Kavram
Cognitive linguistics, Turkish, Emotion, Concept
*
Baskıya Ön Hazırlık: Çizgi Kitabevi Yayınları
Tel: 0332 353 62 65- 66
Baskı: Sebat Ofset
Matbaacılar Sitesi Yayın Cd. No: 2 / Konya
0332 342 01 53
Cilt: Göksu Cilt Evi - Tel: 0332 342 02 07
*
ÇİZGİ KİTABEVİ
Sahibiata Mah. Mimar Muzaffer Caddesi
Helvacıoğlu Apt. No:41/1 – Meram / Konya
Tel: 0332 353 62 65 – 353 62 66
Faks: 0332 353 10 22
bilgi@cizgikitabevi.com
www.cizgikitabevi.com

ASLI ve NUR'A

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Dilbilimsel çalışmalarda 'dilde insan olgusu' özel bir yer tutmaktadır. Dil aracılığıyla insanın ruh halinin bildirilmesine, betimlenmesine olan ilgi ise son dönemlerde özellikle artmıştır. Duygu bildirimi de bunların arasında yer almaktadır. D. Aksan'ın da belirttiği gibi, "İnsan dilinin derinliklerine inilince, onun yalnızca, bir isteğin, bir gereksinmenin açıklanmasını, bireyler arasında ilişkiler kurulmasını sağlamakla kalmadığı, bütünüyle bireylere özgü imgelerin, umutların, acıların, kısacası, insan ruhundaki bütün etkinliklerin başkalarına aktarılabilmesine olanak verdiği görülür" (Aksan, 2003: 11).

Duygular, insanın dünya ile olan ilişkisinin özgün bir biçimidir. Duygu ruhsal bir kategoridir, duygu bildirimi ise doğrudan dille ilgilidir. Türkçede duyguların dil bildirimi üzerine fazla bir araştırma yapılmamıştır. Çalışmamızın bu açıdan belli bir boşluğu dolduracağını düşünüyoruz.

Çalışmada 'duygu' konusu bilişsel dilbilim açısından ele alınmıştır. Türkçe dilbilimsel çalışmalarda bilişsel dilbilimin henüz hak ettiği yeri almamış olduğu görülmektedir. Türkçenin zengin kavramlar dünyası araştırılmasını beklemektedir. Biz, duyguların Türk insanının zihnindeki manzarasını gerektiğinde felsefe, mantık, psikoloji, psikolinguistik gibi bilim dallarının da yardımına başvurarak dil verileri temelinde kurmaya, onarmaya çalıştık.

Bu çalışmanın duygu kavramlarının Türkçedeki yerinin belirlenmesine bir katkısı olursa bunu kendimiz için bir başarı olarak sayacağız.

Her zaman çalışmalarımda en büyük destekçim olan kızım Leyla'ya sonsuz teşekkürler...

GİRİŞ

"Dil içinde nasıl bütün ruh gerçekleşiyorsa, ruhun içinde de bütün dünya çağrılmış olmaktadır. Ruh, dünyaya dil olarak (dil kimliğinde) egemen olmuştur."

Walter Porzig

Duygular, insan doğasının ayrılmaz parçasıdır. İnsanın yaradılıştan sahip olduğu ve sonradan öğrenme yoluyla edindiği çok karmaşık yapılar olan duygular, tüm ömrü boyunca insana eşlik eder, onun hayatının renklerini oluşturur.

İnsanın, içinde yaşadığı bir dünya vardır; bu dünya insan bilincinin dışında nesnel olarak varlığını sürdürür. Ama her insanın da içinde bir dünyası vardır. İnsanın ruhunu yansıtan duygularla, zihnini yansıtan düşünceler iç dünya bileşenleridir. Duygu ve düşünceler dış dünya ile etkileşimde insan bilincinin algılama yöntemleridir. Zihin dünyayı algılar, sonra da bu algılamayı düşünce ve duyguların temeline koyar. Bu açıdan duygular, dünyayı yansıtma biçimlerinden biri olarak görülür. Fakat burada, dünyadaki nesne ve olayların doğrudan yansıtılması değil, onun insan üzerindeki etkisinin yorumu söz konusudur. Bundan dolayı nesne ve olayların gerçek özellikleri değil, bireyin o sıradaki duygu durumu ön plana çıkar.

Duygu bireysel olarak yaşanır. Kişinin iç dünyasında yaşadıklarını, onun kendisi kadar hiç kimse bilemez. Ruhsal çalkantılar vücuda da yansır: İnsanın fiziksel varlığı ile ruh dünyası birbirinden ayrılmayan bir bütündür. İçinde yaşadığı duygunun psikolojik ve fizyolojik etkilerini kişi yorumlayarak aktarır. İnsanın iç dünyasını yorumlayan araçların başında ise dil gelmektedir. W. von Humboldt, dili dış olaylar dünyasıyla insanın

iç dünyası arasında bulunan ayrı bir dünya olarak niteler (Humboldt, 1984: 304). Kişi, iç dünyasıyla dış dünya arasındaki ilişkiyi dil aracılığıyla kurar. Dil, insan yaşamını her yönüyle yansıtma özelliği ile duyguların da, "dünyanın dil manzarası"nda yerini almalarını sağlamıştır. Böylece, dil birimleri sadece fikir, düşünce bildirimi için değil, duygu bildirimi için de kullanılır.

Diller, duygu bildirim yollarıyla birbirinden ayrılır. Fakat her dilde insanın, içinde bulunduğu duygu durumunu betimleyebileceği dil araçları bulunmaktadır. Ayrıca, kişi dil yardımıyla sadece kendi duygularını tanımlamaz, aynı zamanda başkalarının duygularını da yorumlayabilir.

Dilde duygu bildiriminin araştırılması çağdaş dilbilimin en karmaşık meselelerinden biridir. Bu, iki nedenle açıklanabilir: Her şeyden önce duyguların kendisi insan ruhunun bir görüngüsü (fenomeni) olarak son derece karmaşık olgulardır; onların dildeki çok boyutlu sunumu da çok yönlü doğasından kaynaklanmaktadır. Dilde bulunan herhangi bir duygu aracı, bizi bilinç düzeyinde her zaman belirgin olmayan duyguların ve duygusal yaşantıların karmaşık dünyasına götürebilmektedir. Diğer bir neden ise, dilde duygu bildirimi araştırmalarının, dilbilimin çeşitli dallarında, çeşitli yöntemlerle yapılabilir olmasıdır. Yapılmış olan çok sayıdaki araştırmalar da bunu sergilemektedir.

Bu çalışmanın temel konusu da duyguların dil bildirimi üzerinedir. Fakat duyguların dildeki yerinin incelenmesi birçok soruyu da beraberinde getirmektedir. Bu sorulardan bazılarını şöyle özetleyebiliriz:

- Duygu nedir?
- İnsanlar yaşanmış duygusal deneyimlerini nasıl düşünürler, nasıl anlamlandırıp ifade ederler?
- İnsan kendi iç dünyasını yorumlarken hangi yöntemleri kullanır?
- Duyguların zekayla, düşünce ve mantıkla ilişkisi nedir?

- Dünyayı doğrudan algılamada duyguların rolü nedir?
- Dünyanın anlamsal yorumuna duyguların katkısı nedir?
- Dil, insan duygularını ne kadar doğru ve net yansıtır?
- Dilin anlatımsal potansiyeli insanın duygu durumunu ne dereceye kadar yansıtabilir?
- Anlatımsallık ve değerlendirmede duyguların yeri nedir?
- Duygular dilin sözcük dağarcığına nasıl yansımışlardır?
- Sözcüğün anlam içeriğinde duyguların yeri nedir?
- Bilim dalları açısından duyguların statüsü nedir?

Son soruyu özetle şöyle yanıtlayabiliriz: Duygular çeşitli bilim dalları tarafından araştırılmaktadır. Felsefe, psikoloji, psikiyatri, tarih, sosyoloji, fizyoloji, nörofizyoloji, biyoloji, sibernetik, psikolinguistik, sosyolinguistik, genel dilbilim, deyişbilim, bilişsel dilbilim gibi bilim dalları duyguları kendi çerçevelerinde ele almışlardır. Duyguların çeşitli yönleri ve özellikleriyle ilgili çok sayıda bilimsel çalışma bulunmaktadır. Bilim adamlarının duygulara artmakta olan ilgisi sonucu Harvard Üniversitesi'nde 1985 yılında uluslar arası duyguları araştırma merkezi kurulmuştur (bk. Şahovskiy, 2010: 16).

Dilin duygusal yönüne olan ilgi, 80'li yıllardan itibaren ağırlık kazanmaya başlamıştır. Bazı dilbilimciler duygu olgusunu dil araştırmalarının dışında tutsalar da (konuyla ilgili daha geniş bilgi için bk. Şahovskiy, 2009: 14), genel eğilim, duyguların dille olan ilişkisinin araştırılması gerektiği yönündedir.

Duygu bildirimi incelemelerinde dilbilimsel açının oldukça önemli olduğu söylenebilir. Diğer açılardan yapılan incelemelerle elde edilen veriler duygu bildiriminin anlamsal yorumunda kullanılabilir. Duygunun oldukça karmaşık ve çok boyutlu olan niteliği, onun incelenmesinde çeşitli yöntemlerin uygulanmasını gerektirmektedir. 21. yüzyılın başlarında birbirinden çok uzak gibi görünen birçok bilim dalının bile kesiştiği bir dönemde dilbilim de konulara karma bir yaklaşım talep etmektedir. 'Duygu' konusu da bunlar arasındadır. Dilbilimin,

duygu çözümlemesini tek başına kapsamlı bir şekilde gerçekleştirmesi olanaksızdır. Konuyla ilgili diğer bilim dallarının verilerinin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Özellikle duygunun ruhsal bir olgu olması psikolojik yaklaşımı zorunlu kılar.

Yaptığımız araştırma anlambilim sorunlarıyla bağlıdır. Dilin sözcüksel – anlamsal dizgesi, sözcük anlamlarının yapılarının araştırılması bizi kavramlara götürür. Kavramlara baktığımızda ise sadece sözcüklerin yeterli olmadığını görüyoruz. Kavramın bilişsel dilbilim birimi olduğu düşünülürse, konuya doğal olarak bilişsel dilbilim açısından bir yaklaşım gerektiği ortaya çıkar. Bu yaklaşımın duygularla ilgili daha kapsamlı olabileceğini düşünüyoruz. Bu bakış açısı, belirtilen ve belirtilmeyen birçok soruyu diğer bilim dallarının da yardımıyla aydınlatabilir.

Biz ilk önce "Duygu nedir?" sorusunu yanıtlamaya çalışalım. Çünkü araştırma nesnemiz açısından bu oldukça önemlidir. Bu başlık altında duygularla ilgili tüm temel özellikler de kısaca gözden geçirilecektir. Daha sonra araştırmanın kuramsal temelini, araştırma yöntemimizi açıklaması açısından bilişsel dilbilim konusu ele alınacaktır. Karşımıza çıkabilecek soruların bu başlıklar altında yanıtlanabileceğini umuyoruz.

DUYGU NEDİR?

Basit gibi görünen bu sorunun yanıtı pek de kolay değildir. "İçinizdeki her duygu anılar ve içgüdünün, eğitim ve dış etkilerin, öğrendikleriniz ve deneyimlerinizin, ilkel güdüler ve beyin yapısının karmaşık bir etkileşiminden oluşur" (Sartorius, 1999: 50). Sorunun yanıtını zorlaştıran da karmaşık etkileşim sürecine dayanmaktadır: Duygunun farklı yönlerden özelliklerinin belirtilmesi bu konuyu açıklığa kavuşturabilir.

Biz, 'duygu' kavramını ifade etmek için dilde daha genel olan *duygu* sözcüğünü seçtik. Psikolojik çalışmalarda *duygu* ve

heyecan sözcükleri aynı anlam için (emotion) kullanılsa da (ör.: Morgan, 1981: 417, 421) terimsel olarak birbirinden ve *his* (feeling), *duygu durumu* (mood), *heyecan halinin ifadesi* (expression) olarak belirtilen durumlardan ayrılmaktadır. Fakat dilde *duygu* sözcüğü daha kapsayıcıdır (ör.: *öfke* duygusu, *nefret* duygusu, *utanç* duygusu ifadesi kullanılırken; *öfke* heyecanı, *nefret* heyecanı, *utanç* heyecanı ifadeleri pek geçerli değildir). *His* sözcüğü *duygu*yla eşanlamlı olarak kullanılır.

Avrupa dillerinde kullanılan *emotion* sözcüğü Latince *emovere* sözcüğüne dayanmaktadır ve ruhsal yaşantıyı, devinimi bildirir. *Duygu* sözcüğünün bir anlamı da, 'kendine özgü ruhî hareket ve hareketlilik'tir. *Heyecan* sözcüğünün 'coşku' anlamı ve *helecan* 'yürek çarpıntısı' sözcüğü de insanın iç dünyasındaki hareketliliğe işaret eder. Belli bir durumla ilgili ortaya çıkan iç devinimler vücudu ve bilinci de etkiler.

İnsan; fizyolojisini, davranışlarını, yaşamını etkileyen duyguların bazılarına doğuştan sahip olur. Bu duygular insanın, yaşamını sürdürmesi açısından hayati önem taşır. Bazı duygular ise zaman içerisinde, insanın yaşadığı topluma ve kültüre göre sonradan edinilir. Bu duygular insanın toplumla olan ilişkisini düzenlemede yardımcı olur.

Duyguların doğasını araştırmak için çeşitli kuramlar ortaya atılmıştır (kuramlarla ilgili bilgi için bk. Arık, 1996: 361-365; Cüceloğlu, 2000: 266-269; Ceyhan, 2000: 19-25; Lupton, 2002: 24-65).

Bilim adamları, özellikle psikologlar, duyguları çeşitli boyutlara (ör. hoş olma-hoş olmama, kuvvetli-zayıf, gerginlik-gevşeklik vb.) göre sınıflandırmışlardır (konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Morgan, 1981: 226; Baymur, 1994: 77-78; Cüceloğlu, 2000: 263; İzard, 2000: 63; Ceyhan, 2000: 30-32). Fakat herkesin kabul ettiği bir sınıflandırma yapılmamıştır. Toplumsal, kültürel, tarihsel bağlamla iç içe bulunan, kendisi de değişken bir doğaya sahip olan duyguları sınıflandırmak o kadar da kolay değildir.

Duyguların hoş olma – hoş olmama boyutu üzerinde sınıflandırılabileceği psikologların çoğu tarafından kabul edilmektedir. Hoş duygular olumlu, hoş olmayan duygular ise olumsuz sayılır. Duygu ve heyecanların davranış ve yaşantımızla birlikte meydana geldiğini belirten F. Baymur, olumlu-olumsuz ayrımını haz ve elem (üzüntü) boyutunda ele alarak şöyle yazar: "*Haz* ve *elem* duygusal yaşamın iki niteliğidir. Duygular en olumlu olanlardan yani bizi en çok mutlu kılanlardan en olumsuzlara, yani çok acı uyandıranlara kadar bir ölçek üzerine sıralanabilir" (Baymur, 1994: 78).

C. E. İzard, hiçbir duygunun tamamen olumlu veya tamamen olumsuz, iyi ya da kötü, faydalı ya da zararlı sayılamayacağı görüşündedir (bk. İzard, 2000: 34, 201). Araştırmacıya göre duygu değerlendirmesi, onun kişiye ve etrafına olan etkisine göre yapılırsa daha doğru olur.

Araştırmalar, dilde olumsuz duyguların olumlu duygulardan daha kapsamlı bir şekilde betimlendiğini göstermektedir. N. Voltan-Acar, bu durumun Türk kültürüne özgü bir özellik olduğunu varsayarak şöyle yazar: "Olumlu duyguları yansıtan sözcük ve deyimler, olumsuz duyguları yansıtan sözcük ve deyimlere oranla sayıca çok azdır. Kültürümüzde olumlu duyguların anlatımının çok güç olduğu, oysa olumsuz duyguları anlatmak içinse, Türk dilinin oldukça zengin olduğu söylenebilir" (Voltan-Acar, 2003: 125). Fakat başka dillerde de benzer durum söz konusudur (bk. Bogdanova, 2005: 34).

Konuya farklı bir yaklaşımla şunu da ekleyebiliriz: Psikologlar duygusal hafızanın diğerlerinden daha sağlam olduğu düşüncesindedirler. Özellikle olumsuz sayılan duygularla ilgili olan anılar zihinde kalıcı bir iz bırakabilir. Onlar, bir nevi tehlike sinyali olarak insan bilincinde daha uzun süre yaşarlar (bk. Şahovskiy, 2009: 43). Dilde de olumsuz duyguların çok daha ayrıntılı ve geniş biçimde yer alması bu duruma bağlanabilir. Olumsuz özelliklerin dilde daha kapsamlı olarak yansıtılması

ilgi çekici ve ayrıca araştırılması gereken bir konudur (ayrıntılı bilgi için bk. Grafova, 1991: 67; Harçenko, 2009: 41-44).

İnsan duygularının kesin sayısı tespit edilememiştir. Ulustan ulusa, kültürden kültüre, zamandan zamana, insandan insana değişen duyguların sayısını belirlemek gerçekten zordur. D. Goleman; karışımları, çeşitlemeleri, mutasyonları ve nüanslarıyla yüzlerce duygudan söz edilebileceğini belirtirken aslında duygu nüanslarının, bunları tanımlayan sözcüklerden çok daha fazla olduğunu dile getirmektedir (bk. Goleman, 2004: 359). Bazı psikologlara göre duyguların sayısı beş bine kadardır. Bunlardan bazıları sadece algılanabilir; bu duygu ayrıntıları söze dökülemez, dolayısıyla onların bir ismi ve tanımlaması da bulunmamaktadır (bk. Şahovskiy, 2010: 12).

Çok sayıda olan duygulardan bazılarının temel (birincil) olduğu yönünde birbirinden ayrılan görüşler vardır. Duygulardan hangisinin temel olduğu en tartışmalı sorunlardan biridir. Temel duyguların doğuştan geldiği, insan doğasının ayrılmaz bir parçası olduğu da önemli bir olgudur. Temel duyguların sayısı konusunda da tam bir fikir birliğine varılamamıştır. A. A. Ceyhan tarafından sunulan tabloya bakılırsa, bu sayı ikiden yirmilere kadar çıkabilmektedir (bk. Ceyhan, 2000: 32-35).

M. Sartorius temel duygularla ilgili görüşleri şöyle özetlemiştir: "Temel duyguların tam olarak ne olduğu tartışmalıdır. Bilim adamlarının büyük bir kısmı aşağıdaki sekiz birincil duygunun temel olduğunda birleşmişlerdir: *öfke, keder, korku, sevinç, sevgi, şaşkınlık, tiksinti, utanç*. Öte yandan bunların karışım, bileşim, çeşitleme ve nüansları sayılamayacak kadar çoktur" (Sartorius, 1999: 38).

D. Goleman, temel duyguları ve onların bileşenlerini şöyle sıralamıştır:

Öfke: hiddet, hakaret, içerleme, gazap, tükenme, kızma, sinirlenme, hınç, kin, rahatsızlık, alınganlık, düşmanlık ve belki de en uç noktada, patolojik nefret ve şiddet

Üzüntü: acı, keder, neşesizlik, kasvet, melankoli, kendine acıma, yalnızlık, can sıkıntısı, umutsuzluk ve patolojik olduğunda şiddetli depresyon

Korku: kaygı, kuruntu, sinirlilik, tasa, hayret, şüphe, uyanıklık, vicdan azabı, huzursuzluk, çekinme, ürkme, dehşet; patolojik olduğunda ise fobi ve panik

Zevk: mutluluk, coşku, rahatlama, tatmin, haz, sevinç, eğlenme, gurur, tensel zevk, heyecan, vecd hali, hoşnutluk, kendinden geçme, aşırı zindelik, kapris ve en uç noktada mani

Sevgi: kabul görme, dostluk, güven, iyilik, yakın ilgi, sadakat, hayranlık, aşırı tutkunluk, muhabbet

Şaşkınlık: şok, hayret, afallama, merak

İğrenme: hor görme, aşağılama, küçümseme, tiksinme, nefret etme, hoşlanmama, itici bulma

Utanç: suçluluk, mahcubiyet, hayal kırıklığı, pişmanlık, küçük düşme, üzülme, çile ve nedamet (Goleman, 2004: 359-360).

Görüldüğü üzere D. Goleman de sekiz temel duygu üzerinde durmuş, sadece sevinci *zevk* duygusu içinde ele almıştır. Araştırmacı, bu listenin, duyguların sınıflandırılmasıyla ilgili her sorunu çözmediğini, duyguların nasıl sınıflandırılması gerektiği hakkındaki bilimsel tartışmanın devam ettiğini de yazmaktadır (bk. Goleman, 2004: 359-360).

Biz de çalışmamızda yukarıda belirtilen sekiz duyguyu temel (birincil) olarak aldık. Bunun başlıca nedeni, evrensel sayılabilecek bu duyguların (*öfke, üzüntü, korku, sevinç, sevgi, hayret, tiksinti, utanç*) ister fizyolojik, ister psikolojik açıdan olsun, daha belirgin özellikler taşımasıdır. Bu özelliklerin dilde de daha kapsamlı bir tablo çizmesi çalışmaya zengin malzeme vermiştir. Diğer taraftan, tüm duyguların dil yönünden araştırılması bir çalışmanın sınırlarını aşar. Bu çalışma, daha sonraki geniş araştırmalar için bir temel oluşturabilir.

İnsan ırkının doğal gelişiminin bir parçası olarak temel duygular evrenseldir ve bütün kültürlerde varlıklarını sürdürürler. Sosyo-kültürel bakış açısı bu durumu aydınlatmaktadır.

İnsanlar, aralarındaki kültür ayrılıklarına bakmaksızın, temelde aynı duyguları yaşarlar. P. Ekman'ın denemeleri de bu olguyu kanıtlar niteliktedir. Ekman, dünyanın en ücra köşelerinde, tecrit edilmiş halde yaşayan en uzak kültür insanlarının bile çeşitli yüz ifadelerine dayanarak temel duyguları tanıdığını görmüştür (P. Ekman'dan aktaran Goleman, 2004: 360). Temel duygular çeşitli kültürlerden olan insanları birbirine yaklaştırır ("Aynı dili konuşanlar değil, aynı duyguyu *paylaşanlar* anlaşır"-Hazret-i Mevlâna). Fakat ayrı halklarda temel duyguların dışa vurumu ve yoğunluğu da farklıdır. Bu açıdan onların bildirim şekilleri de birbirinden ayrılır. Aynı toplum üyeleri arasında bile var olan bu farklılıklar, her insanın bir birey gibi özgünlüğünün belirtisi olarak kendisini gösterir. Yine de aynı toplumu birbirine bağlayan ortak özellikler duygu bildirimi için de geçerlidir. Kullandıkları dil araçları da bu ortaklığın somut bir biçimidir.

Her dilde söze dökülmüş duygu göstergeleri vardır. İnsanın dünyayla ve kendisiyle olan duygusal ilişkisini yansıtan birimler her halkın kültür özelliklerini de yansıtmaktadır. A. Wierzbicka'nın da belirttiği gibi, "Duygular, sözcüklerin yardımı olmadan özdeş kılınamaz, sözcükler ise herhangi bir somut kültüre aittir ve kendilerinde kültürel olarak özgün bir bakış açısı taşırlar" (Wierzbicka, 2001: 41).

Toplum bireylerini birbirine bağlayan olgular arasında duyguların ayrıcalıklı bir yeri vardır. Diğer insanlarla, çevreyle ilişkilerinde kişi çeşitli duygular yaşar. Eylemleri de büyük ölçüde duygularla bağlı olur. İnsanları davranışa götüren güdülerin heyecanlarla beraber ortaya çıktığını belirten D. Cüceloğlu, duygu ve heyecanlardan arınmış bir dünyada toplumun kısa bir zaman içinde çözülerek çökebileceğini dile getirir. Duyguların insan yaşamındaki önemini çok güzel bir biçimde

anlatan bu bilim adamına göre, yaşamı yaşamaya değer kılan şey, duygulardır; duygular olmadan yaşamak için bir neden olmaz (bk. Cüceloğlu, 2000: 262).

Duygular, sadece kişinin kendi yaşamını sürdürmesi için gerekli değildir. Toplumun varlığı ve toplumsal ilişkilerin sürdürülüp korunması da büyük bir ölçüde duygularla bağlantılıdır. Duyguların kişisel ve toplumsal önemini irdeleyen sosyolog Norman Denzin, şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur: "Duygusallık kişi ile toplumun kesişiminde yatar, çünkü insanlar her gün deneyimleyip hissettikleri duygular yoluyla ve kendilerini hissedişleriyle toplumlarına bağlanırlar. İnsanla ilgili tüm disiplinlerde duygusallığın incelenmesine merkezi bir yer vermenin zorunlu olmasının nedeni budur; çünkü insan olmak duygusal olmak demektir" (N. Denzin'den aktaran Lupton, 2002: 15).

Bir toplumun temel yaşam kuramlarından biri, toplum üyeleri arasında sosyal uyumun sağlanmasıdır. Bireyler duygu bildiriminde de etiket normlarına uymaya özen gösterirler. Toplumun genel ahlak ve etiket kuralları duygunun kontrollü olarak bildirimini öngörmektedir (bk. Şaronov, 2005: 6). W. Edmondson, çeşitli dil kültürlerinde duygu bildiriminin etik normlarından bahsederken duygunun nasıl değil, hangi koşullarda ifade edildiğinin önemini vurgulamıştır (bk. Şahovskiy, 2009: 17). Burada duygunun, bireyin sosyal uyum işleviyle ilişkisi öne çıkmaktadır.

Duygu yaşantısı ve bildiriminde cinsiyet farklılıklarının olup olmadığı konusu üzerine çok sayıda inceleme yapılmıştır (bk. Ceyhan, 2000: 53-58). Bu konudaki genel eğilim kadınların erkeklerden daha duygusal olduğu yönündedir. D. Goleman de bu görüşü paylaşmaktadır: "Genelde kadınlar erkeklere oranla duygusal çeşitliliği daha yoğun ve canlı bir biçimde yaşar; bu anlamda, kadınlar erkeklerden *gerçekten* daha "duygusal"dır" (Goleman, 2004: 171).

"Duygusal kadın" ve "duygusal olmayan erkek" karşıtlığı D. Lupton tarafından da ele alınmıştır (bk. Lupton, 2002: 158-201). G. Y. Kreydlin bir çalışmasında sözel olmayan bildirişimde erkek ve kadınların duygu bildirim özelliklerini kıyaslamıştır (bk. Kreydlin, 2005: 282-300). Genel bakış açısına göre, erkekler genellikle *korku* ve *üzüntü*lerini göstermez ("Erkekler ağlamaz!"), *sevinç*lerini sınırlı tutarlar, ama *öfke* ve *nefret*lerini açık bir biçimde dışa vurabilirler. Bunun tam tersi, kadınlarda *üzülme, korku* gibi duygular doğal sayılırken, *öfke* belirtisi pek hoş karşılanmaz. D. Goleman, ailelerin, *öfke* hariç, diğer duygular hakkında kızlarıyla oğullarından daha fazla tartıştıklarını, oğullarıyla ise daha çok *öfke* gibi duyguların neden ve sonuçları hakkında ayrıntıya girdiklerini yazmaktadır (bk. Goleman, 2004: 169). Bu durum dile de yansımıştır. Biz, temel sayılan duyguların dil manzarasını gözden geçirirken bu duruma da değineceğiz.

Duygular, değişken bir doğaya sahiptir. İnsan duyguları tarihi gelişim süreci içerisinde ciddi değişimlere uğramıştır. Tarihi gelişim sürecinde bazı duygular kaybolmuş, ya da eski etki gücünü ve önemini kaybetmiştir. Diğer taraftan, bazı duyguların da etkinliklerini korudukları görülmektedir. Birincil sayılan duygular bildirim biçimleriyle değişikliklere uğrasalar bile varlıklarını korumuşlardır. Ayrıca insan yaşamının farklı evrelerinde de duygu yaşantısı ve bildirimi farklı tablolar ortaya koyar. İ. Alev Arık, duygulardaki değişikliklerden bahsederken şöyle yazmaktadır: "Olgunlaşma ve gelişim prosesi boyunca, bireyin hayat tecrübeleri-çevresiyle karşılıklı ilişkileri bu heyecan hallerinde önemli değişikliklere sebep olurlar. Bu değişiklikler, heyecan uyandıran durum ve tenbihlerin sayıları ve nitelikleri bakımından olduğu kadar heyecan tepkilerinin şiddeti ve biçimi bakımından da gözlenebilirler" (Arık, 1996: 367).

Duygular bilgilerle sıkı bir bağ içerisindedir; bilgi, fikir değişirken duygu da değişir. Duygu değişikliklerinde zaman çok etkileyicidir. Farklı yaş dönemlerinde bireyin duygu yaşan-

tısı farklıdır. Özellikle çocukların belli bir yaşa kadar durum değerlendirmesi duygu alanından geçer: Eskiden korkulan bir şey daha sonra komik olarak görülebilir. Nefret edilen birisi, daha sonra sevilebilir. Sevinç, sevgi gibi duygu belirtileri hafifleyebilir, vb. Zamanla duyguların öncelikleri de değişir. Genel zaman ve mekan duygu önceliğinde belirleyici olabilir. Ayrıca, insan büyürken duygularını yönlendirmeyi de öğrenir. Duygu oluşurken pek etkili olamayan insan, duygu oluştuktan sonra kısmen onu kontrol altında tutabilir. Birey, yaşadığı bir duyguyu dışa vurmayabilir, öte taraftan yaşamadığı bir duyguyu dil ve dile eşlik eden araçlar yardımıyla yaşıyormuş gibi gösterebilir. Bu durum gerçek duyguyu tanımakta bazen pürüz oluşturur. Hem geçmiş hem gelecek olaylarla ilgili bir duygu yaşama özelliği ise sadece insana özgüdür (bk. Şahovskiy, 2009: 43).

Temel duyguların her birinin kendine özgü fizyolojik ve psikolojik belirtileri vardır; bu belirtiler bütünü insan duygularının göstergelerini oluşturur. Birey bunlardan bazılarını (ör.: kalp atış hızı, terleme, ağızda kuruma vb. gibi) hisseder, bazılarını (ör.: çeşitli hormon faaliyetleri gibi) ise hissedemez. Hissettiği göstergelere dayanarak her kişi bu duyguları tanır; sevinci üzüntüden, sevgiyi nefretten, öfkeyi utançtan ayırabilir. Ama duygular çok nadiren tek başına ortaya çıkarlar; onlar genel olarak bir karışım, harman halinde gerçekleşirler. Glifford T. Morgan'ın da belirttiği gibi, kişi aynı anda çok sayıda ve birbirinden giderek farklılaşan hislerin etkisi altında olabilir (bk. Morgan, 1981: 226). Bazen birbirini tetikleyen duygular ilginç karışımlar oluştururlar. *Öfke* grubu, *sevinç* grubu, *üzüntü* grubu gibi oluşumlarla karşılaşmak mümkündür. Bunlar birbirini güçlendirebilir ya da zayıflatabilir. Psikologlar bazı duyguların kökenini bu karışımlarda aramaktadırlar. Örnek olarak, R. Plutchik bu düşünceyle aşağıdaki önerileri sunmuştur: *Gurur = öfke+sevinç; sevgi = sevinç+kabullenme; merak = şaşırma+kabullenme; tevazu = korku+kabullenme; nefret = öfke+şaşırma; suç = korku+sevinç veya memnuniyet; hissilik = kabullenme+acı*, vb. (bk. İzard, 2000: 53). Tartışmalı sayılabi-

lecek bu öneriler belirtilen duyguların kökenine ışık tutmayı amaçlamaktadır. Antonio R. Damasio'ya göre, *aşırı canlılık* (öfori) ve *haz* (ekstaz) mutluluğun çeşitlemeleri; *melankoli* ve *isteksizlik* üzüntünün çeşitlemeleri; *panik* ve *utanma* da korkunun çeşitlemeleridir (bk. Damasio, 1999: 155).

Biri diğerine yakın olmayan, hatta zıtlık oluşturan (ör.: *sevgi* ve *nefret, sevinç* ve *üzüntü* gibi) duygular da bir arada yaşanabilir. M. Sartorius bu konuya değinerek şöyle yazar: "Duygular nadiren açık seçik ve tek anlamlıdır. Hatta birden ortaya çıkanlar bile karmaşık bir algılama, etkilenme ve düşünme sürecinin sonucudur" (Sartorius, 1999: 38).

Duygu karmasının oluşumu kişinin bireysel niteliklerinden belki daha fazla, durum ve koşullarla ilişkilidir. Karmaşık yaşam ortamlarında, özellikle geçiş anlarında kişi çok sayıda duyguyu bir arada yaşar (bk. İzard, 2000: 63, 99).

Duygu bildirimi başlıca olarak bildirişimde, konuşma dilinde kendini bulur. Konuşmada anlatımsallık duygu yoğunluğudur; bu durum (ünlemlerle, tonlamayla, sözcüklerle) doğrudan, ya da (temel anlamın duygu değerlendirmesiyle) dolaylı olarak gerçekleşir. Bildirişim sadece dille değil, ruhsal olgularla da yönetilir. "Dilce biçimlendirmeyi araştırdığımız her yerde, onun dolaysız sebebi olarak ruhsal olaylarla karşılaşıyoruz" (Porzig, 2003: 119). Bildirişim, düşünce ve bilgi alışverişinin yanında duygu paylaşımını da barındırmaktadır. Konuşan kişinin belirli ruhsal durumu, konuya, muhatabına, iletişim ortamına olan duygusal ilişkisi bildirinin anlam içeriğini de etkileyebilir. Duygunun katıldığı bir bildiri daha çabuk algılanır ve daha kalıcı olur. Duygu katılımı olmayan bildiri pek ilgi uyandırmaz; tarafsız olarak sunulan bir bilgi akılda da pek sağlam bir yer edinmez. Bildirişimde sözcüklerdeki duygu potansiyeli önemlidir. Sözcüğün göstergesel işlevlerinden biri duygu bildirimidir. Bilindiği üzere, sözcük anlam bileşenlerinden oluşmaktadır. Bu çok bileşenli yapıda *anlamlama* (signification) ve *temel anlam ögesi* (denotation) zorunlu bileşenlerdir. *Duygu değeri*

(connotation) istemli bir bileşen olarak görülse de sözcüklerde çok sıkça yer almaktadır. Duygu değeri, kimi araştırmacılar tarafından *duygusal anlam* (emotional meaning, emotive meaning), *etkileyici içerik* (affective content) diye adlandırılır (bk. Aksan, 1999: 56). Sözcüğün anlam içeriğinde duygu değeri en karmaşık bileşen olarak görülmektedir (bk. Solodub, Al'breht, 2003: 61). Bunun nedeni, duygu değerinde oldukça çeşitli duygu nüanslarının yanısıra, duygusal değerlendirme, canlı bir betimleme gibi unsurların da yer almasıdır. Buraya sözcükte var olan duygu değeri bileşeni dışında, konuşan kişinin bağlam içerisinde ona yüklediği duygu anlamı da eklenmelidir. Bu açıdan, dilde pratik olarak her sözcük duygu aktarımında yer alabilir. Bundan dolayı, sözlüksel ve işlevsel olarak duygu bildiriminin kesin sayısını belirlemek mümkün değildir. Sözcüksel duygu alanı çok hareketli ve değişkendir. Etraf çevreyi kişisel algılamanın bir yansıması olarak işlev yapar. Bizim çalışmamızda sözcüklerdeki duygu değeri değil, doğrudan duygu bildiren, ele aldığımız duyguların kavram alanının açıklanmasına hizmet eden sözcükler ele alınmıştır. Duygu bildirimi bu sözcüklerin doğrudan anlamlama bileşenini oluşturur. Fakat bu sözcükler, daha sonra da değineceğimiz gibi, duygu değerinden de yoksun değildir.

Duygular ve düşünceler insanın iç dünyasının bileşenleri olarak birbirinden bağımsız değildir. A. R. Damasio, duyguları ayrıcalıklı bir konumda değerlendirirken, onların diğer algısal imgeler kadar bilişsel olduğunu önemle vurgular: "Duyguları ve hisleri, genel bir zihin kavramının dışında bırakmak pek akıllıca görünmüyor. Buna rağmen, bilişi açıklayan saygın bilimsel görüşler biliş sistemlerini ele alırken, duygu ve hisleri katmayı ihmal ederek tam da bu hataya düşmektedirler" (Damasio, 1999: 164).

Duygu ve düşünce ilişkisine değinen D. Cüceloğlu; gönül, duygu ve heyecanların akıl, mantık ve düşünceden tamamen bağımsız süreçler olmadığını, heyecan ve düşüncenin birbirine bağlı olarak, birinin diğerini etkilediğini yazar (Cücel-

oğlu, 2000: 264). Araştırmacıya göre, düşünce duyguyu, duygunun türü de düşünceyi sürekli olarak etkileme durumundadır. Duyguların bilişsel süreçlerle olan bağı C. E. İzard tarafından da dile getirilmiştir (bk. İzard, 2000: 41-69).

Akıl ve duygu ilişkisi D. Goleman tarafından daha kapsamlı olarak ele alınmış, duyguların doğasının da akıl ve düşünce kadar beyinle bağlı olduğu bilimsel kanıtlarla gösterilmiştir. "Aslında biz iki zihne sahibiz; birisi düşünüyor, diğeri ise hissediyor", diye belirten Goleman (Goleman, 2004: 23), duygusal zekanın insan yaşamındaki hayatî önemi üzerinde durmuştur: "Bir bakıma, akılcı ve duygusal olmak üzere iki beynimiz, iki zihnimiz ve iki farklı türden zekâmız var demektir. Hayatını nasıl yaşadığımız her ikisi tarafından belirlenir - sadece IQ değil, *duygusal zekâ* da önemlidir. Aslında akıl, duygusal zekâ olmadan tam verimli çalışamaz" (Goleman, 2004: 45). Araştırmacının duygusal zekâya verdiği öncelik de görülmektedir: "Yine de, insanı insan yapan niteliklerin çoğu, duygusal zekâdan gelmektedir" (Goleman, 2004: 64).

Somut duyguların anlaşılması, insanın o duygunun bilincinde olması da duygu ve zeka arasındaki bağlantıyı gösterir.

Bildirişim eylemi sürecinde fikirler ve duygular kaynaşır. Bazen duygular öne geçer. İnsan bu gibi durumlarda duygularıyla yönetilir. Çok güçlü bir duygu yaşandığında akıl ve irade, duygunun hükmü altına geçebilir. Kişi mantığıyla değil, duygularıyla hareket eder, "kalbinin sesini dinler" D. Goleman, bu açıdan insan niteliğini sadece düşüncelere dayandırmanın doğru olmayacağını savunur: "İnsan doğasını duyguların gücünden soyutlayarak anlamaya çalışmak, üzücü bir dar görüşlülüktür. *Homo Sapiens*, yani Düşünen Tür adı bile, duyguların hayatımızdaki yeri hakkında bilimin bize sunduğu yeni görüş ve vizyona göre yanıltıcıdır" (Goleman, 2004: 18). V. İ. Şahovskiy, konuyu biraz daha ileri götürür, birçok eylemi duygularla yönetilen insanın sadece *Homo Sapiens* değil, aynı zamanda *Homo Sentiens* olarak değerlendirilmesi gerektiğini önemle vurgular (bk. Şahovskiy, 2009: 7).

BİLİŞSEL DİLBİLİM

Düşünce ve duygu ilişkisinden bahsederken iç dünyamızın iki bileşeni arasındaki ilişkiler ve etkileşim göz önünde bulundurulur. Fakat duygular da, düşünceler de zihin süzgecinden geçerek dış dünyaya aktarılmaktadır. Ve onları dış dünyaya aktaran en temel araç, dildir.

İnsanları tarih boyunca düşündüren en temel konulardan biri, dil ve zihin ilişkisi olmuştur. Felsefe, mantık, fizyoloji, psikoloji gibi bilim dalları çok eski zamanlardan beri insan zihni ve düşüncesi ile ilgilenmektedir. Zihnin insan dili ile olan oldukça karmaşık ilişkisi dilbilimde de göz ardı edilmemiştir. Yapılmış olan çok sayıda farklı, bazen birbirinden tamamen ayrılan çalışmalar da konuyu tamamen aydınlatamamıştır. Son dönem çalışmalarında önemli bir şekilde öne çıkan 'insan' olgusu da göz önünde bulundurularak, zihin işlevlerinin yeniden gündeme gelmesi XX. yy.'ın 60'lı yıllarında bilişsel bilimin (cognitive science) oluşmasına yol açmıştır. Bilişsel bilim, insan zihnini bilgileri sınıflandırma dizgesi olarak inceler. İnsanın; eylemde bulunan, bilgileri kabul eden ve üreten, düşünsel eyleminin belirli plan, program, şema ve stratejileriyle yönlendirilen bir özne olarak değerlendirilmesi, bilgi kategorisi bilişselliğin önemli ilkeleri arasında yer alır. Kendisini uygulayıcı bir 'kognitif bilim adamı' olarak tanımlayan John R. Searle, bilişsel bilimin temel ilkeleri üzerinde herkesin vardığı bir uzlaşmanın mevcut olmadığını, fakat ayrıca değinilmeyi hak eden ana akımın belli genel özelliklerinin bulunduğunu yazmaktadır (bk. Searle, 2004: 243).

Bilişsel bilimin genel çatısı altında oluşan yeni dallardan biri de bilişsel dilbilimdir. Bilişsel dilbilim (cognitive linguistics) algılama ve anlamlandırmanın zihinsel süreçlerini dil verilerine dayanarak inceler. Diğer bilişsel bilimlerden de malzemesi ile ayrılır; zihin işlevlerine dilin aynası ile bakar. Fakat genel bilişsel yaklaşımla, ortak konu ve bazı araştırma yöntemleriyle felsefe, psikoloji (ruhbilim), mantık, psikolen-

güistik (ruhbilimsel dilbilim / ruhdilbilim), psikosemantik (ruhbilimsel anlambilim) gibi bilim dallarıyla kesiştiği noktalar vardır. Burada psikolengüistik çalışmalarının bilişsel dilbilimin oluşmasındaki önemli rolünü ayrıca belirtmek gerekir. M. Rifat'a göre, ruhdilbilim araştırmaları 1980'li yıllarda insan zihninin yaşadığı süreçleri betimlemeyi ve açıklamayı amaçlayan bilişsel bilimlerin etkisi altına girmiştir (bk. Rifat, 2005: 100). Bunun dışında, dilbilimin sınırında oluşmuş olan sosyolengüistik (toplumsal dilbilim / toplumdilbilim), dilbilimsel kültürbilim, etnolengüistik (budundilbilim) gibi bilim dallarıyla da bağlantılar bulunmaktadır. Bilişsel dilbilim ve göstergebilim, bilişsel dilbilim ve bildirişim arasındaki ilişkiler de dikkate değerdir.

Fakat bütün bu bağlantı ve ilişkilerin ötesinde bilişsel dilbilim bir dilbilim dalıdır. Dilbilim tarihinde bilişsel dilbilimin oluşum tarihi 1989 yılından itibaren başlatılmaktadır. Almanya'da (Duisburg şehrinde) düzenlenmiş olan bilimsel bir toplantıda bilişsel dilbilim kurumunun oluşturulduğu bilgisi yer almıştır (bk. Popova, Sternin, 2007: 10). O zamandan itibaren bilişsel dilbilim, diğer dilbilim dallarıyla bağlarını koparmadan kendi gelişim yolunu, araştırma nesnesini, birimlerini, yöntemlerini belirlemiştir. Bilişsel dilbilimin oluşmasında G. Lakoff, R. Langaker, R. Jackendoff, A. Wierzbicka gibi bilim adamlarının çalışmaları önemli bir yer tutmaktadır. A. B. D. ve Avrupa'da bilişsel dilbilim üzerine yapılmış olan çalışmalar A. Çenki (Çenki, 1996: 68-78) ve Y. V. Rahilina (Rahilina, 2000: 3-15) tarafından kapsamlı bir şekilde özetlenmiştir.

Aktarmalar kuramı, G. Lakoff'un çalışmaları ile bilişsel dilbilimde ayrı bir önem kazanmıştır (Lakoff, Johnson, 1980; Lakoff, 1987). Bu kurama göre farklı alanlar aktarma yoluyla kavramlaştırılabilir. Bu durumda kaynak alandan (source) hedef alana (target) geçiş söz konusudur. Kaynak alan genel olarak daha tanıdık, alışılmış ve daha somuttur, doğrudan fiziksel deneyim aracılığıyla tanımlanabilir. Aktarma; basit aracılığıyla

karmaşık olanı, somut aracılığıyla soyut olanı, bilinen aracılığıyla bilinmeyeni algılamamızı sağlar. Biz de duygu aktarmalarında ve duyguların ayrı ayrı değerlendirildiği kısımlarda aktarma kuramını uygulamaya çalıştık. Duygu kavramlarının ad alanı betimlenirken aktarmalara özel bir yer verilmiştir.

R. Langacker, bilişsel ilkeleri dilbilgisi alanında ele almıştır (Langacker, 1987; 1991). Araştırmacıya göre dil, bilişsel süreçlerden bağımsız olarak, özerk bir dizge şeklinde tanımlanamaz. R. Langacker, özel bir anlam üstdili geliştirmiştir (bk. Krongauz, 2005: 265-266). Z. Kovecses'in duygu kavramlarına ilişkin çalışması da ayrıca dikkat çekicidir (bk. Kovecses, 1990).

Rusya'da yapılan yapısal-anlamsal araştırmalar (ör.: Y. D. Apresyan, İ. A. Mel'çuk, A. K. Jolkovskiy vb.) bilişsel dilbilim kategorilerini ele almaktadır. Aynı zamanda, bilişsel dilbilimi farklı yönlerden ele alan çok sayıda çalışmalar da bulunmaktadır. N. D. Arutyunova, A. P. Babuşkin, N. N. Boldırev, Y. S. Kubryakova, Z. D. Popova, Y. S. Stepanov, İ. A. Sternin, V. N. Teliya gibi araştırmacılar kuramsal çalışmalarıyla bilişsel dilbilime önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Bilişsel dilbilimin gelişmesi tek bir çizgi üzerinde değildir. Bu dilbilim dalının başlıca meselelerine yaklaşımlarda, sınıflandırmalarda ve terimlerde artık belirgin farkların görüldüğü söylenebilir. Yaklaşımların sınıflandırılması da görecelidir. Konumuzla doğrudan ilgili olacağı ve yöntemlere ışık tutacağı düşüncesiyle Rus bilim adamları tarafından yapılmış sınıflandırmaları gözden geçirelim. Z. D. Popova ve İ. A. Sternin, bu sınıflandırmaları şöyle özetlemiştlerdir (bk. Popova, Sternin, 2007: 13-17):

Y. Y. Balaşova, dilbilimsel bilişbilim ve dilbilimsel kültürbilim temelinde iki yaklaşım belirlemiştir. Bunların dışında, geleneksel dilbilimde psikolojik, psikolengüistik, nöropsikolengüistik, anlamsal, mantıksal çözümlemelerin olduğunu da ifade etmiştir.

A. V. Kostin; zihinsel-eylemsel, kişisel-sözel, anlamsal, kültürbilimsel, mantıksal, bilişsel, dilbilimsel-kültürbilimsel yaklaşımlar olduğunu belirterek bu alandaki çalışmaları da ona göre sınıflandırmıştır.

V. V. Kolesov; sözcük ve nesne arasındaki ilişkiyi, anlamsal – kip, çatı, zaman bildirimi gibi – "anatipleri" ve kavramları araştıran yaklaşımları birbirinden ayırmıştır.

S. V. Kuzlyakin; ruhbilimsel, mantıksal, felsefi, kültürbilimsel ve karma yaklaşımlar şeklinde sınıflandırma yapmıştır.

Y.S. Kubryakova; bilgileri ve onların tiplerinin yapılarını özellikle mantıksal yöntemle araştıran geleneksel bilişsellik ve tüm çağdaş dilbilimin bir bütün şeklinde gelişmesi olarak bilişsel-söylemsel yönleri ayırır. Kubryakova'ya göre, her dil olayı bilişsellik ve bildirişimin kesiştiği noktada ele alınırsa uygun bir biçimde betimlenmiş ve açıklanmış sayılabilir; bilişsel dilbilimin amacı ise, sadece her dil biçiminin bilişsel benzerini, kavramsal veya bilişsel yapısının karşılığını bulmak değil, aynı zamanda belli bir içerik için belli "paketleme" seçimi veya oluşumunun nedenlerini açıklamaktır.

N. N. Boldırev, bilişselliğin önce mantıksal, sonra deneyimsel olmak üzere iki aşamasından bahseder.

Z. D. Popova ve İ. A. Sternin, yaptıkları özetlemelerden sonra kendi sınıflandırmalarını sunarlar. Onlara göre; kültürbilimsel, dilbilimsel-kültürbilimsel, mantıksal, anlamsal-bilişsel, felsefi-göstergesel yaklaşımlar belli başlı özellikleriyle birbirinden ayrılırlar. Bu yaklaşımlar artık bilinen bilimsel okullarla temsil edilmektedirler ve her birinin kendi yöntemleri bulunmaktadır. Z. D. Popova ve İ. A. Sternin, kendilerini anlamsal-bilişsel yaklaşımın temsilcileri arasında görürler ve bu yaklaşımın temel çizgilerini açıklarlar (bk. Popova, Sternin, 2007: 18-28). Bu yaklaşıma göre dil göstergelerinin anlamlarının öğrenilmesi aracılığıyla insanların kavram alanına geçilebilir.

Anlamsal-bilişsel yaklaşım sözcüklerin iç dünyasına tuttuğu ışıkla sözcükbilim ve anlambilimin de birçok sorununu aydınlatır. Biz de bu düşünceyle kendi çalışmamızda anlamsal-bilişsel yaklaşım yöntemlerini kullanmayı uygun bulduk.

Kavram

Bilişsel dilbilimin temel konuları arasında 'kavram' (concept) özel bir yer tutmaktadır. Kavram, insanın bilinç alanına aittir ve düşünsel eylemin evrensel birimi sayılır. İnsanlar kavramlarla düşünürler. Kavramlar, insanın dünyayla ilgili bilgilerinin ve bilincinin bileşenlerini oluştururlar.

Kavramın düşünsel, gözlemlenemeyen bir kategori olması, onun yorumu için de geniş bir alan oluşturmuştur. Kavram; felsefe, mantık, psikoloji, kültürbilim gibi bilim dallarıyla ilgili çalışmalarda da yer alır ve doğal olarak bu bilim dallarının yorum izlerini taşır. Dilbilimsel çalışmalarda sunulan tanımlamalar da her zaman birbiriyle örtüşmemektedir (daha ayrıntılı bilgi için bk. Maslova, 2005: 30-39; Popova, Sternin, 2007: 30-32; Prohorov, 2008: 17-29). İleri sürülen onlarca tanımdan birkaçını özetle gözden geçirelim:

"Kavram, düşünce ve dil arasındaki bağlayıcı halka, bilinç birimi ve insan deneyimini yansıtan bilgi yapısı olarak görülür"(Y. S. Kubryakova).

"Kavram; nesneyle ilgili, sözün geniş anlamında, bildiğimiz her şeyi kapsar"(V. N. Teliya).

"Kavram, dilbilimsel-kültürbilimsel özgürlüğü belirlenmiş anlamsal bir oluşumdur; belirli bir etnik kültüre ait olan kişiyi niteler"(V. A. Maslova).

"Kavram; soyut, somut-çağrışımsal ve duygusal-değerlendirici belirtileri, aynı zamanda fikrin sıkıştırılmış tarihini içine alan bir ideadır"(Y. S. Stepanov).

"Kavram, insanın iç ve dış dünya nesneleriyle ilgili bildiği, düşündüğü her şeydir"(M. V. Pimenova).

"Kavram; farklı bir zihinsel oluşumdur; insanın düşünce kodunun temel birimidir; kısmen düzenlenmiş bir iç yapısı vardır; bireyin ve toplumun kavrama eyleminin sonucudur; yansıttığı nesne veya olayla ilgili bir bütün oluşturan ansiklopedik bilgi taşır; bu bilgi toplumsal bilinç tarafından yorumlanmaya ve olay ya da nesneye toplumsal bilincin ilgisine dayanır."(Z. D. Popova, İ. A. Sternin).

Y. Y. Prohorov, kavramla ilgili tanımlar arasındaki farkların ilke ayrılıklarından kaynaklandığını belirterek konuya birkaç parametreden bakılması gerektiğini vurgular (bk. Prohorov, 2008: 19).

D. Aksan, kavramla ilgili mantık ve felsefe bilimlerinin tanımını gözden geçirdikten sonra dilbilimsel anlambilim açısından kavramın şöyle bir belirlemesini yapmıştır: "1) Kavram, dünyadaki nesnelerin, biçimlerin, olgu, durum ve devinimlerin dilde anlatım buluşudur. Bu anlatım, *tuz, ip, su; yüreklilik, çöpçatan, açlık; hasıraltı, tepeden inme, açıkgöz* gibi değişik ses ve biçimlerle, değişik yollardan gerçekleşir; somut ve soyut diye nitelediğimiz kavramları oluşturur. 2) Kavram, dünyadaki nesnelerin ortak niteliklerine dayanan, dile özgü bir genelleme, bir soyutlamadır; ağaç, bitki, hayvan, çiçek, memeli... gibi" (Aksan, 2007: 151). Araştırmacı, kavramların değer ve niteliğinin aynı dil birliğine mensup (aynı dili konuşan) kimselerde aşağı yukarı aynı olduğunu belirtmiştir. S. Eker de konuyla ilgili benzer görüşleri paylaşmaktadır (bk. Eker, 2003: 405).

Kavram sözcüğünün Türkçe Sözlük' teki açıklamasında ilk iki anlam onun bilimsel terim niteliğini yansıtmaktadır: "Kavram – 1. Bir nesnenin zihindeki soyut ve genel tasarımı, mefhun, fehva, nosyon; 2. Fel. Nesnelerin veya olayların ortak özelliklerini kapsayan ve bir ortak ad altında toplayan genel tasarım, mefhun, nosyon".

Kavramların ulusal, toplumsal ve kişisel özgünlükleri bulunmaktadır. D. Aksan'ın da belirttiği gibi:

"Kavramlar, insanoğlunun yetiştiği çevreye, birikimlerine ve ruhsal yapısına göre bireyden bireye ayrımlar göstermekle birlikte aynı dilbirliği içindeki insanlarda, aşağı yukarı belli bir niteliğe sahiptir"(Aksan, 1999: 41-42).

Kavram alanı (conceptual field), bir ulusa ait kavramlarının düzenlenmiş topluluğudur. İnsan bilincinde ise kavramların düzenli bütünü onun kavram alanını oluşturur.

Çeşitli ulusların kavram alanları birbirinden ayrılmaktadır. Benzer kavramlar bazen farklı belirtilerle gruplandırılabilir. Farklı dillerin anlam alanlarının kıyaslanması genel ve özgün olan özellikleri açığa çıkarır. D. S. Lihaçev'e göre, dil zenginliğinin ölçütleri sadece o dilin sözcük dağarcığı ve dilbilgisel olanakları değil, aynı zamanda onun kavram dünyası ve kavram alanıdır (bk. Lihaçev, 2011: 30).

Dil, insan bilincine, onun kavram alanına, kavramların içerik ve yapısına ulaşmanın en önemli araçlarından biridir. Dil aracılığıyla bilincin kavramsal içeriğinin önemli bir kısmı idrak edilebilir, algılanabilir. Kavramları nesnelleştiren dil birimlerinin anlamının incelenmesi, düşünsel birim olan kavramların içeriğine ulaşmayı sağlar. Bilişsel dilbilim araştırmaları sürecinde anlam içeriklerinden kavram içeriğine geçilir. Bilişsel yorum, söz konusu anlamsal-bilişsel çözümleme aşamasının bir gereğidir. Bu yorum yapılmazsa araştırma dilbilimsel anlambilim çerçevesiyle sınırlı kalır. Anlamsal-bilişsel yaklaşım, "dilden kavrama doğru" araştırma yolunun daha güvenilir olduğunu göstermektedir; dil araçlarının çözümlenmesi, daha etkili bir yöntemle kavram özelliklerinin açığa çıkarılmasını ve kavramın modelleştirilmesini sağlar.

'Dünya manzarası' ifadesi çeşitli sosyal bilim alanlarında sıkça kullanılmaktadır. Dilbilim ve kültürbilim, bu açıdan önde gelirler. Konuyla ilgili görüşleri özetle; Z. D. Popova ve İ. A. Sternin şöyle değerlendirmişlerdir (Popova, Sternin, 2007: 50-57):

'Dünya manzarası'nın iki şekilde olduğu görüşü vardır: Dolaysız dünya manzarası ve dolaylı dünya manzarası.

Dolaysız dünya manzarası veya *dünyanın doğrudan resmi*, çevredeki gerçekliğin bilinç tarafından doğrudan kavranması sonucunda oluşur. Bu; bir aracı bulunmadan, duyu organları ve insanın sahip olduğu soyut düşünce yardımı ile gerçekleşir. Dolaysız dünya manzarası; mantıksal ve duygusal, bilimsel ve "saf", kuramsal ve deneyimsel vs. olabilir. Tarihi koşullar değişince bunlar da değişebilir; bu açıdan dünya görüşle olan sıkı bir bağlılık söz konusudur. Dolaysız dünya manzarası gerçeklikle ilgili kapsamlı zihinsel bilgileri içerir; aynı zamanda, gerçeklikteki olayları anlamayı ve yorumlamayı belirleyen zihinsel kalıplar da buraya dahildir. Buna dayanarak dolaysız dünya manzarası 'bilişsel dil manzarası' olarak nitelendirilir. Bilişsel dünya manzarası; gerçekliğin, insan veya bir bütün olarak ulus tarafından bilişsel bilinçle biçimlendirilmiş zihinsel tasviridir; kavram alanının ve kültürle verilen bilinç kalıplarının toplusudur.

Dolaylı dünya manzarası veya *dünyanın dolaylı resmi*, bilinçte var olan dolaysız, bilişsel dünya manzarasının ikincil gösterge dizgeleriyle nesnelleştirilmesi, ona dış görünüm kazandırılması ile oluşur. Dünyanın dil manzarası ve sanatsal manzarası buraya dahildir.

Sanatsal manzara, bir sanat eserinin algılanmasıyla okurun / seyircinin / dinleyicinin zihninde oluşur. Burada bizi ilgilendiren konu dil manzarası olduğu için onun üzerinde biraz daha ayrıntılı duralım.

"Dil aynasındaki dünya" (bk. Leontyev, 1993: 18) olarak algılanan dil manzarası, dünya ile ilgili bilgilerin dile yansımış olan bütünüdür. Başka bir deyişle, dünyanın dil manzarası, bir ulusun belirli bir gelişme aşamasında gerçekliklerle ilgili dil birimlerinde tespit edilmiş görüşlerinin bütünüdür. Oldukça geniş olan bilişsel manzaraya göre onun sınırlı olduğunu, ulusun bilincinde var olan dünya manzarasını tam olarak kapsama-

dığını belirtmek gerekir. Kavram alanının tüm içeriği dile dönüştürülmemiştir. Bu durum bütün uluslar ve diller için geçerlidir. Bu açıdan, diğer dillerle yapılan kıyaslama dünyanın bir ulusa özgü dil manzarasının ortaya çıkarılmasında önemli bir yöntemdir.

Dünyanın bilişsel ve dil manzarası birincil ve ikincil olarak birbirine bağlıdır. Bu bağlılık, 'zihinsel bir olay ve onun sözle dış görünüm kazanması', 'bilinç içeriği ve bu içeriğe ulaşma aracı' şeklinde değerlendirilebilir.

Dilin anlam alanı da kavram alanı gibi düşünsellikle ilgilidir. Aralarındaki fark, dil anlamının bir dil göstergesine bağlı olmasıdır. Oysa kavram, bir kavram alanı unsuru olarak somut bir dil göstergesine bağlı olmaz. Çeşitli dil göstergeleri aynı kavramın ifade edilmesine hizmet edebilir. Kavramın dilde karşılığı bulunmayabilir ve dildışı (jestler, mimikler; müzik, resim, heykel, dans gibi) gösterge dizgeleriyle de dış görünüm kazanabilir.

Dünyanın dil manzarasının öğrenilmesinden elde edilen sonuçlar bilincin bilişsel yapısının ortaya çıkarılması amacıyla kullanılırsa, dünyanın dil manzarasının betimlenmesi sadece dilbilim araştırmaları olmaktan çıkar, dilbilimsel-bilişsel araştırmanın bir parçası olur; kavram alanının modelleştirilmesi ve betimlenmesi, dünyanın bilişsel manzarası için kullanılır. Dil göstergeleri bu durumda insanın kavram alanına ulaşım aracı ve bilişsel yapıları belirleme yöntemi olur. Bilişsel yorumlama, dünyanın dil manzarasından bilişsel manzarasına geçişi, bir ulusun kavram alanının betimlenmesini sağlar.

Kavramın Ad Alanı

Bilişsel dilbilimin temel önermelerinden biri, daha önce de belirtildiği üzere, zihinsel bir birim olan kavramın dildeki nesnelleşme araçlarının çözümlenmesi aracılığıyla betimlenebilir olmasıdır. M. V. Pimenova şöyle yazmaktadır: "Kavram,

kendisini nesnelleştiren dil göstergelerine serpilmiştir. Kavramın yapısını yeniden kurmak için, onun en etkili şekilde sunulmuş olduğu tüm dil yapısının (sözcük birimleri, deyimler, atasözleri) değişmeyen (kalıp) benzetmeler dizgesi, belirli bir dile özgü olan canlı tasvir örnekleri de dahil edilerek incelenmesi gerekmektedir" (M. V. Pimenova'dan aktaran Popova, Sternin, 2007: 66). Bundan dolayı, araştırmacının ilk olarak yapması gereken şey, kendisini ilgilendiren kavramı nesnelleştiren dil birimlerinin belirlenmesidir.

Kavram bildirimi; onun içeriğini doğrudan veya dolaylı olarak açıklayan, kesinleştiren ve geliştiren tüm dil ve dil dışı araçların bütünüdür. Toplumun belirli bir gelişme aşamasında kavramı nesnelleştiren (onu söze dönüştüren, sunan, ona dış görünüm kazandıran) dil araçlarının tümü 'kavramın ad alanı' olarak adlandırılır. Ad alanı tüm sözcük öbeklerini kapsar. Bildirişimdeki yerine ve önemine bağlı olarak kavramların ad alanı geniş veya dar olabilir.

Kavramın ad alanına dahil olarak onun dilbilimsel-bilişsel araştırma sürecinde betimlenmesini sağlayan dil araçları Z. D. Popova ve İ. A. Sternin tarafından özetle şöyle sıralanmıştır:

- Kavramın doğrudan adlandırılması (araştırmacı tarafından kavramın adı niteliğinde seçilen anahtar sözcük);
- Kavramın türemiş olarak adlandırılması;
- Kavramın temel sözcüksel araçlarla söze dönüşmesine bağlı olarak farklı sözcük öbeklerine giren ama aynı kökten olan sözcükler;
- Eşanlamlı olmayan ama beraber kullanıldıkları için birbirini çağrıştıran sözcükler;
- Bağlamda oluşan eşanlamlılar;
- Yazarlar tarafından türetilmiş olan yeni bireysel adlandırmalar;
- Anahtar sözcüğe eşanlamlı olan, değişmeyen sözcük birleşimleri;
- Deyimler;

- Atasözleri, özlü sözler;
- Aktarmalı adlandırmalar;
- Anahtar sözcüğün de bulunduğu değişmeyen kalıp benzetmeler;
- Kavramı niteleyen belirtileri adlandıran değişen sözcük birleşimleri;
- Çağrışım alanı;
- Kavram yorumu için kullanılan öznel sözcüksel yorumlar;
- Kavramı nesnelleştiren dil birimlerinin sözlük yorumu;
- Ansiklopedi veya sözlüklerdeki (kılavuzlardaki) sözlük makaleleri (maddeleri);
- Gazete veya yazın metinleri.

Sözdizimsel yapılarla kavram bildiriminin mümkün olup olmadığına dair tartışmalı sayılan soru geniş bir biçimde ele alınmış ve olumlu olarak yanıtlanmıştır (M. V. Pimenova'dan aktaran Popova, Sternin, 2007: 71-77).

Sıralanan maddelerden de görüldüğü üzere, kavramın tüm içerik zenginliği kuramsal olarak sadece dil araçlarının bütünüyle, her biri kendisinin yalnızca bir kısmını ortaya çıkaran tüm ad alanıyla ifade edilebilir. Bu açıdan, sözcüğün kavramla eşleştirilmesinin doğru olmadığı ve onların net bir şekilde birbirinden ayrılması gerektiği de görülmektedir. M. V. Pimenova, sözcük ve kavram ilişkisini buz dağının görünen ve görünmeyen kısımlarına benzetir; kavram yapısının sözcüğün sözcüksel anlamından daha karmaşık, çok boyutlu ve daha kapsamlı olduğunu belirtir (alıntı için b. Popova, Sternin, 2007: 93). Kavramın sözcükle ve diğer dil araçlarıyla da zorunlu bir bağı yoktur. O, söze dönüşmüş olabilir de, olmayabilir de. Bu, daha çok bildirişimle bağlı bir konudur. Bildirişim gerekliliğinde kavram çeşitli yöntemlerle (sözcüklerle ve diğer dil araçlarıyla) söze dönüştürülür. Düşünce sözel değildir; dil, düşüncenin gerçekleşmesine, uygulanmasına değil, insanın düşünsel

süreç sonuçlarını bildirmeye, iletmeye, tartışmaya hizmet eder. Düşünsel süreç ise kavramlarla hareket etme sürecidir.

Sözcüksel anlam bileşenleri önemli belirtileri bildirir, fakat tam kapsamıyla onu ifade etmez. Kavram bilişsel bilincin, anlam ise dil bilincinin ürünüdür. Anlam, kavramın bir parçası olarak ortaya çıkar.

İnsanın yaşam deneyimi, onun kavram alanını oluşturan kavramların içeriğini sürekli etkiler; bu içerik gelişim sürecinde çeşitli değişimlere uğrayabilir. İçerikleri zamanla zenginleşen kavramların yanı sıra, köklü bir şekilde değişen hatta kaybolan kavramlar da bulunabilir.

Kavramın dil bildiriminin bulunması, düzenli bir şekilde söze dönüştürülmesi kavramı sabit bir durumda tutar, onun aynı dili konuşan herkes tarafından anlaşılmasını ve sözlüklerde yer almasını sağlar.

Çok boyutlu bir oluşum olarak kavramların türleri ile ilgili soru, bilişsel dilbilimle uğraşan bilim adamlarının ilgi odağıdır. Bu soru, kavramların belirlenme arayışları, onların sınıflandırılması ile bağlantılıdır (bk. Popova, Sternin, 2007: 116-119; Maslova, 2006: 59-60). Şema, fikir, senaryo (script), çerçeve (frame), şekil, biçim, kalıp (gestalt) vb. bilgi sunum yapılarının farklı türleri olarak bilinir.

Kavramların sayısı da tartışılan konulardan biridir. Kavramlarla ilgili kesin bir sayının belirtilmemesi herhalde daha doğru bir çözüm sayılacaktır. Fakat onlar, kesin sayıları belirtilmemekle beraber, çeşitli gruplar halinde incelenebilir. (bk. Maslova, 2006: 75-76). Ör: dünya (zaman, mekan, sayı,….), doğa (su, ağaç, ateş, toprak,..), insan (zeki, aptal, aydın, ….), ahlak (vicdan, şeref, gerçeklik, günah,….), sosyal ilişkiler (barış, savaş, özgürlük,….), duygular (sevgi, nefret, sevinç,…), insan eliyle yapılmış nesneler (ev, mabet,…), vb.

Bizim çalışmamız duygular üzerine olduğu için, kavramlarla ilgili bilgiler de bu yönde değerlendirilmiştir. Çalışmada

duygu bildiren kavramların betimlenmesi eşsüremli olarak yapılmıştır. Sadece yer yer belirli kavramların Türkçedeki varlığının bir kanıtı olarak M. Kaşgarlı'nın Divanü Lûgat-it-Türk eserine başvurulmuştur. Bu kavramların çağdaş dildeki yeri belirlendikten sonra artsüremli bir araştırma yapılmasının daha sağlam sonuçlara götüreceği düşüncesindeyiz. Aynı düşünceyle diğer Türk lehçeleriyle de kıyaslama yapılmamıştır. Fakat ulusal dil manzarasında, Türkçeye özgü dünyanın dil manzarasıyla bilişsel manzarası arasındaki ilişki hakkında daha açık bir fikir kazanmak için gerektiğinde diğer yabancı dillerle kıyaslamalara başvurulmuştur.

"Geleceğin dilbilimi" (Maslova, 2006: 4) olarak nitelendirilen bilişsel dilbilimde anlamsal-bilişsel yaklaşımla kavramlar, kendilerini adlandıran dil birimlerinin anlamları aracılığıyla incelenirler.

Anlamsal-bilişsel yönteme dayanan bu araştırmanın başlıca aşamalarını şöyle sıralayabiliriz: Duyguların dil manzarasını ortaya çıkarmak için ilk önce dildeki doğrudan duygu bildirim araçları gözden geçirilmiş, ünlemlerin duygu ve dil arasındaki yeri üzerinde durulmuştur. Duyguların insan vücudu ile ilgisinin dile nasıl yansıdığı da önemli bir konu olarak irdelenmiştir. Dilde duygu bildiriminin mantıksal özellikleri, duyguların bilişsel yönüne ışık tuttuğu için onlara bir alt bölüm ayrılmıştır. Kavram incelemesinde duygularla ilgili aktarmaların ayrıcalıklı bir yeri olduğunun altını çizmek için onlar hem genel olarak hem de her duygu tanımlamasında ayrıca gözden geçirilmiştir. Daha sonra bu verilerin de desteğiyle temel sayılan duyguların ad alanını oluşturmaya çalıştık. *Sevinç, üzüntü, sevgi, tiksinme (nefret), korku, öfke, utanç, hayret* duygularını tek tek ele aldık.

Duygu kavramlarının ad alanının oluşturulmasında ilk basamak olarak anahtar sözcükler seçilmiş ve Türkçe Sözlük temelinde açıklanmıştır. Kavramların ad alanının oluşturulmasında anahtar sözcük seçimi çok önemlidir. Bu sözcük belirlendik-

ten sonra dilbilimsel araştırmanın diğer aşamalarına geçilir. Anahtar sözcük araştırılan kavramı daha kapsamlı adlandıran sözcüksel birimdir. Duyguların adlandırılmasında onların isim şekli temel alınmıştır (ör: *sevinç, üzüntü, korku,...*).

Daha sonra bu sözcüklerin türevleri belirtilmiştir (ör: korku-korkulu, korkunç, korkmak,..). Türevler, kavramı adlandıran sözcüğün dilin söz varlığındaki yerinin belirlenmesinde önemli bir gösterge sayılmaktadır. Anahtar sözcüklerin türevleriyle beraber araştırılması, kavramın bilişsel belirtilerinin açığa çıkarılmasına yardımcı olur.

Anahtar sözcüğün eşanlamlıları, kavramın dile taşınmasının çok önemli araçlarıdır. Duygu bildiriminde eşanlamlıların çok zengin bir görünüm çizdiğinin de belirtilmesi gerekir (ör: üzüntü-keder, ıstırap, elem, acı, gam,...).

Duygu bildiren sözcüklerin anlatımsallığı tartışmalı bir konudur. Bu sözcükler dilbilimciler tarafından anlatımsal olarak görülmemektedir. V. N. Teliya şöyle yazmaktadır: "Biz, 'deprem sırasında korku hissediyoruz' derken artık o duyguyu yaşamıyoruz, sadece o durumun özel fizyolojik ve zihin gerginliği ile uygun olduğunu bildiriyoruz; bir olayın bizi sevindirdiğini ya da kendimizi mutlu hissettiğimizi söylerken karşımızdaki kişide benzeri bir durum uyandırmaya çalışmıyoruz; o duyguyu kendimizde veya diğerlerinde sadece betimliyoruz" (Teliya, 1986: 55). N. İ. Formanovskaya da aynı görüşü paylaşmaktadır. *Hayranlık, şaşırma, kuşku* gibi duygusal durumların dildeki anlatımsallığını özel sözcük grubu olan ünlemlerin ifade ettiğini belirten araştırmacı, duygu isimlerini sadece bildirim olarak görür (bk. Formanovskaya, 2005: 107). V. İ. Şahovskiy, duyguyu adlandıran sözcükleri çağrışımsal-duygusal olarak değerlendirir; onların duygu bildirmediğini ama konuşan kişilerin zihnini çağrışımsal olarak duygulara yöneltiğini yazar (bk. Şahovskiy, 2009: 94).

Araştırmacıların bu yöndeki düşüncelerini paylaşıyoruz. Fakat konuya başka bir bakış açısından bakılması gerektiğini de

düşünüyoruz. Dilde temel duyguların nasıl betimlendiği bu sözcüklerle ortaya çıkmaktadır. Bizi kavrama bu sözcükler götürür. Z. D. Popova ve İ. A. Sternin, sözcüğü bir elektrik anahtarına benzetirler; algılandığında zihnimizdeki kavramı "açar", onu aktif hale getirir ve düşünce sürecine "fırlatır" (bk. Popova, Sternin, 2007: 79). Bu açıdan duygu bildirimine hizmet eden sözcüklerin özellikle kavram araştırmalarındaki birinci dereceden önemi tartışılamaz kadar büyüktür. Doğrudan dil verilerine dayanarak yapılan bu çalışmada da duygu sözcükleri ön planda yer almaktadır.

Kavram özelliklerinin açıklanmasında deyimlerin ayrı bir rolü vardır. Söz konusu duygular olunca, deyimlerin canlı, parlak ifadesi vazgeçilmezdir. Bazen deyimler kavramın sözcükte göremediğimiz ayrıntılarını tespit etmemizi sağlar. Sözcüksel bildirimi bulunmayan duyguların ifadesinde de deyimler çok yardımcı olurlar. D. Aksan, bir deyim aktarması türü olarak belirtilmiş somutlaştırmadan bahsederken şöyle yazmaktadır: "Her dilde deyimler, somutlaştırmaya büyük ölçüde başvuran anlatım biçimleridir. Deyimler kimi zaman ayrıntı sayılabilecek kavramları, anlatımı zor durumları ve duyguları bu yoldan dile getirir" (Aksan, 2007: 185).

Atasözleri, kavramla ilgili yorum içerikleriyle ilgi çeker. Toplumsal zihinde kavramlarla ilgili uzun yılların birikimi atasözlerine yansımıştır. Bu çalışmada duygu kavramlarının yorumlanmasıyla ilgili çok bilgi içeren atasözlerine yer verilmiştir.

Daha sonra duygu bildiren kavramların ad alanına giren dil araçlarının anlam çözümlemesi ve betimlemesiyle, onların bilişsel manzarasına dair bir fikir oluşturmaya çalıştık. Bununla da incelenen duygu kavramlarını zihinsel bir birim olarak biçimlendiren bilişsel belirtileri ortaya çıkarmayı hedefledik.

Daha çok psikolojik düzeye kayma endişesiyle araştırmamızda anket çalışmasına yer verilmemiştir. Bu konuda psikolojik alandaki bir çalışmanın varlığı da göz önünde bulundurulmuştur (bk. Ceyhan, 2000).

Türkçede duygu kavramlarının yazı dilindeki manzarasının tespiti için edebi eser metinlerine başvurduk. 20. yy. Türkçesinin, göreceli de olsa, tam bir manzarasını canlandırmak için farklı zaman dilimlerinde farklı türlerde yazılmış eserler seçmeye çalıştık. Çalışmanın belki de en zevkli diyebileceğimiz evresinin, seçtiğimiz metinlerin duygu bildirimi açısından irdelenmesi olduğunu söyleyebiliriz. Türkçenin bir araya getirdiği bu yazarların temel duygulara olan ilgi ve yaklaşımı, bu duyguları betimleme yöntemleri gerçekten dikkate değerdir. Bu metinlerin çözümlenmesi, duygu kavramlarının sözlükteki kapsamından daha geniş bir kapsama sahip olduğunu gözler önüne serer.

Kaynakları seçerken 'O' anlatıcı metinlerin yanı sıra, 'Ben' anlatıcı olmasına da özellikle dikkat edilmiştir. Duygular söz konusuyken bu husus öne çıkmaktadır. Üçüncü şahıs (yazar anlatımı) başka kişilerin duygularını yorumlarken birinci şahıs (konuşan kişi) kendi iç yaşantılarını anlatmaya çalışır. Böylece farklı açılardan duygu tanımlaması, kavramın içeriği açısından daha aydınlatıcı olur.

Tüm dil verilerinin toplanmasıyla temel duyguların kavramsal tanımlamasını yapmaya çalıştık. Duygunun ruhsal süreç olarak bildiriminin bütünsel bir yaklaşım gerektirdiği bilinciyle felsefe, psikoloji, psikolengüistik alanlarıyla ilgili çalışmalardan da faydalandık.

1. BÖLÜM

DUYGULARIN DİL BİLDİRİM ARAÇLARI

1.1. DUYGU BİLDİRİMİ VE ÜNLEMLER

Dünya dillerinde bir sözcük grubu olarak bulunan ünlemlerin temel içeriği ve işlevsel görevi duygu bildirimiyle ilgilidir. Ünlemleri incelerken T. N. Gencan'ın da belirttiği gibi: "Duyulan bir acının, bir coşkunun etkisiyle ağızdan çıkıveren '*a! o! ah! oh!* gibi asıl ünlemlerin, az çok değişmelerle birçok dillerde bulunuşu bu sözcükleri en eski kaynaklara bağlamaktadır" (Gencan, 2001: 27) Dilin yaranma teorileri arasında dilin duyguları belirten seslerden, ünlemlerden doğduğu düşüncesi de yer almaktadır (bk. Ediskun, 1985: 12; Gencan, 2001: 27; Aksan, 2007: 96-97).

Türkçede, ünlemlerin duygularla olan bağlantısı hemen hemen tüm tanımlamalara yansımıştır. Onlardan bazılarını gözden geçirelim.

M. Kaya Bilgegil, insanlık tarihinde en eski kelimeler olarak adlandırdığı ünlemleri şöyle tanımlar: "Çeşitli duygu ve arzularımızla zaptolunamıyan heyecanlarımızı yüklenen, bazan örneği tabiatta bulunan ve anlatım kabiliyeti bir cümleninkine denk olabilen insan ses, çığlık ve sözleri, ünlemleri teşkil eder" (Bilgegil, 1984: 229). Çalışmada ünlemler yapılarına ve anlam-

larına göre sınıflandırılmış, anlamları bakımından çağırma ünlemleri, duygu bildiren ünlemler ve taklidî sesler olarak üç gruba ayrılmıştır. Bazı ünlemlerin kökenine de değinmekle, onların deyişsel kullanım özelliklerinin belirtilmesi çalışmaya ayrı bir değer katmıştır.

H. Ediskun, ünlemleri "bir heyecanın etkisiyle ağzımızdan çıkarak duygularımızı canlı bir biçimde anlatmaya yarayan kelimeler" olarak değerlendirir (Ediskun, 1985: 322). Araştırmacı, konuşan kişinin taşkın duygularını anlatan ünlemleri 'asıl ünlemler' adı altında ayırır.

T. N. Gencan'ın ünlem tanımlaması şöyledir: "Sert, dokunaklı etkilerle, duygular birden uyanır, coşkulaşır. Coşkunun söze dönüşmesiyle, yani bir coşkunun etkisiyle içten kopup gelen; sevinç, korku, üzüntü, acı, şaşma... duygularını canlı canlı anlatmaya yarayan sözcüklere ünlem diyoruz" (Gencan, 2001: 516). T. N. Gencan'ın çalışmasında ünlemler; çağrı ünlemleri ve dokunaklı, duygusal ünlemler olarak ikiye ayrılsa da bu ayırmanın kesin olmadığı belirtilmiş, ünlemlerin birer birer incelenmesinin daha yerinde olacağı fikrine varılmıştır.

S. Eker, ünlemleri "doğadaki sesleri taklit etmeye ya da duyguları, heyecanları anlatmaya yarayan sözcükler" olarak tanımlamıştır (Eker, 2003: 321).

Ünlemleri birçok yönden ele alan Prof. Dr. Z. Korkmaz, onları nitelikleri ve görevleri bakımından iki alt gruba ayırır:

A. İçe dönük ünlemler;

B. Dışa dönük ünlemler.

Bunlardan dışa dönük ünlemler konumuz dışındadır. Duygu bildirimi, araştırmacının tanımlamasına göre, içe dönük ünlemlerde görülür: "Bu gruptaki ünlemler, insanın iç dünyasındaki türlü duygu ve heyecanları dışarı vuran ünlemlerdir" (Korkmaz, 2003: 1148). Araştırmacı, bu gruptan olan ünlemleri taşıdıkları işlevlerine göre on dokuz alt başlık altında toplamış,

fakat bu başlıkların daha da arttırılabileceğine dikkat çekmiştir (Korkmaz, 2003: 1173).

M. Bilgin'e göre ünlemler, "korkma, şaşma, acıma, sevinme, kızma gibi ansızın beliren duyguları anlatan, kimi zaman da onay, karşı çıkma, çağrı, buyruk, uyarı, yasaklama vb. belirten, kendi başına tümce değeri taşıyan sözcükler" dir (Bilgin, 2006:341). M. Bilgin, Türkçede kullanılmakta olan belli başlı ünlemleri sıralamış, daha sonra onları bildirdikleri duygularla tek tek ele almıştır.

Ünlem, insanın içsel durumunu, o anda yaşadığı duyguyu bildirir. Duygunun ortaya çıkma kaynaklarından biri, kişinin doğrudan katıldığı ya da izlediği bir olay olabilir. Bu tür bir olay / eylem sonucu kişide olumlu veya olumsuz bir duygu uyanabilir.

Konuşma dilinde bazı ünlemlerin anlatıya heyecan katmak için kullanıldığı da görülmektedir. Anlatıcı, yaşanmış olan olayla ilgili heyecanını kafasında canlandırarak onu (eski yoğunlukta olmamakla beraber) tekrar yaşamaya ve bu heyecanını karşısındaki kişiye de aktarmaya çalışır. A. A. Potebnya, "ruhsal durumun anlık yankısı" şeklinde nitelendirdiği ünlemlerin her seferinde yeniden doğduğunu belirterek şöyle yazmaktadır: "Biz istem dışı olarak çıkardığımız ünlemleri hatırlayabilir ve tekrarlayabiliriz, ama bizim telaffuz ettiğimiz ses, artık bir duygu yankısı değil, düşüncelerimizin nesnesi olacaktır; ünlem değil, ünlemin adı olacaktır" (Potebnya, 1993: 70). Bu durumu şöyle örneklendirebiliriz:

Önce ne diyeceğini bilemeyerek birkaç "*Aaaa*!" savurduktan sonra biraz kendini toplayıp... dedi. (H. R. Gürpınar, BSD, 45)

Yenge hanım *"Aaa" ların* en büyüklerini asıl işte burada kopardı. (H. R. Gürpınar, BSD, 46)

"İşte onların *ahı* çıkıyor zannederim." "Şimdi benim tandırname dinlemeye vaktim yok. *Ahı* mahı ne olacakmış?" (H. R. Gürpınar, BSD, 47)

"Oh ho ho!" diye sahte bir yaygara kopardım. *"Oh ho ho!"* lar yine imdadıma yetişti. (H. R. Gürpınar, BSD, 65-66)

Sizi sevmeyen bir kadın için *ah of* demeye utanmıyor musunuz beyefendi? (H. R. Gürpınar, BSD, 147)

Bazen başkalarının dikkatini kendi üzerine çekmek için de ünlem kullanılır. Doğrudan bir duygu ile bağlantısı olmayan bu tür kullanım bildirişim kurma amaçlı olabilir. Bu durum farklı bir biçimde de kendisini gösterebilir. Şöyle ki, kişi belirli bir ortamda yaşamadığı duygunun taklidini yapar. Yanıltma amaçlı bu kullanım anlaşılınca dinleyicide olumsuz bir etki oluşturur. Doğal olmayan bu ünlem kullanımı gerçekle bağdaşmaz.

Sözel bildirişimde ünlemlerin önemli bir rolü vardır. Konuşan kişi; sesi, mimikleri, vücut dili ile birlikte ünlemlerle de konuşmasını daha etkili bir hale getirir, karşısındaki kişiye / kişilere duygu yükünü aktarabilir. Duygusallık ve anlatımsallık burada birbirinden ayrılmamaktadır. Dinleyen kişi aldığı bilgiye doğrudan bir duygu tepkisi gösterebilir, ya da nezaket gereği ünlemleri duygu göstergesi olarak kullanabilir, konuşan kişinin lafını bölmeden kendi tepkisini ünlemler aracılığıyla anında ifade edebilir. Edimsel açıdan bakılırsa; konuşan kişi de, dinleyen kişi de bildirişim sırasında bilgi akışını bozmadan duygusal tepkilerini ortaya koyabilirler. Bu açıdan konuşmacılar arasında canlı bir bağ oluşturma, ünlemlerin işlevlerinden biridir (konu ile ilgili bk. Şaronov, 2005: 200-220).

Ünlemler duygu bildiriminin kişisel değil, toplumsal göstergeleri sayılır. Her dilin kendine özgü ünlemleri olabilir. Toplum üyeleri bu ünlemleri kendileri kullandıkları gibi, başkalarında da anlamlandırabilirler. Ünlemler, sözcük biçimi alırken kullanıldıkları toplumun dil özelliklerine, ses sistemine uyar. Sözcüksel biçimi sabitleşmiş olan ünlemler sözlüklerde yer

alırken, sabitleşmemiş olanlar çeşitli değişkelerle konuşma dilinde yaşarlar.

Ünlemler, farklı dillerde milli-kültürel özgünlüğe sahiptir. Ayrı ayrı dillerde ünlem sayısı aynı değildir. Bazen aynı ünlem farklı dillerde görülebilir, fakat farklı anlamlara gelebilir.

Dilde her duyguyla doğrudan bağlantısı olan ünlemler yok gibidir. Bunu şöyle açıklayabiliriz: Bir duygu çeşitli ünlemlerle bildirilebildiği gibi, bir ünlem de çok farklı duyguların belirtisi olabilir. Bu açıdan, duygu bildiren ünlemlerin büyük bir çoğunluğunun çokanlamlı olduğu söylenebilir. Y. G. Borisova'ya göre ünlemin ortak kullanımının, onun çokanlamlılığının nedeni, çeşitli duygularda gözlemlenen derin bir bileşen olabilir (Borisova, 2005: 124). Bunlar konuşma sırasında tonlamayla, bağlam içerisinde açıklayıcı sözcük ve sözcük birleşimleri yardımıyla anlam açıklığına kavuşur. Bir duygu farklı ünlemlerle bildirilirken ayrıntılar ön plana çıkar. Buna karşılık bazı ünlemler anlam ve işlevlerine göre daha somut olabilirler. Örnek olarak, Türkçede *vah* daha çok üzüntü, acıma bildirir. *Ah, of* gibi ünlemlerde de *acı* anlamının ağırlıkta olduğu söylenebilir:

Of Fatin, *offf*... Dilimizde acıları belirtmek için nida kelimeleri ne kadar az. *Of* diye haykırsam, *ah* feryadıyla parça parça, *aman* bağırıp çağırmaları, inlemeleriyle yok olsam yine size yanan yüreğimin ateşini, büyük acılarımı duyuramayacağım. (H. R. Gürpınar, BSD, 134)

Türkçede duygu bildiren asıl ünlemler genel olarak tek hecelidir: *a, ay, ah, e, eh, o, oh, of, öf, ha, vah, hah* vb. Duygu bildiriminde iki heceli ünlemlerin de yer aldığı görülmektedir: *eyvah, oho, ayol,* vb. Diğer sözcük türlerinde gördüğümüz yapı çeşitliliğinin ünlemlerde de bulunması doğaldır. Duygunun türü ve yoğunluğu ünlemi oluşturan seslerin uzunluğu ile daha da belirginleşir: *a, aa, aaa, o, oo, haa, ohh* vb. Ünlemlerde ikilemelerin bulunduğu da görülmektedir: *vah vah, oy oy oy* vb.

Ünlemlerin ses yapısına bakıldığında onların bazen ortak seslerden kurulduğu dikkat çeker. Ör.:*o, oh, oy; oh, ah, eh*. Ünlülerin *i* sesi dışında (*ı* sesinin bulunduğu *hıı, hım* gibi ünlem sayısının da kısıtlı olduğu göz önünde bulundurularak) diğerlerinin ünlem oluşumuna katıldığı görülür. Ünlem oluşumundaki ünsüz sesler ise sınırlıdır: Sürekli, sert (ötümsüz), gırtlak ünsüzü olan *h*; sürekli, yumuşak (ötümlü), damak ünsüzü olan *y*; sürekli, sert (ötümsüz), dudak ünsüzü olan *f* asıl ünlemlerin çok büyük bir çoğunluğunun ünsüzü görevini taşır. L. L. Fyodorova, Rusça ünlemlerde gözlemlediği ünlü-ünsüz durumunu değerlendirirken bunların ortak bir anlama dayanabileceği düşüncesini ileri sürmüştür. Araştırmacıya göre, *-y*'li ünlemler (ay, oy, uy), kısa bir soluk alıp vermeye ya da çığlığa özgü yükselen bir tonlama eşliğinde beklenmedik bir duruma şaşırma ya da acıya tepki niteliğindedir (Fyodorova, 2005: 180).

Daha önce de belirtildiği üzere, ünlemler çeşitli duygularla bağlantılı olabilir. Bu açıdan duygulara dayanarak bir sınıflandırma yapma net bir görünüm sunmamaktadır. Duyguların birçok durumda harmanlanmış olması ve dile tam olarak aktarılamayışı da duygulara dayalı sınıflandırma yapmayı zorlaştırmaktadır. Dil çalışmalarında ünlemler ve onlara yüklenen duygu türleri farklılıklar içermektedir. Biz, bu çalışmada ele alınacak olan temel duygularla ilgili ünlemleri yapılan araştırmalar ışığında ayrı ayrı gözden geçirmenin uygun olacağını düşündük. Ünlemlerin taşıdığı diğer duygu nüansları ve duygu dışı anlamlar çalışmanın dışında tutulmuştur.

A!

Şaşırma duygusunun en belirgin ifadesi sayılabilir. Bunun yanı sıra *kızma, acıma, sevinme, üzülme* gibi duygular da bu ünlem aracılığıyla ortaya çıkabilir:

A, herif deli midir nedir, gülüyor. (S. F. Abasıyanık, S, 56)

Hemen ışığı yaktı. *A*! Yok vallahi yok! (P. Safa, Y, 104)

Kapıyı elile itdi, sonra birden uzun bir hayret nidasile bağırdı: -*Aa*! ... (H. Z. Uşaklıgil, AM, 105)

Aaa bu olmadı işte. Sen ağlamışsın yengânım! (E. Işınsu, KD, 20)

Dizi başında duran, sert, -*Aaaa*! Hizaya girin! diye bağırdı. (A. Nesin, MİN, 63)

E!

Şaşırma, kızma gibi duygulara eşlik edebilir:

E ne acelesi, akşama daha bir yıl var, dedim. (M. Ş. Esendal, AİK, 114)

Boyun devrilsin Bayram! Kezban'ı bir daha hiç göremez ol, *e* mi! (A. Ağaoğlu, FİG, 171)

E, konuştuk ama bütün bunları... (B. Günel, ÇK, 16)

Ah!

Üzüntü (keder, hüzün, acıma) duygusu ağırlıkta olmakla, *sevinç, öfke, şaşırma* gibi duygularla da görülebilir. "Bir durum karşısında fazla duygulanmayı ifade eden" (bk. Bilgegil, 1984: 236) bu ünlemin diğerlerine oranla daha sık kullanılışı da dikkat çekmektedir:

Ah! O sevda dakikası! Acaba mahrum hayatında o bahtiyar saat çalacak mı? (H. Z. Uşaklıgil, MVS, 169)

Ah, çok güzel, iki benliğimiz arasındaki iç diyalektik hareketinin tam üstüne bastın. (P. Safa, Y, 192)

Aah... dinlemiyor. Bırakın beni efendim diyor. (H. Taner, KSA, 15)

Ah o evler, o evler yok mu. (E. Işınsu, KD, 89)

Ah 'parasız yatılı' Himmet, keşke paralı yatılı olsaydın da seni yitirmeseydim, ayrılmasaydık bir dönemeçte. (B. Günel, ÇK, 122)

Ah evet, tabiî, majestelerine iltifat etmekten başka bir vazifemiz yok bu dünyada. (E. Işınsu, KD, 109)

Ay!

Birdenbire duyulan *şaşırma, acı, korku, sevinç* gibi duygulara eşlik edebilir. Genelde daha çok bayanlarda olmak üzere, konuşmaya 'ay' diye başlayanlar sıra dışı, ilginç, önemli bir şey anlatacaklarının sinyalini verirler (ör.: Ay ne bu başımıza gelenler! Ay bugün neler oldu neler!). Bazı konuşmacılarda bu durumun alışkanlık halinde olduğu da görülebilir; cümlenin başına getirilen 'ay' ünlemi bir duygu belirtmeksizin kullanılır (ör.: Ay biliyor musun, ben de öyle düşünüyordum.).

Ay, haberin yok mu? Çoktan Neriman, bir mühendisle evlendi. (R. N. Güntekin, Ç, 61)

Ay bu ne küçük hırsızdı böyle! (S. F. Abasıyanık, S, 37)

Ay, aklımı aldın, Meftun... Öyle bağırılır mı? (H. R. Gürpınar, Ş, 110)

"*Ay*, ömürsünüz billahi!" diyerek çıngıraklı bir kahkaha koyveriyor bu kadın da. (P. Kür, AOS, 23)

Eh!

Öfke ve üzüntü duygularının eşlik ettiği durumlarda (kabullenme, onaylama vb.) görülebilir:

Eh, bir saat olsun kestirebilseydik!.. (A. İlhan, ZBB, 11)

Ama gelmedi. *Eh* ne yapayım, canı isterse! (E. Işınsu, KD, 30)

Eh, dedi Sevim, içini çekti.. sırat köprüsü dediğimiz, belki de şu hayatın ta kendisidir, kıldan ince kılıçtan keskin! (E. Işınsu, C, 244)

Eh, bizi 'devlet baba' okutuyor, ötekileri de babaları. (B. Günel, ÇK, 122)

Ayol!

Öfke ve *şaşırma* duygusu ile bağlı olabilir. Daha çok kadınlar tarafından kullanıldığı belirtilmektedir (bk. Eker, 2003: 15; Bilgin, 2006: 349).

A! İhsan, sen burada mıydın? Nereden çıktın *ayol*? (R. N. Güntekin, Ç, 295)

Ayol o kız soğuklarda iş görmekten hasta oldu. Ah insafsız Fıtnat ah! (S. Çokum, AB, 426)

Bak işte, gene annem! *Ayol*, annenizin nesi var? Turp gibi maşallah... (P. Kür, AOS, 21)

'Deli misiniz *ayol*? Çocuğun en güzel gününü zehir edeceksiniz,' diye sızlanıyor annem. (P. Kür, AOS, 50)

Ha!

Çok zengin anlam içeriğine sahip olan bu sözcük, ünlem olarak da çok çeşitli duygu bildirimine katılır. Bunlar arasında inanmazlık, hayranlık belirtisi olarak *şaşırma*yı, uyarı, tehdit içerikli *kızgınlığı* gösterebiliriz:

Recep efendi, aksi aksi yüzüme bakıyor: -amma yaptın *ha*, amma yaptın *ha*, diyordu. (R. N. Güntekin, Ç, 249)

Amma tuhaf iş *ha*, Allah'tan *ha*, Allah'tan *ha*? (R. N. Güntekin, Ç, 249)

Evladımın bana layık gördüğü kelime bu, *ha*?(P. Kür, AOS, 32)

Babanı öldürdüm, *ha*? Şimdi de kendimi öldüreyim de gör! (P. Kür, AOS, 33)

Hah!

Sevinç duygusu belirtisinde kullanıldığı görülebilir. "İstenen ya da beklenen bir şey gerçekleştiğinde, bu gerçekleşmeyi belirtmek, bu gerçekleşmeyle ilgili onamayı ya da duyulan sevinci anlatmak için kullanılır" (Bilgin, 2006: 351).

Ben sevinçle, "*Hah* işte koptu, nihayet koptu," feryadıyla deli gibi haykırdım. (H. R. Gürpınar, BSD, 86)

Hah, işte bu kadar... (M. Ş. Esendal, AİK, 182)

Hah şöyle, yola gel imansız... (A. Nesin, MİN, 16)

Hah, şimdi belanı buldun. (A. Nesin, MİN, 104)

Vay!

Öfke, şaşkınlık, üzüntü gibi duyguların belirtisi olabilir:

Vay, küstah *vay*! Ne olacaktı o meteliksiz çiyanla evlenecekti de? (P. Safa, Y, 102)

Vay alçak *vay*! Suratın da kızarmaz mı hiç? (A. Nesin, MİN, 104)

Samur kaşları yay gibi, endamı iki yaşında tay gibi, *vay* benim Nigâr'ım *vaay*... İpek tenli, püskürtme benli, incecik belli, güvercin topuklu, sümbül kokuşlu, dudu dilli... *Vay* benim Nigâr'ım *vaay*... (A. Nesin, MİN, 10)

Eyvah!

İstenmeyen, arzu edilmeyen bir duruma karşı duyulan *üzüntü*nün, *endişe*nin, *korku*nun belirtisi olarak kullanılır:

Hıdır emmi doğruldu, -*Eyvah*! dedi, yahu bu herifin yüzünden bu yaştan sonra gurbete mi düşeceğiz? (A. Nesin, MİN, 110)

Vah!

Acıma ve *üzüntü* bildirir:

Biz hep suçu ona yüklüyoruz. *Vah vah*... Yazık adama... (A. Nesin, MİN, 106)

Vah bee! Parıl parıl oğlandı bu. Yüzünü de yaralamış. (A. Ağaoğlu, FİG, 248)

Vah zavallı ben. (E. Işınsu, KD, 44)

Vah vah... Nesi var acaba? Yani mühim mi?.. (A. H. Tanpınar, H, 125)

Hay!

Şaşkınlık, sevinç, üzüntü duygularının anlatımı ile güçlü bağlantısı bulunan bu ünlem, tümcede çoğu zaman tekrarlanır:

Hay köftehor *hay*! dediler. Akıllı be bu muallim efendi! (S. F. Abasıyanık, S, 41)

Hay Efendi Hafız *hay*! Aklını mı yitirdin? (S. Çokum, AB, 246)

Hay mübarek adamlar, *hay*... (A. Nesin, MİN, 119)

O!

Şaşma, sevinme, memnuniyet, bazen *kızgınlık* gibi duygu bildiriminde uzun bir söyleyişle kullanılır:

Oooo, oooo... Bu Naki Efendi yahut Bey ne tuhaf bir adammış. (H. R. Gürpınar, BSD, 31)

Yoğurt da güzele benziyor. *Oo*, bıçakla kes ye, işte. (A. Ağaoğlu, FİG, 232)

Oktay, her yanından uyku taşan suratını biraz ekşitti. "*Ooo*," dedi, "başım çatlıyor zaten!" (P. Kür, YY, 119)

Oh!

Sevinç, başkasının düştüğü bir durumdan ya da kendisinin bir sıkıntıdan kurtulmasından duyulan memnuniyeti ifade eder:

Ben de yarım kulakla dinlediğim bu safça sözlere bazen kuru bir gülümseme ile bazen de, '*ohh, oh* ne iyi, ne iyi!' gibi kısa cümlelerle cevap veriyordum. (H. R. Gürpınar, BSD, 85)

Abdülkerim uluyan, bağıran, tepinen çocuğu kucakladı içeri götürdü. *Ohhh*! Dünya varmış. Oğlan diş ağrısı gibi! (M. Ş. Esendal, AİK, 53)

Ohh, kazıklansınlar, aman ne iyi, canımıza değsin! (E. Işınsu, C, 131)

Of!

Üzüntü, sıkıntı ve memnuniyetsizlik bildirebilir:

Of, anlatamıyorum, dilim dolaşıyor. (H. R. Gürpınar, BSD, 103)

Off... O kadar yüreğin oynamasın. (H. R. Gürpınar, BSD, 111)

Oooof, ne safça soru! Dünyada edebiyat var mı ki meslek olsun? (H. R. Gürpınar, Ş, 76)

Öf!

Daha çok *tiksinti ve öfke* bildirimi olarak görülür:

Öf be, *öff*! Gel de kuş uçurtma. (A. Ağaoğlu, FİG, 108)

Bir yerlerde ikisini birleştirmesi gerekiyordu. Ama nerde? Ve ne zaman? *Öf* be! (P. Kür, YY, 124)

Uf!

Çoğunlukla *üzüntü, sıkıntı* veren durum bildiriminde görülür:

Haksız mı fakat, Meral Hanım! *Uff*... Nefret ediyorum kendimden. (P. Safa, Y, 299)

"*Uff* bre, çeykel kozu ayıklamak ne zormuş" diye mırıldandı. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 45)

Be!

Üzüntü ve *kızgınlık* duygularının bildiriminde kullanılabilir:

Kim istemez bu hayatı, *be*? Ekmek elden, su gölden. (H. Taner, KSA, 72)

Beyaz fanilalı, gözü arkada kalarak uzaklaşan Bayram'ı gösterip: "Kaçık bu *be*!" diye güldü, sinirli. (A. Ağaoğlu, FİG, 32)

Ulan, gelen geçene kepaze olduk *be*! (A. Ağaoğlu, FİG, 108)

Üle, bana ne *be*? (A. Ağaoğlu, FİG, 95)

Oy!

Beklenmedik olan bir şeye tepki bildirir. Bu; *şaşırma, sevinç, üzüntü* olabilir. Y. G. Borisova'ya göre, bu ünlem, daha keskin bir acıyı bildiren *ay* ünleminden daha yumuşak ve yüzeysel tepkiyi ifade eder (Borisova, 2005: 126).

Oy! Anacığım! Anacığım! Acıyın bana. (İ. O. Anar, PKA, 205)

Uy!

Üzüntü, şaşkınlık, korku bildirir. Genel olarak hoş olmayan bir duruma karşı tepki şeklinde değerlendirilebilir:

Uy uy! Acımızı çoğalttın. Bak, gelinlerin rengi uçtu. (S. Çokum, AB, 331)

Bayram, tam hızlanacağı sıra "*Uyyy*!" deyip delice sağladı. (A. Ağaoğlu, FİG, 73)

"*Uyyy*!" Londra Rot Balans'ın önüne çöktü kaldı: *Uy* ben şimdi ne yapayım? *Uy* başıma gelenler!.. (A. Ağaoğlu, FİG, 137)

Uy benim Balkız'ım... Yüzümün tamamı yanaydı, kollarım dibinden kopaydı, silindirler altında kalıp ezim ezim ezileydim, katranlara bulanıp çıkaydım da seni aklıma takmıyaydım! (A. Ağaoğlu, FİG, 206)

Ö!

Tiksinme, birine veya bir şeye karşı *nefret* belirtisi olabilir:

Yanımda adı anıldıkça yüzümü ekşitiyor, yeni öğrenmeye çalıştığım Türkçe kelimelerle "Hüseyin pis, Hüseyin çirkin, edepsiz... *Ööö*," diye yere tükürüyordum. (R. N. Güntekin, Ç, 18)

Görüldüğü üzere fiziksel olduğu kadar ruhsal durum bildirimine de katılan ünlemler çeşitli duyguların açığa çıkmasının en önemli ve vazgeçilmez araçlarından biridir. İster istemli isterse de istemsiz olsun, ünlemlerin ortaya çıkışı tüm duygularda aynı seviyede değildir. Ünlemler, bazı duyguların ayrılmaz bir parçası olduğu halde, bazı duygularda pek görülmez. Örnek olarak, *şaşırma, öfke* gibi duygular yoğunluk derecelerine ve birçok nedenlere bağlı olarak çeşitli ünlemlerle bildirilir, fakat utanma duygusuna genellikle sesli bir tepki eşlik etmez.

1.2. DİLDE DUYGU BİLDİRİMİNİN MANTIKSAL AÇIDAN DİLBİLİM ÖZELLİKLERİ

Türkçede duygu ve duygusal durum bildirimi çeşitli sözcük öbekleriyle verilebilir. Ör.: isimlerle (*öfke, sevinç, sevgi, korku,...*), sıfatlarla (*öfkeli, kızgın, üzgün, iğrenç, neşeli,...*), fiillerle (*sevinmek, kızmak, şaşırmak, üzülmek,...*), zarflarla (*öfkeyle, şaşkın şaşkın, korkarak,...*).

Duygu bildiriminin başlıca yapısal özellikleri şöyle sıralanabilir:

a) İsim-fiil birleşimleri (ör.: *gözleri parlamak, yüzü aydınlanmak*)

b) Sıfat-isim birleşimleri (ör.: *gizli acı, süngerli bir hüzün*)

c) Zarf-fiil birleşimleri (ör.: *delicesine sevmek, şaşkınlıkla bakmak*)

Aynı köke dayanan sözcükler, belirli ekler alarak tümcedeki işlevlerini yerine getirirler. Çeşitli birleşimler, yapılar ve deyimler de duygu bildirimine hizmet ederler.

Dilde duygu bildirimi çok farklı açılardan ele alınabilir. Bunlardan biri de mantıksal açıdır. Y. M. Vol'f dilde duygu bildirimini mantıksal bir yöntemle ele almış ve ilginç tespitlerde bulunmuştur (bk. Vol'f, 1989: 55-75). Bu yaklaşım bilişselliğe de ışık tutarak bizi dilin duygularla ilgili gizine bir adım daha yaklaştırabilir, düşüncesiyle Türkçede duygu bildiriminin dilbilimsel özelliklerini bu çerçevede de ele almayı uygun bulduk.

Y. M. Vol'f, insanın duygusal durumunu tanımlayan sözlerin, iç dünya fragmanlarına uygun düşen bir modelle yorumlanabileceğini yazmaktadır (bk. Vol'f, 1989: 55). Bu modelde temel olan üç unsur vardır: Duygu öznesi, duygusal durum ve duygusal durum nedeni. Ör.:

Nur, Aslı'nın gelişine sevindi.

Bu tümcede *Nur* duygu öznesi, duyguyu yaşayan kişidir; *sevindi* duygusal durum eylemi; *Aslı'nın gelişi* ise duygusal durum nedenidir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, sözdizimsel ve mantıksal yaklaşımın birbiriyle karıştırılmamasıdır; bu yaklaşımların öğeleri açısından örtüştüğü durumlar olabilir, fakat doğal olarak birbirinden ayrıldıkları durumların da var olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir.

Temel yapı unsurları- özne, eylem, duygu nedeni- insan yaşamının düşünsel ve duygusal açılarını yansıtır. Neden ve duygusal durum ile özne arasındaki ilişki sadece duygu alanına ait değildir; bu ilişkide düşünsel alan bileşenleri de bulunmaktadır. Burada insanın iç dünyasının iki açısı bir araya gelmektedir.

Duygu öznesi ve duygusal durum eylemi birbiriyle çok sıkı bir örgüyle bağlandıkları, iç içe oldukları için onları bir arada gözden geçirelim.

Bilindiği üzere, duygusal durumun dilde doğrudan bildirimi ünlemlerle ve çeşitli anlatımsal biçimlerle gerçekleşir. Duygusal durumu tanımlayan diğer tüm yöntemler yorumlamaya dayanır. *Sevindim, üzüldü* derken özne durumun bilincinde-

dir ve onu uygun eylemlerle yorumluyor. Burada belirtilmesi gereken bir nokta vardır: Konuşan, bilgiyi veren kişi – anlatıcı – duyguyu yaşayan özne ile özdeş değildir. Fakat temel duygu yaşantısı genel olarak bilindiği, her biri kendine özgü betimlenme araçlarına sahip olduğu için başkasının duyguları hakkında da bilgi verilir, yorum yapılır. Kişinin aslında kendi duygularını anlatımı da yorum sayılır; kişi kendi iç yaşamını sanki kenardan seyrediyor.

Bazı durumlarda anlatıcı ve duygu öznesinin duygu yorumu aynı oluyor. Özne duyguyu nasıl yorumlarsa anlatıcı da öyle yorumlar: *Ben üzüldüm – o üzüldü; ben sevindim – o sevindi.* Örneklere bakalım:

Üzülüyorum seni böyle gördükçe. Ne yapsam... (P. Safa, Y, 16)

Anam babam biraz surat astılar, *üzüldüler* tabii. (S. Çokum, AB, 85)

Şimdiye kadar defterime bir şey yazmak istemedim. Daha açıkcası bundan *korktum.* (R. N. Güntekin, Ç, 178)

Hocanım müfettiş falan gelir diye büsbütün atmaya da *korktu.* (R. N. Güntekin, Ç, 181)

Anlatıcı ve öznenin örtüştüğü bazı durumlar dilde kalıplaşmıştır. *Korkarım* biçimi bunun en açık örneğidir. *Korkmak* fiili aslında 'kaygı duymak, endişe etmek' anlamıyla geniş zamanda şahıslara göre değişerek genel bir duygu durumu ifade edebilir (ben korkarım, sen korkarsın, o korkar...). Bu şekilde özne ve anlatıcı ayrılır:

Fakat zamanla, gizli gizli içeriye işlemiş bu silinmez izlerin bende şifasız bir zaaf ve rikkat tortusu bırakmış olmasından *korkarım.* (R. N. Güntekin, Ç, 24)

Yine bir tanesi vardır ki, böceklerden pek *korkardı.* (R. N. Güntekin, Ç, 25)

Kalıplaşmış olan *korkarım* biçimi ise anlatıcıya özgüdür; özne anlatıcı işlevinde bulunursa bu kalıbı kullanabilir. Fiilin çekilmiş olan diğer biçimleri kalıba dahil değildir. Ör. :

Korkarım ki bütün hayatınız tehlikeye girecek. (P. Safa, DHK, 86)

Korkarım ki biri için mudhike diğeri için faci'a olmasın... (H. Z. Uşaklıgil, AM, 157)

Feride Hanım, bu fotoğrafı görürseniz, mebusumuza varmaktan *korkarım*, vazgeçersiniz, dedi. (R. N. Güntekin, Ç, 332)

"Senin adına *sevindim*" ifadesi de gerçek *sevincin* ötesinde bir nezaket bildirimidir. Bu ifade değiştirilerek "O benim adıma *sevindi*" şeklinde pek kullanılmaz. Bu da anlatıcı-özne ilişkilerini aydınlatan bir noktadır.

Üzgünüm sözcüğü ile ilgili de aynı şeyler söylenebilir. "*Üzgünüm,* ama bu böyle" derken gerçek bir üzgünlük söz konusu değildir. Konuşan kişi karşıdaki kişi için olumsuz sayılabilecek bir durumla ilgili kendisinin bir nevi sorumlu olmadığını belirterek nezaket ifadesi kullanır.

Fakat bazen durum değişir; anlatıcı, özneyi gözlemler, onun dış görünümüne göre yorum yapar. Duygu öznesinin hareketleri, mimikleri, yüz rengi anlatıcı için bir ipucu olabiliyor. Anlatıcı bazen bu belirtileri anlatım için yeterli olarak görüyor bazen de tahminde bulunduğu duygunun ismini belirtir:

Cemal ellerini cebine koydu, kaşları çatık, rengi sarı, deniz kenarına doğru yürüdü. (H. E. Adıvar, AG, 13)

Bedreddinde betbeniz kalmamıştı; kocaman iki göz olmuş, ısıtmadan sapsarı bakmaktaydı. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 146)

En az günde iki kere Hasan Beyi yokluyor ve Hasan Beyi kaybetmek *korkusu* gözlerinden okunuyordu. (M. Ş. Esendal, AİK, 184)

Bir köfteciye doğru yöneldi. Yüzünde belli belirsiz bir *hüzün* dalgalanması. (A. Ağaoğlu, FİG, 227)

Verilen bu örneklerde duygunun dışavurumu söz konusudur. Anlatıcı, kendi gözlem sonucunu dile getirir. Benzeri durumlarda duygu öznesi kendisinin dış görünümüne dayanarak yorum yapmaz ve belirtilen bildirimleri kendisi için (ör.: "bende bet beniz kalmamıştı, kocaman iki göz olmuş, ısıtmadan sapsarı bakmaktaydım"; "korkum gözlerimden okunuyordu"; "yüzümde belli belirsiz bir hüznün dalgalanması") kullanamaz. Ama güçlü bir duygunun neden olduğu fizyolojik değişimin doğrudan dışa vurmasını (ör.: utanç nedeniyle, sıcak basmasının yüz rengini kızartması gibi) hissedilebilir:

Şimdi bu satırları yazarken *utancımdan* yüzümü ateş basıyor, kıpkırmızı olduğumu hissediyorum. (R. N. Güntekin, Ç, 282)

Gayr-ı ihtiyari ağzımdan kaçtı, kıpkırmızı kesildiğimi hissettim. (E. Işınsu, KD, 42)

Hissetmek fiili başkalarının duygularıyla ilgili yorum yaparken de içtenlik özelliği taşır:

Bir *kederiniz* var sizin. Hissediyorum dedim ya. Var. (P. Safa, Y, 7)

Kişi bilerek kızaramaz ama bazı duyguların taklidini yapabilir (ör.: sevindiğini belirtmek için yalandan gülmek, utandığını göstermek için başını çevirmek, öne eğmek, vb.):

Ben, *utanmış* gibi yaparak başımı öte tarafa çeviriyor, gülüyordum. (R. N. Güntekin, Ç, 51)

Ayşen, güç anlar bakışlarla Ata Efendiyi sanki *hayretle* dinliyor. (R. H. Karay, BS, 299)

Bazen anlatıcı, öznenin duygusuyla ilgili fikir yürütürken kullandığı fiillerle tahmine dayandığını da ifade etmiş oluyor. *Görmek, görünmek, duymak* gibi fiiller, duygu organlarının işlevlerine atıfla gözlemi aktarır:

İhsan'ın *yüzü daha sarı,* fakat daha kapalı görünüyordu. (H. E. Adıvar, AG, 13)

Mehmet Çavuş'un *gözlerindeki kırmızılığın arttığını, suratının karardığını* gördüm. (H. E. Adıvar, AG, 110)

Hiçbir şey bilmiyorum, yalnız telaş ve *ıstırap* içinde olduğunuzu görüyorum, bir *kederiniz* var. (R. N. Güntekin, Ç, 373)

Bunların bütün bu içişlerinde, eğlenişlerinde, bu şarkı söyleyişlerinde *gizli bir azabı* yenmeğe çalıştıklarını duymamak mümkün değildi. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 283)

Düşünmek fiili ise öznenin tahmininin açık belirtisidir:

Yüzünün nasıl sarardığını, gözlerinin nasıl içinden yandığını, bu sert ve sâkin asker *vücudunun içinde nasıl bir volkan kaynadığını* düşünüyorum. (H. E. Adıvar, AG, 47)

Düşünmek fiili öznenin kendi duygu bildirimi için pek kullanılmaz. Sözgelimi "üzüldüğünü düşünüyorum" doğru bir ifade sayılırken "üzüldüğümü düşünüyorum" söylenmez. Ama bu birleşim gelecek zaman için doğrudur ("üzüleceğimi düşünüyorum").

İstemek fiilinin yardımıyla başka birisinde belirli bir duygu oluşturma isteği yansıtılabilir. Olumlu ve olumsuz sayılan duygulara göre bu fiilin olumlu veya olumsuz şekli kullanılır: Genel olarak, insan olumlu duygu oluşturmayı ister, olumsuz duygu oluşturmayı istemez (ör.: *seni sevindirmek istiyorum; seni üzmek istemem*). Ör.:

Biliyordu ki, ölesiye mahzun olacaktı. Halbuki onu *mahzun etmek* istemiyordu. (A. H. Tanpınar, H, 137)

Mümtaz onu daha fazla *üzmek* istemedi. (A. H. Tanpınar, H, 263)

Fakat şurasını belirtmeliyim ki, sizi *üzmek* istemem ama, o gece bir bakıma hayatımı altüst etti. (O. Atay, KB, 111)

Eylemlerin belirtilen özellikleri L.İ Bogdanova'nın aşağıdaki düşüncesini doğrular niteliktedir: "Fiil anlamlarının sözdizimsel özellikler ışığında öğrenilmesi, duyguların "ruhuna" yaklaşmayı sağlar, ulusal-özgün dünya görüşünün açığa çıkarılması için yeni bir bakış açısı verir" (Bogdanova, 2005: 41).

Duygu oluşumu öznenin iradesi dışındadır. İstek ve irade gerçek duygu oluşumunda etkisizdir. Duygu oluştuktan sonra kişi onu kontrol altında tutabilir, belli bir ölçüde irade gücüyle duygusuna etki yapar (*duygusunu belli etmemek, bastırmak, kendine hakim olmak...*).

Bu tesadüfün *sevinciyle* yerinden sıçramaktan kendini zor menetti. (A. H. Tanpınar, H, 145)

Duygu öznesi bir bütün olarak düşünülür. Fiziksel bir durum, sözgelimi ağrı hissi, vücudun bir parçasında olabilir; ör.: el, kol, bacak,... ağrır ama duygu insanı tamamen kapsar. Duygunun genel anlatımında bu böyledir. Ör.:

Fakat Ebe Hanım, hangisi olduğunu söylediği vakit *hayretten* donakaldım. (R. N. Güntekin, Ç, 199)

Ben ağladıkça ötekilerin her birinin bir kardeşlik, yıkım ve *keder duygusuna* kapıldıklarını hissediyordum. (O. Pamuk, BAK, 434)

Duyguların aktarmalı olarak bildiriminde ise duygunun doğrudan etki yaptığı veya etkisini gösterdiği bölge öznenin yerini alıyor. 'Duyguların Dile Eşlik Eden Araçlarla Bildirim Özellikleri' isimli alt bölümde bu durum ayrıntıları ile ele alınacaktır.

Öznenin duruşu da duyguların türünün belirlenmesinde önemlidir: Olumlu sayılan duygular insanı yukarıya doğru, olumsuz sayılan duygular ise aşağıya doğru çeker:

Çalıkuşu, o akşam Eyüp'e dönerken *sevincinden* adeta uçuyordu. (R. N. Güntekin, Ç, 139)

Benim de Ayşen'siz kalan odaya *acıyasım geliyor.* Birdenbire hepimizin beli büküldü. (R. H. Karay, BS, 270)

Bütünlüğün ve dikey duruşun bozulması da olumsuzluk belirtisidir:

Karısını, onsekiz ay ara ile doğan çocuklarını sefalet içinde gördükçe eriyip bitiyordu. (R. N. Güntekin, DK, 21)

Yüreğini bir ateş dağlamaktaydı. Çözülüyordu her yanı ve birazdan eriyip o da Sakarya'ya karışacaktı. (S. Çokum, AB, 337)

Eğer yanılmışsam, eğer beni aldattıysan, yıkılırım. (E. Işınsu, KD, 108)

Duygusal durum eylemleri genel ve özgün olarak ikiye ayrılır. *Heyecanlanmak, coşmak* gibi eylemler genel duygusal durum bildirirler. Bu eylemler duygusal açıdan norm dışına çıkmış olmayı ifade ederler ve çeşitli duyguları kapsayabilirler. Özgün duygusal durum eylemleri ayrı ayrı duygularla bağlıdır (ör.: *sevinç-sevinmek, üzüntü-üzülmek, korku-korkmak, öfke-öfkelenmek* gibi). Türkçede duygu bildiriminde temel eylemlerin dışında çok sayıda eşanlamlı eylemler ve deyimler de vardır. Bu da "duygu bildirimini dilin temel işlevlerinden biri olarak gören" (A. Wierzbicka) kültürün duygu tanımlamasına verdiği önemin bir göstergesidir (A. Wierzbicka'dan aktaran Bogdanova, 2005: 31).

Genel olarak olumsuz nedenler olumsuz eylemlerle, olumlu nedenler ise olumlu eylemlerle bir arada bulunur. Olumluluk ve olumsuzluk ifadesi, kişinin iletmesi gereken bir bildirimin oluşturacağı duygu yönünden de ayrılır (ör.: *seni üzmek zorundayım;* fakat *seni sevindirmek zorundayım* şekli pek makbul sayılmaz).

Öznenin duygusal durumu uzun süreli, devamlı olabildiği gibi kısa süreli, anlık da olabilir. Duygu alanında aynı eylem hem uzun bir süreci hem de kısa, anlık bir durumu bildirebilir:

Bizim taraflardaki boğmacadan *korkuyoruz*. (A. H. Tanpınar, H, 128) – uzun süreli eylem

Birdenbire aşağıda geldi bu titreme, dedi, *korktum* da ondan. (P. Safa, Y, 360) – kısa süreli eylem

Yüzünü görmeden ölürsem diye,

Üzülmekteyim ben, *üzülmekteyim*. (N. F. Kısakürek, Ç, 229) – uzun süreli eylem

Mümtaz nerde ise, avuçlarını uzatacağını düşünerek *üzüldü*. (A. H. Tanpınar, H, 403) – kısa süreli eylem

Duygusal durum, sadece geçmiş olaylarla değil, gelecekle de ilgili olabilir. Geleceğe yönelik duygu söz konusu olurken iki farklı biçim dikkati çeker: Özne, yaşadığı bir duygunun yoğunluğundan dolayı onun sürekli olacağını düşünür; öznenin, yaşayacağını düşündüğü bir duygu ile ilgili beklentileri vardır. Bu duygular olumlu (umut) ve olumsuz (endişe) olabilirler. Fiil kullanım şekli de gelecek zamana yönelik olur:

Müjdeyi alınca kim bilir ne kadar *sevinecek*! (R. H. Karay, BS, 331)

Hem kendisine, hem ona *ıztırap çektirecek*, birbirini bedbaht edeceklerdi. (A. H. Tanpınar, H, 337)

Duygusal durum bildiren fiillerin emir kipinde kullanımı da dikkat gerektiren hususlardan biridir. *Üzül, öfkelen* gibi emir biçimleri dilde pek görülmez. Bu, diğer içsel durumlar gibi, duygu oluşumunun da öznenin kontrolü dışında olduğunu gösterir. *Hadi, sevinsene! Çocuğa bir kızsana!* biçiminde olan kullanımlar kişiden beklenen bir tepkiyi kişinin göstermemesi ile ilgilidir. Ör.:

Damarlarıma rahat, geniş, sıcak bir *sevinç* yayılmıştı. Koşmak; banklarda oturan suratı asık ihtiyarlara, yoldan gelip geçen somurtuk insanlara, bebek arabalarının yanında yün ören nemrut çocuk dadılarına sokulup, "*Gülsenize, neşelensenize.* Bakın gök ne temiz, güneş ne parlak, hayat ne güzel" diye bağırmak istiyordum. (H. Taner, KSA, 60)

Kork emir biçimi karşıdaki kişiden bu duygu oluşumunu beklemez, daha çok onu tehdit etme, uyarı amacını taşır:

Kork uzakta olandan

Sevgi de bir çözümdür. (B. Necatigil, Ş, 103)

Sevin (kınalar yak) biçimi aynı zamanda olumsuz bir yaklaşımı sergilemektedir. Bu biçimle birinin uğradığı kötü duruma sevinme kınanır.

Sevin sevinebilirsen,

İnsanlığın haline karşı. (O. Veli, SŞ, 31)

Duygu bildiren fiillerin emir kipi daha çok olumsuz şekliyle kullanılır. Olumsuz sayılan duyguların ortaya çıkışında, onlara gerek olmadığı dile getirilir:

Üzülme cicim. Unut artık. (P. Safa, Y, 16)

Arada bir, başını bizden yana çevirerek;-*Korkmayın,* diyor, sonuna kadar gidin. (A. İlhan, ZBB, 195)

İyi oldu anne, *canını sıkma.* (B. Günel, ÇK, 56)

Hayret duygusal durumu ile ilgili de aynı şeyler söylenebilir:

Gemliğe doğru

Denizi göreceksin;

Sakın *şaşırma.* (O. Veli, SŞ, 7)

Şaşma dayıcığım; Sarı Kız diye çağırıldığımı biliyorum. (R. H. Karay, BS, 267)

Duygusal durum anlatım modelinde neden, önemli bir unsur olarak yer alır. Neden, içsel olabilir; kişinin kendisinden kaynaklanabilir. Dış dünya, etraf çevre olayları çeşitli duyguların oluşumunda çok güçlü etkendir. Hem olumlu, hem olumsuz olaylar, nitelikler, yaşam dönemleri duygusal durum nedeni olabilmektedir.

Duygusal durum nedeni tümce veya bağlam içerisinde kendisini belli eder. Türkçede neden bildiriminin çok zengin bir görünümü vardır. Çeşitli dilbilgisel kalıplar, biçimler bu amaç için kullanılır. Duygusal durum nedeni, değerlendirme yapısının nesnesi işlevini taşıyabilir. Duygulardan ayrı ayrılıkta bahse-

derken onların neden bildirim özelliklerine de değinilecektir. Burada ise sonsuz çeşitlilik gösteren somut nedenlerin ortak olan bazı dilbilgisel özellikleri örneklendirilecektir.

Neden açık bir biçimde belirtilir:

Mümtaz ömrünün hazinesini taşıyordu. Onun için *korktu*. (A. H. Tanpınar, H, 147)

Sonra böyle düşündüğü için kendisine *kızdı*. (S. Çokum, AB, 307)

Öfkelendim; çünkü bana inanmıyorsun. *Öfkelendim*; çünkü sana saygım var. (T. Buğra, O, 90)

Fakat Nuran asıl Kütahya türkülerini bilmediğine *üzülüyordu*. (A. H. Tanpınar, H, 386)

Neden olan durum veya olayın yerini bazen onun doğrudan bağlı olduğu kişi alır:

Annesi için *korkuyordu* Nilüfer. (A. Kulin, AA, 36)

Bu tümcede korkulan şey, aslında anne ile bağlı olan bir durumdur.

Bazen neden belirtilmemişse buna vurgu yapılır:

Bütün ömrümce ölüme o kadar yakın yaşadım ki... Ondan *korkmama* sebep yok. (A. H. Tanpınar, H, 79)

Biraz evvel iki felaketten de kurtuldun. Hiç bir *keder, öfke, gözyaşı* sebebi kalmadı. (P. Safa, Y, 175)

Sevinemedi, elinde "Geçer" yazılı karnesi ağır ağır eve dönerken, içine bir gri bulut gibi çöken *sıkıntının* sebebini anlamaya çalışıyordu. (E. Işınsu, C, 147)

Nedenin doğrudan bildirilmemesi durumlarında bile onun varlığı tahmin edilir.

Bazen de duygusal durumun kendisi neden olabiliyor:

Karısı, kızları, çocukları *korkudan* sapsarı kesildiler. (Ö. Seyfettin, PK, 11)

Aylin *korkudan* tiril tiril titriyordu. (A. Kulin, AA, 80)

Dört beş kişi birden pos bıyıklı Arnavut beyini tutmaya çalışıyordu. O da *öfkeden* tir tir titriyordu. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 210)

Munise ile *sevincimizden* odalara, sofalara sığmıyorduk. (R. N. Güntekin, Ç, 208)

Duygusal durum nedeni, taşıdığı öneme göre de değerlendirilir. Özellikle olumsuzluk belirtisi taşıyan duygu durumunda kişiye onun "önemsiz", gereksiz olduğu belirtilir, kişi teselli edilir, ya da kişi kendisi bu sonuca varır:

Aç, açık kalsam da uzaklarda, *üzülme*

Çok bile bana bu... Yeniden dünyaya geliş. (B. Necatigil, Ş, 341)

Üzme kendini enişte bey, dedi. Her şeyde bir hayır vardır. (H. Taner, KSA, 41)

Yani ikisinin de sebepleri vardır elbet, bak bu kadar *yanıp yakılmana* değmez! (E. Işınsu, C, 25)

Bazı duyguların ortaya çıkması nedensiz de olabiliyor. Yapının önemli bir unsuru olarak nedenin bulunmayışı özel olarak belirtilir (ör.: nedensiz *hüzün,* nedensiz *sevinç*, "sevgi anlaşmak değildir; nedensiz de sevilir").

Nedenin öznede duygusal bir durum oluşturması, temel yapı unsurlarının etkileşimi olarak ortaya çıkar. Dil ise bu mantıksal yapıyı kendine özgü araç ve yöntemlerle renklendirerek sunar.

1.3. DUYGULARIN DİLE EŞLİK EDEN ARAÇLARLA BİLDİRİM ÖZELLİKLERİ

İnsanlar arasında iletişimi sağlayan en önemli araç, dildir. İki kişi birbiriyle ortak bir dili kullanarak iletişim kurar; gereken bilgi iletilir/edinilir, düşünce, istek aktarılır. Fakat dil, bildirişimin tek aracı değildir. Özellikle duygular söz konusu olunca dile eşlik eden diğer "diller" devreye girer. Bu açıdan bildirişi-

min başarılı olmasında vücut dilinin, ses özelliklerinin büyük payı vardır. "Günlük yaşamımızdaki ilişkilerde en önemli görevi yazılı ve sözlü dil değil, duygu ve heyeçanlarımızı ifade eden sözsüz iletişim yüklenir. Yüz ifadelerimiz, bedenimizin duruşu, konuşma tarzımız, el-kol hareketlerimiz, sesimizin tonu bir kimseye karşı nasıl duygular içinde olduğumuzu ifade eder" (Cüceloğlu, 2000: 272).

Duygu bildiriminde sözsüz bildirişim bazen çok daha etkili olabilir. D. Lupton'ın da belirttiği gibi: "Yüz ifadeleri veya bedensel hareketler ve öteki fiziksel işaretler, kişinin duygusal halini sözcüklere kıyasla daha iyi aktarır. Bu tensel dışavurumlar, birey üzerlerini örtmeye veya dili kullanarak inkar etmeye kalkışsa bile, duygusal halleri sık sık ele verir" (Lupton, 2002: 57).

Dile eşlik eden biyolojik kökenli araçlar *yan dilbilim* (paralinguistics) olarak adlandırılan bilim dalında incelenmektedir. G. V. Kolşanskiy; yan dilbilimin, dilbilimin yardımcı alanı olarak tanımlanması gerektiği düşüncesini savunur (bk. Kolşanskiy, 2008: 71-72). Araştırmacıya göre yan dilbilim, somut sözlü dilin oluşumunda dil dışı araçların işlevsel kullanımını araştırır.

Dile eşlik eden araçların önemine özellikle vurgu yapıldığı durumlar vardır. Psikologlar, normal koşullar altında günlük insan ilişkilerinde mesajın yüzde seksen beşinin sözsüz iletişim aracılığıyla anlatıldığını, geriye kalan yüzde onbeşlik kısmın sözle ifade edildiğini söylemektedir (bk. Cüceloğlu, 2000: 272). Özellikle duygu bildiriminde yan dil araçlarının önemine gölge düşürmeden şunu belirtelim: Temel bildirişim aracı olarak dilin yerini diğer hiçbir "dil" alamaz ("Dil yoktur, diller vardır..." Başkan, 2003: 15). G. V. Kolşanskiy'nin ısrarla belirttiği gibi, diğer araçlar dildeki eksiklikten değil, somut bildirişim sürecine özgü olan ikinci dereceli olgulardan kaynaklanır. İletişimde söz edimine eşlik eden yan dil araçları da dahil, tüm dil dışı etkenler istemlidir. Bu biçimler olmasa da dil iletişimi kurulabilir, ama

sadece yan dil araçları ile iletişim yetersiz kalır (bk. Kolşanskiy, 2008: 31-32, 65, 77-80).

Yan dil araçlarına genellikle ses, vücut dili olarak jestler ve mimikler dahil edilir. Birer gösterge sayılan bu araçların duygu bildirimindeki yeri ve önemi üzerinde ayrı ayrı duralım.

Ses ve Duygu Bildirimi İlişkisi

Duygu bildiriminde ilk önce yan dil aracı olarak sesin olanaklarını gözden geçirelim. Ses olgusunun dille sıkı bir bağlantısı vardır. İnsanın düşünceleri, duyguları, bildirmek istediği her türlü bilgi sese dönüşerek karşı tarafa iletilir. Sözcükler seslerden oluşur. Bu açıdan ses dizgesi, dilin birbiriyle sıkı sıkıya bağlı, ortaklaşa işleyen altı dizgesinden birini oluşturmaktadır (bk. Aksan, 2003: 60). Ama bunun dışında ses; konuşan kişinin karakter özelliklerini, iletişim kurduğu kişiye, ilettiği bilgiye, ortama olan ilgisini, o sırada bulunduğu duygusal durumu yansıtabilir. "İç benliğimizi yansıtan ögeler arasında sesimiz en önde gelir"(Gencan, 2001: 94).

Sese yansıyan temel duygu bildirimini G.Morgan şöyle özetlemiştir: " İnsanlar duygu ve heyecanlarını yüzleri kadar sesleri ile de ifade ederler. (...) Her zaman değilse bile genellikle *çığlık* korku veya hayreti; *inleme* acı veya mutsuzluğu; *iç çekme* üzüntüyü; *gülme* ise keyifli oluşu gösterir. Sesin titremesi veya kesikli oluşu aşırı kederliliğin; şiddetli, keskin ve tiz oluşu ise genellikle öfkeli oluşun işaretidir"(Morgan, 1981: 233).

Yaşadığı duygularla insanın sesi neşeli, sevgi dolu, hüzünlü, kederli, şaşırmış, öfkeli olabilir. Bazı psikologlara göre her duygunun kendine özgü bir ses bildirimi vardır (bk. İzard, 2000: 64). Dinleyen kişi konuşan kişinin sesine göre onun karakter özellikleriyle ilgili tahminde bulunur, sesi *sıcak* ya da *buz gibi soğuk* şeklinde niteleyerek bildirinin anlam içeriğine ekler. İlettiği bildirinin anlam içeriği dışında ses, belki yüzlerce duygu ayrıntısını ifade edebilir:

Ede Balı'nın *gülümseyişi*, aynı *sevgi* ve *hoşgörü* ile hep sesindedir. (T. Buğra, O, 11)

Ede Balı içini çekti; sesi de *hüzün* yüklüydü. (T. Buğra, O, 91)

Mefharet oğlunun üzerine eğilerek *içinde öfke parçaları yüzen şefkatli* sesiyle tekrarlıyordu. (P. Safa, Y, 77)

Sesinde yenemediği *öfkesi* de vardı. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 123)

Duygu "sesli" de olabilir. Burada elbette, ilk akla gelen, duygu belirtisi olan ünlemlerdir. Ama bunun dışında ses anlamlı sözcükler (uğultu, kuşların neşeli ötüşü vb.) duygu bildirimine hizmet eder:

İçimde *kederin* uğultuları başlamıştı. (P. Safa, Y, 69)

İşte konmuştur karşımızdaki dala

Bin bir *sevinç* çığırtkanı kuş. (F. H. Dağlarca, İY-D, 30)

Bir *sevinç* var ki kalbte Arşı doldurur sesi;

O ne sonsuz *sevinçtir*, ebediyet *neş'esi*... (N. F. Kısakürek, Ç, 108)

Sevinç duygusunu bildiren *etekleri zil çalmak* deyimi de ses ögesi taşıdığı için belki buraya dahil edilebilir:

Sokaklarda koşar gibi yürürken yüksek bir çınar ağacı, Eniştemin öldüğü gün harika evlilik hayalleri ve tasarılarıyla eteklerim zil çalarak yürüdüğüm için beni aşağı gördü. (O. Pamuk, BAK, 224)

Ses, kendiliğinden de bir duygu oluşumuna neden olabilir:

Gerçekten Ahmet Kerim'in bu kızın sesini her işitişte *çileden çıkmamasının* imkânı yoktu. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 109)

Sese duygu değeri katan ögeler nelerdir? Her insan sesini o kadar kendine özgü yapan şey nedir? Bu soruların cevabını dilin bürün özelliklerinde aramak gerekir. Ses özelliklerinin

bütünü dilin bürün dizgesini oluşturur. Bu dizgede vurgu, ton, ezgi, uzunluk/süre gibi ses ögeleri yer alır. Çeşitli duyguların etkisi altında sözün, konuşmanın bürün yapısının değişmesi durumu birçok araştırmanın konusu olmuştur. Söz gelimi, P. Leon, Fransızcada duygu katılımlı konuşmaların bürün tanımlamasını yapmış, *sevinç, üzüntü, öfke, utanç, korku, şaşırma* gibi güçlü duyguları bildiren bürünsel bir tablo sunmuştur (bk. Potapova, 2004: 128).

Konuşma dilini oldukça zenginleştiren, ona çok sayıda renk katan bu ögelerin duygu bildirimine katılımı tartışılmazdır. "Sözcüklere, sözcüklerin örgülerine sinen bu değişik vurgu, ton, ezgi sözcüklerde sözlük anlamlarında bulunmayan sayısız duygu çeşitlerinin en dokunaklı anlatımı olur. Böylece tümcelerde bir değil; birçok, kimi kez de birbirine karşıt duygular canlandırılır" (Gencan, 2001: 111).

Ne var ki yazı dili bu araçlardan yoksundur. Yazar, bildirişimin sesle ifade edilen duygu içeriğini sözcüklerle betimler, bazen de çeşitli yazılım biçimleri ve noktalama işaretleriyle yansıtmaya çalışır. Duygu bildiriminin bürün ögelerini yazı dilindeki bazı örnekleriyle gözden geçirelim.

Vurgu, bilindiği üzere sözcükteki bir hecenin diğerlerinden daha baskın olarak söylenişidir;''sözcükte ya da bir sözcük öbeğindeki hecelerden birinin daha belirgin bir soluk baskısıyla sesletilmesi olayıdır'' (Aksan, 2003: 64). Doğal olarak her sözcük bir vurgu taşır. Ama duygu yoğunluğunun bulunduğu bir bağlamda sözcük parçalara ayrılabilir, her hecenin kendi vurgusu varmış gibi bir izlenim oluşur. Hecelerin baskıyla uzatılması anlatıma duygu değeri katar. Konuşan kişinin sesi ile ifade ettiği durum, yazıda sözcüğü parçalara ayırarak, her heceyi ayrı vurgulayarak belirtilir. Örnek olarak, aşağıda verilmiş bağlamda *öfke* duygusunun ifade edildiğini görmek mümkündür:

-Sen bana baksana...dedi, bir daha o Feriha'nın Zerrin'in ve Fil Nuri'nin yüzünü görürsen,senin suratını dağıtırım.

Yumruğunu kız kardeşinin çenesine doğru uzatarak tekrarladı:

-Su-ra-tı-nı dağıtırım. (P. Safa, Y, 296)

Bu örnekte *öfke* duygusunun karşıdaki kişiyi tehdit şeklinde dışa vurduğu görülür. Bu, güçlü bir öfkenin saldırganlığa geçişinin resmidir.

Öfke duygusunun vurgulandığı diğer örnekte ise gizli bir tehdit, ikaz ayrıntısı saklıdır:

Onu siz gö-re-ceksiniz, efendiler! (M. Ş. Esendal, AİK, 244)

Bu örnekte sözcüğün tüm hecelere ayrılmadığını, anlam ağırlığına göre vurgu yapıldığını söylemek mümkündür. Bu da verilen iki örneğin aynı şekilde söylenmediği, aynı duygu (*öfke*) yoğunluğunun farklı olduğu düşüncesini oluşturur. Her iki örnekte tümce vurgusu da farklıdır. Birinci örnekte nesne (karşıdaki kişinin *suratı* - doğrudan tehdit) vurgulanırken ikinci örnekte tümcenin anlam ağırlığı eylem (*göreceksiniz*) üzerindedir.

Aşağıdaki örneklerde ise *öfke* duygusunun *üzüntü* ile karışık olduğu gözlemleniyor:

Ah inek, diyor. Yabani inek! Kendini bile bilmiyorsun be! Bil...mi...yor...sun! (A. İlhan, ZBB, 43)

Sen sosyal çevreni, hatta istersen, korkmazsam: bak ne diyorum, sınıfını inkâr eden bir adamsın! Dolayısıyla pek tabii, kendini ! Ken...di...ni! (A. İlhan, ZBB, 44)

Verilen bu örnekler aynı bağlam sayılabilir. Her ikisinde de konuşan kişinin karşıdaki kişiyi suçladığı ama bu suçlamayı üzüntüyle yaptığı söylenebilir. Önem derecesine göre tümce vurgusu değişmiştir; ilk örnekte eylem (*bilmiyorsun*), diğerinde eylemin bağlı olduğu kişi (*kendini*) vurgulanıyor. Sözcüklerin her ikisinin tamamen hecelere ayrılması, her hecenin ayrı vurguyla söylendiğinin bir göstergesidir.

Konuşan kişinin sesindeki **ton** ve **ezgi,** taşıdığı duygu ile bildirişimi etkiler. Bazen hatta bildirinin anlam içeriği ile ör-

tüşmeyen ton ve ezgi öne geçer, karşıdaki kişiyi kendi etkisi altına alır. Dinleyen kişi, bir sözü anlamadan bile sadece konuşan kişinin sesindeki ezgiye göre duyguyu tanıyabilir.

Tümcede sözcüklerin dizilişi, tümce sonundaki noktalama işaretleri belirtilen bürün öğelerini yazı diline taşır. Noktalama işaretlerinin duygu bildirimi ile doğrudan bağlantılı oluşu herkesçe bilinmektedir. Her duyguya özgü ayrı bir noktalama işareti olmadığı gibi, farklı işaretlerin aynı duygu bildirimine hizmet ettiği de görülmektedir. Örnek olarak, *öfke* duygusu hem nokta hem soru hem de ünlem işareti ile belirtilebilir:

Bedreddinin de duyabileceği bir şekilde,dişlerini gıcırdata gıcırdata:''Bre Ecevit..bre soyha sakın elime geçmeyesin,aklın varsa geçmezsin, sakın, sakın. Sağlam bir kemiğin kalırsa eğer bana Kara Mustafa demesinler ! Başına geleceği bir bilsen, kaçmazdın.''dedi. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG,107)

Ne ister bu hokkabaz bizden Balkız ? Ne ister ha? (A. Ağaoğlu, FİG, 102)

Bu gibi durumlarda duygunun değeri bağlam içerisinde belirlenir, ton ve ezgi özellikleri tahmin edilebilir.

Burada üç nokta işareti üzerinde ayrıca durmamız gerekir. Tümcede birçok işlevi bulunan üç nokta işareti duygu bildirimi ile de bağlıdır.'' Çok kez derin ve sarsıcı duygulanmalar, coşkular yüzünden tümceler bitirilemez, söz kesiliverir; arkasını dinleyicinin zihni, duruma göre tümler''(Gencan, 2001: 599). Konuşan kişiyi etkisi altına alan güçlü duygu onun nefesini tıkar, konuşmasını engeller. Bu durum yazıda üç nokta ile işaretlenir. Tümcenin bitmeden kesilmesi ton ve ezginin düşüşünü, bir aralık oluştuğunu gösterir. Çeşitli duygu bildiriminde bu yöntemin kullanıldığı görülmektedir. Ör.:

Üzüntü

-Mahzunluğun baygınlık derecesini bilir misin?

-Vah, yavrum...(P. Safa, Y, 16)

Tiksinti

Ya o hödük ,budala,odun,ayı herif,ömründe bu kadar gülmediğini söylerken...Tu !..

(S. F. Abasıyanık, S, 97)

Öfke

Artık burama geldi. Artık sana ödetmezsem! Seni doğduğuna pişman etmezsem oduncu!.. (A. Ağaoğlu, FİG, 206)

Utanç

Doktor Bey, ayaklarınızı öpeyim, her şeyden bahsedin,fakat bu mesele... (R. N. Güntekin, Ç, 379)

Bir hecedeki ünlünün anlam farkı oluşturmadan bilerek uzatılması da duygu bildirebilir. Ünlemlerde gördüğümüz bu özelliği sözcüklerde de gözlemlemek mümkündür. Aşağıdaki örnekte *sevinç*ten öte bir *memnuniyet* söz konusudur:

Çok şüküüür !.. Köftemiz geldi.(A. Ağaoğlu, FİG, 234)

Aşağıdaki örnekte ise *şaşırma* duygusu vurgulanmıştır:

"A deliii ! Gece vakti ne müzesi görecek ki bu?" dedi. (A. Ağaoğlu, FİG, 287)

Duygu bildiriminde ses özelliklerinden bahsederken öğelerin birbiriyle iç içe olduğunu unutmamak gerekir.

Duyguların İnsan Vücudu ile İlgisinin Dile Yansıması

Dile eşlik eden araçlar arasında vücut dilinin azımsanmayacak bir önemi vardır. Biyolojik bir varlığı olan insanın kullandığı ilk iletişim araçlarından biri, onun vücut dili olmuştur. Vücut eylemleri ve yüz ifadeleri her zaman insanın ilgi odağı olmuştur. Kişi, iletişime girdiği insanı sürekli gözlemler, onun davranışlarında, yüzünde, bakışlarında bir anlam arar. Şöyle ki, kıpırdamayan bir vücut, ifadesiz bir yüz, donuk bakışlar bile karşıdaki kişi için bir şeylerin göstergesi sayılır.

Vücut dili, ilk evrelerde çok etkili olan bir araç gibi, sözlü dilin gelişmesiyle bağımsız bir dizge özelliğini kaybetse de etkinliğini sürdürmektedir.

Genel olarak, insan vücuduyla ilgili evrensel sayılacak birçok gösterge bulunmaktadır. Ama bunun yanı sıra her kültüre özgü olan vücut eylemleri de vardır. P. D. Tişçenko'nun ifadesiyle, vücut iki dilde – doğa ve kültür dilinde – yazılmış bir metin olarak görülebilir (bk. Postmodernizm, 2001: 1022). Bir toplum içerisinde anlamlandırılan bu eylemler aynı toplumun üyelerini diğerlerinden ayırarak, birbirine bağlar. R. L. Birdwhistell, bunu toplumsal açıdan şöyle değerlendirmiştir: "Vücut eylemleri, toplumun tam hukuklu bir üyesi olmaya hazırlanan her birey tarafından benimsenmesi gereken bir kalıplar dizgesi olarak öğrenilebilir... Bu dizge de dil dizgesi kadar zorunludur" (R. L. Birdwhistell'den aktaran Kolşanskiy, 2008: 46).

D. Cüceloğlu da bu konuya değinmiştir: "Kızgınlık, hüzün, korku, hayret, iğrenme ve mutluluk gibi temel heyecanları belirten yüz ifadelerinin kültürden kültüre değişmediği kanaatı psikologlar arasında oldukça yaygındır. Fakat her kültür, kendi tarihi içinde kendine özgü bazı ifade tarzlarını daha geliştirmiştir. Kültüre özgü bu ifade tarzlarını başka kültürden gelen biri kolay kolay anlayamaz" (Cüceloğlu, 2000: 270).

B. Mesquita ve N. Frijda, şöyle bir tespitte bulunmuşlardır: "Beden imgesi aynı zamanda büyük ölçüde kültüre özgüdür; örneğin, Japonya veya Samoa gibi Batılı olmayan kültürlerden gelme insanlarla karşılaştırıldığında Batı kültürü almış insanların duyguları fizyolojik etkileriyle birlikte betimleme eğilimleri çok daha fazladır" (B. Mesquita ve N. Frijda'dan aktaran Lupton, 2002: 58).

Her insan, normal olarak doğuştan bir vücut diline sahip olur. Fakat sonradan öğrendikleri de eklenerek kişinin kendine özgü bir şekil alır.

Çeşitli bilim dalları tarafından araştırılan vücut dili (kinezik), kendisini çoğunlukla jestler ve mimiklerle ortaya koyar. Jestler vücut eylemlerini bildirir. Biz burada, elbette ki, koşma, yürüme, fiziksel bir işle uğraşma gibi eylemleri kastet-

miyoruz. Jestler, insanın iç dünyası ile ilgili bilgileri dış dünyaya iletir. İnsan belli bir amaç için ellerinin, kollarının, omuzlarının, bacaklarının eylemlerini gösterge olarak kullanır. Mimikler, insanın yüzündeki hareketlerdir. Mimikler, insanın yaşadığı duyguyu özellikle yüzüne "resmeder". Ch. Bally, mimiklerin gerçek bir bildirişim aracı olduğunu, dinleyiciye söz kadar, belki ondan daha fazla doğrudan etki yaptığını fakat sözcüklere dökülmediği için onları dolaylı bildirişim aracı olarak adlandırdığını yazar (bk. Bally, 1961: 117). Mimikler ve duygusal durum birbirinden ayrılamaz (bk. Şapar', 2010: 58).

Jestlerin ve mimiklerin sayısı oldukça çoktur. Bir araştırmacıya göre insan, sadece ellerinin yardımıyla 700 000 sinyal iletebilir (bk. Vvedenskaya, Pavlova, Kaşayeva, 2003: 151).

Jestler ve mimikler, işlevlerine göre gruplara ayrılırlar. Ör. İşaret, betimleme, simgesel ve mekanik nitelikli vücut eylemleri vardır. Duygu bildirimi bunlar arasında özel olarak ayrılır. Vücut ve duygu arasındaki bağ doğuştandır. W. James'in yazdığı gibi: "Hızlanan kalp atışları, sıklaşan soluma, titreyen dudaklar, tutmayan eller ve ayaklar, diken diken olan tüyler ve burkulan iç organları; bu hislerin olmasaydı, geriye ne tür bir korku duygusu kalacağını düşünemiyorum. Kabaran bir göğüs, genişlemiş burun delikleri, kenetlenmiş dişler, şevkli bir harekete geçme dürtüsü yerine gevşemiş kaslar, sakin bir soluma, dümdüz bir yüz ifadesiyle, insanın öfkesini yansıtması mümkün müdür?" (W. James'ten aktaran Damasio, 1999: 135). İstemli veya istemsiz (aslında genellikle istemsiz) olarak vücut, duygu bildirimine hizmet eder. Vücut organlarının hareketi-jestler ve mimikler-duygu türünü belirlemede birer göstergedir. Duygu bildirimi dışında jestlerin ve mimiklerin diğer işlevleri çoğunlukla sonradan edinilmiş sayılır.

Duyguları ayrı ayrı işlerken, onların her birinin vücut üzerindeki etkisi iç ve dış belirtileri dil olgularıyla ele alınacaktır. Burada vücudun duygu değerli bildirişimdeki işlevinin genel özellikleri üzerinde durulacaktır.

Vücut dili ile duygu bildirimi birçok koşula bağlıdır. İnsanın yaşı, cinsi, bulunduğu ortam, en nihayetinde kendi karakter özellikleri bu etkenler arasındadır. Örnek olarak, küçük bir çocuk sevincini hoplayıp zıplayarak, ellerini çırparak ifade ederken yaşlı bir insan gülümsemekle yetinir. Bazı duyguları kadınların daha coşkuyla dışa vurması makbul iken (ör. *sevinç*), bazı duyguların dışavurumu erkekçe sayılmıştır (ör. *öfke*). Acı bir haberle sarsılan kişi üzüntüsünü vücut diliyle yakınları arasında bir şekilde, yabancılar arasında ise başka bir şekilde yansıtabilir. Doğuştan hareketli, duygusal olan biriyle sakin, serinkanlı birinin duygu bildirimi de farklı olacaktır; dolayısıyla jestlerin ve mimiklerin kullanım biçimi ve sayısı da değişecektir. Tüm bunlar ve birçok diğer koşullar (ör. zaman ve mekan) duygu bildiriminde vücut dili kullanımını etkiler.

Vücut dilini yansıtan betimlemelerin birçoğu yazı diline de geçmiştir. Onlarca jest ve mimik, dilin deyim hazinesinde yer almaktadır. Ör. : ağzı *(bir karış) açık kalmak* 'çok şaşırmak, şaşakalmak', *ağzı kulaklarına varmak* 'çok sevinmek', *dudağını/dudaklarını ısırmak* 'yakışıksız bir durum karşısında şaşmak', *diş gıcırdatmak* 'öfkesini davranışlarıyla göstermek', *gözlerini fal taşı gibi açmak* 'şaşkınlıkla, hayretle bakmak', *yüz sürmek* 'aşırı sevgi göstermek için yere eğilmek', *yüzünü buruşturmak* 'yüzüne öfke veya hoşnutsuzluk gösteren bir ifade vermek', *parmak ısırmak* 'büyük şaşkınlık duymak', *parmağı ağzında kalmak* 'şaşakalmak, şaşmak, hayret etmek', *kaş çatmak* 'kızmak, öfkelenmek', vb. Bu birleşimleri artık sözcük anlamlarıyla değil, deyim anlamlarıyla algılamak gerekir. Sözgelimi, "Ayşe'nin ağzı bir karış açık kaldı" derken, Ayşe'nin çok şaşırdığını ifade ederiz; o durumda Ayşe'nin ağzı hiç açık kalmamış olabilir. (Ayşe, daha farklı bir biçimde, belki ünlemlerle, belki sözcüklerle de kendi şaşkınlığını belirtmiş olabilir).

Doğrudan jestlere ve mimiklere dayanan bu tür deyimler, farklı ölçülerle de olsa, tüm dillerde vardır (bk. Meçkovskaya, 2008: 138).

Deyimleşmeden duygu bildiren çok sayıda jest ve mimik bulunmaktadır. *Öfke* duygusunun bu şekilde bildiriminin bazı örneklerine göz atalım.

Bu aklıma geldikçe vücuduma ateş basıyor, *hiddetten* ağlamamak için dişlerimle dudaklarımı kanatıyordum. (R.N. Güntekin, Ç, 60)

Yankoviç bir yumruk indirdi, barın üstüne. Yankoviç'in arkadaşı, oturduğu yerden onun *öfkelenişine* bakıyordu. (A. İlhan, ZBB, 45)

Mehmed-Ali, bir anda tere batmıştı. Bıyıkları herifler gibi dikilmişler. Çenesi sıkılıyor... Hernandez, *öfkesini* anlıyor ve bekliyor. (A. İlhan, ZBB, 124)

Yüzbaşı bir süre yüzündeki *öfke* çizgileri kaybolmaksızın ardından baktı. (S. Çokum, AB, 83)

Vücudun bazı eylemlerini bildiren sözcükler de duygularla bağlantılı kullanılabilir. Ör. 'havaya doğru fırlamak' anlamlı zıplamak, hoplamak gibi sözcükler, *sevinç*, *korku* gibi duyguların betimlenmesinde yer alır (ör.: *zıp zıp zıplamak* 'çok sevinmek').

Duygu bildiriminde diğer gruplardan olan jestleri de görmek mümkündür. Örnek olarak, kafanın aşağı ve yukarı sallanması bir işaret göstergesidir. Aşağıdaki örnekte bu gösterge *sevgi* bildirimi için kullanılmıştır:

Sonra, onu çok *sevdiğini* bana, yalnız bana, bir kere daha tekrar edeceksin.

O zaman, Müjgân'ın göğsüne yüzümü saklıyor, başımla üst üste birkaç kere "evet" işareti yapıyordum. (R.N. Güntekin, Ç, 89)

Duyguların vücutla bağlılığının dil açısından önemli sayılan bir özelliği üzerinde ayrıca durmamız gerekir. Bu da duyguların insanın içindeki yeridir. Dünyanın "saf dil manzarası"nda insan duygularının yerleşim yeri de göz ardı edilmemiştir. İnsan vücudunda belirli iç organlar duyguların sürekli olarak bulun-

duğu yer, onların "evi" sayılır. Duygu ve organ arasındaki bu zorunlu bağ dünya dillerinin birçoğu için ortak bir özellik olduğundan evrensel olarak değerlendirilebilir. Fakat duygu ve onun bağlı olduğu organ kültürden kültüre değişerek farklılıklar göstermektedir. Çağdaş Avrupa dillerinde duyguların odak yeri olarak *kalp*, *yürek* ön plana çıkar (bk. Plungyan, 1991: 155-156). İnsan vücudunun yaşamını sağlayan temel organlardan olan *kalp,* tüm duyguların kaynağı sayılmakla birlikte insan davranışını, karakterini de belirleyebilir (bk. Şaşkova, 2004: 54). Fransızcada bunun örneklerini görmek mümkündür: *avoir du coeur* 'asil, onurlu olmak; cesur olmak', *avoir le coeur bien accroché* 'cesur, yiğit olmak', *avoir le coeur mal placé* 'korkak olmak'

Diğer organlarla ilgili durum değişir. Örnek olarak, *dalak* İngilizce ve Fransızcada duygularla bağlantısını korurken, Rusçada *dalağın* duygularla bağlantısı görülmemektedir. Ya da Avrupa dilleri *böbreği* duygu kaynakları arasına almazken Çincenin "saf dil manzarası"nda *böbrek* bazı duyguların bulunduğu yerdir. Kuzey Afrika'nın Dogon dilinde duyguların temel kaynağı *karaciğer*dir. Dogoncanın "saf dil manzarası"nda *karaciğer* tüm duyguların, insanın ahlaki ve fiziksel niteliklerinin kaynağı olarak görülür (konu ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Plungyan, 1991: 155-160). Çağdaş Rusçada 'kalp' anlamına gelen *serdtse* sözcüğü eskiden *öfke* ile bağlantılı olmuştur. Sözcüğün konuşma dilinde aktarmalı olarak 'öfke, hiddet' anlamında kullanıldığı görülmektedir. Rusçadaki *s serdtsem* 'öfkeyle' deyimi, *serditıy* 'öfkeli, kızgın', *serdit'sya* 'kızmak, öfkelenmek', *serdit'* 'kızdırmak, öfkelendirmek' sözcükleri de bu bağlantıyı dilde yaşatmaktadır. *Karaciğer* ise Rusçanın dil verilerine göre *nefret* duygusu ile bağlantılıdır. Olumsuz duygular yaşarken karaciğerin kana öd akıttığı ve insanda tiksinti duygusu oluşturabileceği düşünülmektedir (bk. Şanskiy, Zimin, Filippov, 2001: 47, 209).

Türkçenin "saf dil manzrası"nda *kalp* duyguların temel yuvasıdır. Hatta *kalp* sözcüğünün mecaz anlamlarından biri 'duygu, his'tir. Fakat kalp olumlu duygularla özdeştir: Daha sonra temel sayılan duyguları ayrı ayrı incelerken görüleceği gibi, *sevgi, aşk, acıma* kalp evinde barınır. Burada olumsuzluklara yer yoktur. *Kalp* insanın kendisini temsil eder; bir kalbi yıkmak insanı kırmak ve üzmektir. İnsan kalbine göre, başkaları için beslediği duygulara göre değerlendirilir. *Kalp* sadece duyguların değil, düşüncelerin de bulunduğu bir yerdir. *Kalbini açmak*, 'duygularını, düşüncelerini açık açık birine söylemek, içini dökmek'tir. *Kalbini okumak*, 'birinin duygu ve düşüncelerini, niyetini anlamak'tır.

Yürek sözcüğü, Arapça kökenli *kalp* sözcüğüne eşanlamlı sayılsa da duygulara ilişkin durumlarda ondan ayrılır. *Kalp*, aktarmalı olarak 'duygu, his' anlamına gelirken, *yürek* 'herhangi bir şeyden çekinmeme, korkmama, korkusuzluk, cesaret' anlamını ifade eder. *Yürek* sözcüğünden türemiş *yürekli* 'tehlikeyi korkusuzca karşılayan, koçak, cesaretli, cesur' sözcüğü duygu bildirir, *kalp*'ten türemiş *kalpli* ('kalp hastalığı olan') ise sözcüğün doğrudan anlamı ile bağlantılıdır. Yine *yürek*'ten türemiş *yüreksiz* ('yürekli olmayan, korkak, cesaretsiz, tabansız') sözcüğü cesaret kavramı ile olan bağlantısını korurken, *kalp*'ten türemiş *kalpsiz* ('acıması olmayan, katı yürekli, duygusuz, acımasız, merhametsiz') sözcüğü bu sefer aktarmalı anlamla bağlantı kurar ve duygu bildirir. *Yürek* sözcüğü de aktarmalı olarak *acıma, üzüntü, kaygı* gibi duygularla bağlantı kurabilir. Yüreğin aktarmalı olarak 'can evi' adlandırılması kavramsal olarak ona verilen değeri vurgulamaktadır.

Türkçede akciğerlerle karaciğerin ortak adı olarak kullanılan *ciğer* sözcüğü Farsça kökenlidir. Türkçenin eski dönemlerine baktığımızda akciğerin 'öfke/öpke', karaciğerin 'bağır' sözcükleri ile bildirildiğini görüyoruz (DLT, 1, 128; 1, 360). Türkçenin "saf dil manzarası"nda ciğerlerin duygularla bağlantısı *ciğer, öfke, bağır* sözcüklerinin her üçünde de görülmekte-

dir. *Acı, keder, üzüntü, sıkıntı* gibi duyguların ve duygusal durumların bildiriminde *ciğer* ve *bağır* sözcüklerinin daha çok kullanımı dikkat çekmektedir. Bu da *bağır*'ın şefkat gerektiren duygularla daha sıkı bir bağlantısı olduğunu göstermektedir (*bağır* sözcüğünün deyimlerde taşıdığı anlamlarla ilgili daha geniş bilgi için bk. Hacızade, 2005: 70-71). Divanü Lugat-it-Türk'te 'merhametli, gönül alıcı' anlamlı *bağırsak* sözcüğü de buna bir örnektir. *Öfke* sözcüğünün doğrudan *öfke* 'akciğer'le bağlı olduğu ise daha Mahmud Kaşgarlı tarafından dile getirilmiştir: "Öpke-akciğer; öpke-öfke, kızgınlık; çünkü öfke akciğerden gelir. Bu, birini ötekine yaklaştırmıştır; nitekim Arapçada 'yağmur'a 'gök' dahi denir" (DLT, 1, 128).

Duygu bildirimiyle ilgili duruma genel bakıldığında burada organlar arasında sanki bir paylaşım vardır, gibi bir izlenim oluşur. Türkçe şöyle bir "saf dil manzarası" sergilemektedir: *Yürek*, korkusuzluğu ile insanı ileri götürür (yürek kendisi bir harekettir....), *akciğer* öfkesi ile korkuyu bertaraf etmeye yardımcı olur, *karaciğer* şefkati ile olumsuz duyguları önlemeye çalışır. Böylece vücudun yukarı kısmında yerleşen iç organların duygular için yerleşim yeri olduğunu görüyoruz. Kısmen aşağıda bulunan *bağırsak*, *böbrek* gibi iç organlar duygu bildirimine katılmazlar.

İnsan vücudunun sıvılarını bildiren *kan, öd, tükürük* sözcükleri de duygu bildiriminde yer alırlar. *Kan*ın duygularla bağlantısı Avrupa dillerinde de görülmektedir (bk. Gudkov, Kovşova, 2007: 215-217). *Kan* sözcüklü deyimler *üzüntü, öfke, şaşırma, sevgi* gibi duygu ve duygusal durum ifade ederler. Ör.: *kan ağlamak* 'büyük bir üzüntü içinde bulunmak', *kanı içine akmak* 'derdini dışa vuramamak', *kanına dokunmak* 'çok sinirlendirmek', *kanı başına çıkmak/sıçramak/toplanmak* 'çok öfkelenmek', *kan başına sıçramak/kan beynine çıkmak* 'çok sinirlenip öfkelenmek', *kanı donmak* 'donakalmak, çok şaşırmak', *kanı kaynamak* 'çabucak sevgi duymak', vb. (konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Hacızade, 2011: 262-267).

Öd, *korku* duygusunda (*ödü kopmak/patlamak*), *tükürük/tükürme* ise *öfke, nefret* ve *tiksinti* duygularında *(ağzına tükürmek, tükürdüğünü yalamak, tü/tüh*) kendini belli eder.

Özetle, duygu bildiriminde yan araçlar işlevsel olarak dile eşlik etmekle kalmamış, aynı zamanda dile geçerek onu zenginleştirmişlerdir.

1.4. DUYGU AKTARMALARI

Duygular, dilde başlıca olarak aktarmalarla belirtilir. Bu açıdan, duygu bildiriminde aktarmaların rolü oldukça büyüktür. Duygu bildirimi için aktarma yoluna başvurma nedeni açıktır: Duygular, insanın iç dünyasında oluşur ve iç dünya ile ilgili soyutluk onlara da aittir. "Gerçekten dil sadece "dış"tan söz edebilir. "İç"i kastettiği yerde, bunu âdeta "dış"a tercüme etmek zorundadır. Ruhu ve dünyayı kastettiğimiz zaman "İç"ten ve "dış"tan söz edilmesi de, bir tercümedir" (Porzig, 2003: 154). Dil, gözlemlenemeyen iç dünyayı gözlemlenen dış dünya, maddî dünya örneğine göre modelleştirir. Gözlemlenemeyen dünya ile ilgili kavramların oluşturulma mekanizmasının temelinde de aktarma yatmaktadır. Dil tarafından benimsenmiş olan aktarmalar dil çizgisinin sabit bir parçası olarak kabul edilir. Onlar, büyük bir çoğunlukla dilde kalıplaşırlar.

Diğer aktarmalarda olduğu gibi duygu aktarmalarında da benzerlik noktası önemlidir. Kendi eserleriyle aktarmalarla ilgili son dönem çalışmalarına ciddî bir temel oluşturan G. Lakoff ve M. Johnson'ın sundukları terimlere dayanarak, bu benzerlik noktası *uygunluk* (mapping) şeklinde değerlendirilir. Araştırma konumuz, duyguların dildeki bildirimi olduğu için, bu durumda duygular *aktarma nesnesi* (target domain), onların benzetildikleri durum ise *aktarma kaynağı* (source domain) olacaktır. İnsanlar; ruhsal yaşantıları, duyguları ve onların etkileri ile fiziksel bir durum arasında benzerlik kurarlar. Duyguların anlam alanının oluşmasında, onların kavramlaştırılmasında bu benzerlikler ön plana çıkar.

Temel sayılan duyguları ayrı ayrı gözden geçirirken onların kavram alanlarını oluşturan özelliklere daha ayrıntılı olarak değinilecektir. Fakat, duygu aktarmalarının hepsi için ortak olan anlamsal özellikler vardır ve onların genel olarak gözden geçirilmesi yerinde olacaktır.

Daha önce de belirtildiği üzere, aktarmalarda *kaynak*la *nesne* arasında bir *uygunluk* söz konusudur. Duygu aktarmalarında nasıl bir uygunluk oluşabileceği ilgi çekici bir konudur. Bu konuda çeşitli araştırmalar yapılmıştır (bk. Ekman, 1984; Lakoff, Johnson, 1980; Lakoff, 1987; Apresyan, 2005; Vasil'yeva, 2005 vb.).

V. Apresyan, duygu aktarmalarını üç temel tipe ayırmaktadır (Apresyan, 2005: 11):

1. Kaynakla nesne arasında *fizyolojik* uygunluğun bulunduğu aktarmalar (ör. '***Öfke*, sıcaktır**' aktarması);

2. Kaynakla nesne arasında *bilişsel* uygunluğun bulunduğu aktarmalar (ör. '***Acı*, yüktür**' aktarması);

3. Kaynakla nesne arasında *kültürel* uygunluğun bulunduğu aktarmalar (ör. '***Acıma*, acıdır**' aktarması).

Duygu aktarmalarının bu şekilde sınıflandırılması kapsayıcı olabildiği için biz de duygu aktarmalarını bu üç tip altında gözden geçirmeyi uygun bulduk.

Duygu aktarmalarının fizyolojik tipi

Duygu aktarmalarının fizyolojik tipinde duygu ve dış bir etkenin vücuda yaptığı etki arasında benzerlik kurulur; vücudun belli bir etkene karşı tepkisi bir duyguyu yaşarken ortaya çıkan tepkiyle aynı gibi görüldüğünde aktarma uygunluğu için bir temel oluşur. Bu durumu örneklerle açıklayalım.

Genel dil manzarasında '***Korku* soğuktur**'. *Korku* duygusu kaynak olarak *soğuk*'la uygunluk gösterir. İnsan vücudu, *korku*ya da *soğuk*'a verdiği tepkileri verir. Yani, insan üşürken kendisini gösteren fizyolojik tepkiler korkarken de görülür.

Aynen *soğuk*'ta olduğu gibi, korkarken de vücut titrer, donar, el ayağı buz keser vs. Ör:

Zavallı âlim bundan son derece emindi. *Korkusundan* tir tir titriyordu. (Ö. Seyfettin, PK, 67)

Dehşetten donakalmışlardı. Çünkü kara alevler mıknatıslı duvarları yalıyor, geçmişin ve geleceğin bütün günahkârları bu mağarada azap içinde inliyordu. (İ. O. Anar, PKA, 84)

Bu fizyolojik tepkiler psikolojik alana da yayılarak korku duygusunun kavramlaşmasına büyük bir katkıda bulunmaktadır.

'*Öfke* sıcaktır', aktarması da duygu aktarmalarının fizyolojik tipine örnek sayılabilir. İnsan, öfke duygusunu yaşarken vücut ısısının yükseldiğini hisseder. Psikolojik alana aktarılan bu olay, çok sayıda sözcük birleşimlerine yansımıştır.

'*Tiksinti* mide bulantısıdır' aktarması da benzer özellikler üzerine kurulmuştur. Şöyle ki, şiddetli nefretin vücutta oluşturduğu fizyolojik tepki (mide bulantısı), nefret, tiksinti duygusunun dil bildiriminde deyim aktarması şeklinde yer almaktadır. Bu aktarmalar, *nefret* duygusunu bildirmek için kendiliğinden de yeterli olabilir. Duyguyu dile getirirken kişi, o anda mide bulantısı hissetmeyebilir. Ama kalıplaşmış dil birimleri kişinin fizyolojik olarak neler hissettiğine değil, duygu bildirimine hizmet ederler. Ör.:

Mehmet-Ali; - Her şey bizim içimizi bulandırıyor, diye tekrarlıyor, her şeyden tiksiniyoruz. (A. İlhan, ZBB, 44)

Kabul etmek gerekir ki, bütün ömrünü bu işe vermiş bir nakkaşta, bu derece şiddetli *tiksinti* ve *nefret* uyandıran sayfalarda gözümüzü alamayacağımız bir şeyler de vardır mutlaka. Çünkü yalnızca kötü olan sanat, bizde *tiksinti* bile uyandırmaz. (O. Pamuk, BAK, 288)

Duygu aktarmalarının fizyolojik tipinde göz önünde bulundurulan fizyolojik tepkiler genel olarak kısa bir süre devam eden duygulara eşlik ederler. Oluşan bu tepkiler kişinin kontrolü dışındadır. *Korkudan titremek* buna örnek olabilir. Ama *dert-*

ten beli bükülmek, sevinçten uçmak vb. fizyolojik tepki olmadıkları için bu tipe örnek değildir. Ayrıca, fizyolojik tepkinin bir duygu için niteliksel olması da gerekmektedir. Örnek olarak, gülmek *sevincin*, ağlamak *kederin* başlıca göstergelerinden sayılır. Bu yüzden acı çekerken gülmek, sevinirken ağlamak (sevinç gözyaşları dökmek) bu tip için uygun belirtiler değildir.

Fizyolojik tepki duyguların daha güçlü olduğu durumlarda ortaya çıkar. İnsan çok korktuğu zaman eli ayağı buz keser, titrer, donar. Hafif bir *korku*, ürperme soğuk hissi vermeyebilir. Her türlü *nefret* mide bulandırmaz. Dolayısıyla, duyguların zayıf oluşu fizyolojik değişime yol açmadığından bu aktarmaların onlar için kullanılması isabetli değildir. Duygu aktarmalarının fizyolojik tipinin belirgin özelliği, bu aktarmaların büyük bir ölçüde evrensel oluşudur. Birbirinden çok farklı olan dillerde örtüşen aktarmalar vardır. Örnek olarak, Rusça ve İngilizcede *korku, tiksinme, öfke, tutku* aktarmaları örtüşmektedir (bk. Apresyan, 2005: 16). İnsan fizyolojisinin her yerde aşağı yukarı aynı olması çeşitli dillerde bu aktarmaların benzerlik göstermesinin başlıca nedeni olarak gösterilebilir.

Duygu aktarmalarının bilişsel tipi

Duygu aktarmalarının bilişsel tipinde duygular herhangi bir olaya benzetilebilir. Burada aktarma kaynağı ile aktarma nesnesi arasında bir paralellik, nesnel bir bağ kurulur. Uygunluk nesnel benzerliklere dayanır. V. Y. Apresyan'ın bu duruma verdiği örnek, **'*Acı* ölümdür'** aktarmasıdır (Apresyan, 2005: 17). Ölüm insanın yaşam faaliyetini durdurur. Fizyolojik olarak insan yaşamı ölümle son bulur. Acı (çok büyük keder, üzüntü) durumunda ise insanın duygusal olarak yaşamla ilişkileri sınırlanır. Acının ilk şokunu atlatıncaya kadar insan sanki ruhsal olarak donar, hareketsizleşir. Bu aktarmada acının insan ruhuna olan etkisi ölümün vücuda yaptığı etkiye benzetilir. Fakat ölümün birçok açıları vardır. **'*Acı* ölümdür'** aktarması bu açıların hepsini kapsamaz. Bu aktarmadaki benzerlik, insanın hareket-

sizleşmesi, kısa bir süre için de olsa hissiyatını kaybetmesi ve konuşamamasıdır.

Bilişsel aktarmalarda insanların duygu ile ilgili yaşadıkları fiziksel bir durum aktarılmaz. Daha önce gördüğümüz üzere, fizyolojik aktarmalarda iki uygunluk kurulur: Duygu, fizyolojik ve psikolojik yönleri ile bir durum benzetmesi oluşturur. Belirti bildiren sözcükler burada başlıca kaynak sayılır. *Korkudan titremek* aktarmasında 'titremek', korkunun gerçek bir belirtisidir. Oysa bilişsel aktarmalar vücuttaki fiziksel değil, ruhsal durumu bildirirler. Kederden, acıdan, omuzların çökmesi buna örnek olarak gösterilebilir. Omuzların çökmesi, vücutta görülen aşağıya doğru eğilme (boynun bükülmesi, belin bükülmesi gibi) acının bir belirtisi değildir. Kederin ağırlıkla benzerliği (keder yükü, ağır dert, dert yükü) de fizyolojik değil, bilişsel niteliklidir. Bu iki kavram arasındaki çağrışımsal benzerlik bilişseldir. İnsan ağır bir yük taşırken fiziksel olarak zorlanır, hareketleri kısıtlanır ve bu, hoş olmayan bir durum gibi algılanır. Ağır keder de insanın üzerinde, omuzlarında bir yük gibidir; insan ruhsal olarak o ağırlığı üzerinde hisseder, bazen ezilir, bazen yıkılır, çöker. Ör.:

Her ikisi de yol boyu koca, taşınması zor bir *sıkıntı* yükünü sürükleyip durdular. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 121)

Bu sözler ötekilerin yüzlerine *hüzün* eklemişti. Kimi iç geçirdi, kimi başını eğdi. (S. Çokum, AB, 186)

Çünkü *acılarına* göğüs germişti, ezilmemişti bu *acıların* altında. (S. Çokum, AB, 141)

Kız *mahzunlaştı*. Omuzları çöktü. (S. Çokum, AB, 298)

Üzüntü, psikolojik olarak insanın devinimlerini, gerektiği şekilde tepki vermesini, düşünmesini engeller.

Bilişsel aktarmalarda aktarma nesnesi ile aktarma kaynağı arasındaki benzerlik, fizyolojik aktarmalara göre daha zayıftır. Fakat anlatımsallıkta ve değerlendirmede kısmen de olsa benzerliğin bulunması zorunludur. Bu özellik, bilişsel aktarmaları

kültürel aktarmalardan ayırmaktadır. Bilişsel aktarmalarda aktarma ile duygu arasındaki çağrışımsal bağ yeterince güçlü olmasa bile, aktarmaların anlamsal manzarasında bunların önemli bir yeri vardır.

Bilişsel aktarmalarda aktarma ile duygu arasındaki bağ, tek anlamlı değildir. Bazı duygulara bazen birkaç aktarma, bazı aktarmalara birkaç duygu uygun olabilmektedir.

D. Aksan, duyularla ilgili kavramlar arasındaki aktarmalardan bahsederken, "... tadalma duyusuyla ilgili bir kavram, işitme duyusuna ait bir kavramla bağdaştırılımış, dokunma duyusunu ilgilendiren bir sıfat, görme duyusuna ait bir kavramla birleştirilmiş olur", diye yazar ve bu durumu *tatlı dilli, tatlı sözler, sıcak bir bakış, sert bir bakış, kara bir düşünce, yumuşak bir ses, çiğ renkler, tatlı konuşmak, acı söylemek* gibi birleşimlerle örneklendirir (Aksan, 2007: 186). Bu durum, duygu aktarmalarının bilişsel tipinde de yer almaktadır. Burada aktarma kaynağına göre çeşitli gruplar belirlenebilir.

'Tat' aktarması bilişsel aktarmalar arasında farklı bir yere sahiptir. *Tatmak* fiilinin yan anlamlarından biri, 'duymak, hissetmek'tir. Bu durum 'tat' kavramının duygulara yakınlığının bir göstergesidir. Ör.:

Hangi dilber ilk *aşkı* tattırdı bize;

Bir hâtırayla yaşadığımız olur. (C. S. Tarancı, OBY, 74)

Küçük flörtlerin dışında, aşkı yaşamamıştı henüz. *Aşkı* hiç tatmamıştı ve tadamayacaktı bu gidişle. (A. Kulin, AA, 73)

Tatlı, acı, ekşi gibi tatlar duygulara yansır. Tatlılık daha çok *sevgi, sevinç* duygularına eşlik eder (**'*Sevgi* tatlıdır'**). *Sevinç* ve diğer olumlu duyguların olmadığı durumlarda ise acılık vardır (**'*Üzüntü* acıdır'**). *Acı* sözcüğü bir tat bildirmenin yanı sıra diğer anlamlarıyla da (ör. kırıcı, üzücü, incitici, dokunaklı, korkunç) olumsuzluk imgesi taşımaktadır. Sözcük ad olarak 'üzüntü, keder, elem' anlamını verebilir. Ör.:

Hepsine dair hâtıralarım var,

Kimi acı kimi tatlı *hâtıralar*. (C. S. Tarancı, OBY, 45)

O acı *günden* Ahmet Kerim'in hatırında, kulaklarında ve kalbinde kalan ses bu adamın hıçkırıkları olmuştur. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 87)

Gülümseme acı ve tatlı olabilir:

Dursun Fakı, sonunda tatlı tatlı *gülümseyerek*: -"demek", dedi, "ancak onu görmek istersin." (T. Buğra, O, 42)

Dudaklarında acı bir *tebessüm* hâsıl oldu. (H. E. Adıvar, AG, 110)

Ekşilik daha çok memnuniyetsizlik ifade eder ve insanın yüzünde belirir; yüz ekşir:

Adile kocasının birdenbire ekşiyen *yüzüne* hiç sevincini gizlemeden baktı. (A. H. Tanpınar, H, 123)

Bu ziyaretçiyi görür görmez, nazır adayının *yüzü* ekşidi. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 134)

Ekşilik, konuşmaya da yansıyabilir:

Bu ekşi *sözler*, bu dik bakışlar, tabiî hiç hoşlarına gitmedi. (H. Taner, KSA, 28)

'Tat' aktarmalarında *tuzluluğun* yer almadığı görülmektedir.

Bilişsel aktarmaların diğer bir gurubu 'dokunsal' aktarmalardır. 'Dokunsal' aktarmalarda benzerlik yumuşaklık ve sertlik üzerinedir. Yumuşaklık iyi ilişkileri (dolayısıyla olumlu duyguları), sertlik kötü ilişkileri (olumsuz duygusal yaklaşımı) temsil etmektedir:

Yürekleri *ipek gibi sarardı* Abdullah Bey sevgisi. (S. Çokum, AB, 15)

Sesi yumuşacıktır, sesi şefkatle gülümsemektedir. (T. Buğra, O, 11)

Ayrı bir çeşit olarak değerlendirilebilen 'sızı' aktarmaları çoğunlukla *üzüntü, keder* ifade eder:

Ahmet Kerim sevgilisi tarafından aldatılmış bir adam gibi *yüreğinin* sızladığını duydu. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 105)

Mümtaz, annesinin her başını kaldırdıkça, üstüne dikilmiş bakışlarında bu türkünün güftesine benzer bir mânâ bulunduğunu zannederek *içi* sızlardı. (A. H. Tanpınar, H, 40)

Bilişsel aktarmalar çeşitli dillerde örtüşebilirler. Ama örtüşmedikleri durumlarda bile, başka dilde konuşanlar onları anlayabilir. Bunun nedeni, bilişsel aktarmalarda aktarma nesnesi ile aktarma kaynağı arasındaki benzerliğin dilsel değil, bilişsel oluşudur. Bilişsel durumlar ise genellikle tek bir dile değil, genel olarak insana özgüdür; bu da bilişsel olarak benzerliğe dayanan aktarmaların anlaşılmasını sağlamaktadır.

Duygu aktarmalarının kültürel tipi

Duygu aktarmalarının kültürel tipi, dilde, zaman içinde oluşan kültür göstergeleriyle bağlantılıdır. Her halkın kendine özgü bakışını yansıtan aktarmaların ağırlıkta olduğu bu tipte evrensel sayılabilecek aktarmalar da yok değildir. Çeşitli türden olan duygular görsel, işitsel, dokunsal anlayışla dile aktarılır. Duygular ve aktarmalar bazı durumlarda örtüşmektedir. Bunun da nedeni, her duygunun salt olarak bir aktarmaya uygun düşmediğidir. Genel kültürel çağrışımlara dayanan bu aktarmalar duygu anlatımında benzerliği de beraberinde getirmektedir. Kültürel tipin oluşturduğu duygu kümelerini ayrı ayrı gruplarla gözden geçirelim.

'Duygu-Işık' Aktarması

Olumlu duygular genel olarak ışıkla çağrışım yapmaktadır. 'Işık' kavramsal olarak iyilikle, yaşamla ilgilidir. Buna karşılık olarak 'karanlık' kötülükleri, kötü güçleri simgeler; dolayısıyla olumsuz duyguların karanlığa benzetilmesi de doğal görünmektedir.

'Duygu-Işık' aktarmasının temelinde insanın göz ve yüz renginin parlaklık kazanarak bir ışık izlenimi oluşturması yatar. Fakat bu izlenimin oluşması için duygunun yeterince güçlü olması gerekmektedir.

Yüzde, özellikle de gözde ortaya çıkan "ışıklar" hem olumlu, hem de olumsuz duyguların habercisi olabilir. Olumlu duygu belirtisi olan ışık, çoğunlukla etrafı aydınlatan bir nesnenin, güneşin, yıldızların ışığına benzerlik gösterir. Bu, aydınlatıcı, hoş, parlak bir ışıktır. Türkçede *sevinç, mutluluk, sevgi (aşk)* duygularının anlatımında ışık aktarması öne geçmektedir. Örneklere bakalım.

İhsan'ın *gözlerinde yanan çırağ* yalnız Ayşe için, yalnız Ayşe'yi gördüğü zaman parlıyordu. (H. E. Adıvar, AG, 44)

İlhan gülüyor. *Gözleri ışıklanıyor.* (A. İlhan, ZBB, 203)

Kızın dalgın *gözlerinde* bir *sevinç* parlayıp söndü. (S. Çokum, AB, 391)

Sevgi par par yanıyor *mavi gözlerinde*. (E. Işınsu, C, 112)

Olumsuz duygu anlatımında da parlaklık göze çarpmaktadır. Fakat buradaki parlak ışığın çağrıştırdığı kaynak zarar verici niteliktedir. Bu, çoğu zaman bir şimşek, yada bir yangındır. Burada tehlike ön plana geçmektedir. Parlak ışığın kısa süreli oluşu da dikkat çeker. *Öfke, nefret* gibi olumsuz ama güçlü duyguların dilde kavramlaştırılmasında bunu görebiliyoruz:

Ayşe'nin yaşları arasından gözlerinde şimşekler çaktı. (H. E. Adıvar, AG, 30)

Hışım yüklü gözleri, aksine bir cevap verilecek olsa bütün yıldırımlarını boşaltmağa hazır bekliyordu. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 265)

Yusuf bunların arasında gözleri cehennem alevi ile yanan bir ihtiyar gördü. Öfkeli, ihtiyar bir akbabanın gözleriydi bunlar. (S. Çokum, AB, 126)

Hâlâ burnundan solumaktadır. Gözleri hâlâ çakmak çakmaktır. (T. Buğra, O, 226)

'Duygu-Renk' Aktarması

Kültürel tip içinde 'duygu-renk' aktarması adı altında toplayabileceğimiz duygu bildirimleri ayrı bir grup oluşturur. Bu gruptan olan duygular genel olarak yüz renginin değişmesiyle kendisini açığa çıkarır. Kanın yüze güçlü bir akımı, yada yüzden kanın çekilmesi yüz rengini değiştirir. Yüzün normal renginin (fiziksel hastalıklar dışında) koyu veya açık yönde değişimi güçlü bir duygu yaşandığının işareti olarak görülür. Ama göz renginin değişmesi de duygu belirtisi olabilir. Ör.:

Seni de gözlerin ele veriyor dostum, dedim. *Kızınca, üzülünce* siyahlaşıveriyor. Normal zamanda, normal yeşil, *neşeli* olduğun zaman, açık yeşil! (E. Işınsu, KD, 108)

Renk bildiren sözcükler çeşitli yan anlamları ile ilgi çekici bir sözcük grubu sayılmaktadır. Biz burada renklerin yan anlamlarını değil, belirli bir duygu ile olan doğrudan bağlantısını ele almaya çalışacağız. Dilde bir duygu göstergesi olarak kullanılan renkleri ayrı ayrılıkta gözden geçirelim.

Kırmızı renk, yüzün kızarması, yüze kan basıncı ile ortaya çıkar. Kırmızı rengin tonları (al, kızıl, pembe, kıpkırmızı) yaşanan duyguya göre değişir. Kırmızı hem olumlu hem de olumsuz duyguların belirtisi olabilir. *Sevinç, sevgi, öfke, kin, utanç* gibi duygular yüz renginin kızarmasına neden olabilir:

Kız *utancından* kıpkırmızı kesilmiş. (Ö. Seyfettin, PK, 82)

Ferhadın yüzü kıpkırmızıydı. *Öfke* dar alnından geniş ve gergin çenesine doğru yağan mânasızlığı siliyordu. (P. Safa, Y, 329)

Kızarma deyimlerle de belirtilebilir:

Seyyit Berekenin utanmış gözleri alı al moru mordu. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 259)

Beyaz renk yüzden kanın çekilmesiyle oluşur. Rengin beyaz oluşu çeşitli duygularla ilgili olabilir. *Korku, öfke* gibi güçlü ve olumsuz duygular burada ön plandadır:

Selmin geri çekildi. Yüzü bembeyazdı. Gözleri bir çıldırma başlangıcından şüphe ettirecek kadar büyümüştü. Soluk dudakları titriyordu. (P. Safa, Y, 113)

Kâzım Hoca mavi, fakat *öfkeden* aklaşmış gözlerini Musa Efendi'ye dikmişti. (S. Çokum, AB, 68)

Aşağıdaki deyimler de yüz renginin beyazlaşma yönünde değiştiğini ifade eder:

Kız, benzi uçmuş, yarı ürkek, yarı yalvarışlı gülümsüyordu ona. (T. Buğra, O, 18)

Ve, uzatır uzatmaz da pişman oldu: Osman beğin rengi atıvermiş, çene kemikleri oynamıştı. (T. Buğra, O, 300)

Siyah (kara) renk de güçlü olumsuz duyguları çağrıştırır. Bu, genelde *korku*, *kin* ve *öfke* olabilir:

Bu *korku* önce bir küçük ve kara damla gibi düştü; sonra genişledi, genişledi, bütün yüreğini kapladı. Oradan beynine çıktı ve ona bütün dünyayı kapkara gösterdi. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 240)

Korku simsiyah bir alçı gibi onun her tarafını sarıyor ve donduruyordu. (P. Safa, Y, 405)

Yusuf birden ihtiyarı hatırladı. Kapkara bir *kinle* bakan ihtiyarı... (S. Çokum,AB, 128)

Ardından kara *öfke*; kendisine ve bütün işçilere tükürüyor. (E. Işınsu, C, 113)

Fakat gene içim karardı. (P. Safa, DHK, 41)

Kararmak fiili ile belirtilen durum renk dışında ışıkla da bağlantı kurabilir. Kararmak, aynı zamanda ışığın olmayışını gösterir ve olumsuz sayılan duygulara özgüdür. Oysa *beyazlaşmak* fiili için aynı şeyleri söyleyemeyiz. Bu fiil olumlu bir ışık izlenimi oluşturmaz, duygu ile ilgili olumsuz bir renk değişimin bildirmekten öteye gitmez. Bu durumda, yani yüzde ve gözde olumlu bir ışığın oluşması bildirilmek isterken *kararmak* fiiline zıt olarak *aydınlanmak* fiili, *aydınlık* sözcüğü kullanılır:

Abdullah Bey Yusuf'u görmüş, yüzü aydınlanıvermişti. (S. Çokum,AB, 25)

Gözlerinin içi de dışı da aydınlıktır. Güldüğü zaman güler, galiba ağladığı zaman da güler, gözleri! (A. İlhan, ZBB, 193)

Sarı renk, yüzün sararması ile olumsuz duygulara eşlik eder. *Korku, üzüntü, acı* insanı sarartır. Sarılık, genel olarak birden bire ortaya çıkan güçlü korku duygusunun ifadesi olduğu durumlarda *sapsarı olmak, sapsarı kesilmek* gibi birleşimler kullanılır:

Zavallı kız, sapsarı kesilmişti. Bir kelime söylerse muvazenenin bozulmasından korkuyor gibi ağzını, gözlerini kapıyor, elleriyle saçlarıma sarılıyordu. (R. N. Güntekin, Ç, 64)

Memur, ayıyı görünce yüzü sapsarı olup, olduğu yere yığılıp kaldı. (A. Nesin, MİN, 136)

Üzüntünün verdiği sarılık ise daha çok uzun süreli bir hastalığa benzetilir:

Yaşar'ın yüzü kül gibi sararmıştı. (A. H. Tanpınar, H, 126)

Sarartıcı bir *keder* içinde, ağır ağır caddeye çıktım. (P. Safa, Y, 194)

Yüz renginin sararması *öfke* durumunda da görülebilir:

Nuri'nin yüzü *hiddetten* sapsarıydı. (A. H. Tanpınar, H, 426)

Diğer renklerin duygu bildiriminde pek kullanılmadığı görülmektedir. Bu açıdan, yazın örneklerinde rastladığımız durumlar dilsel değil, kişisel, yazara özgü olarak değerlendirilebilir. Ör.:

Çiçek açar en küçük saksılarda kırmızı

Evliliğimize benzer yeşil *sevinç*. (F. H. Dağlarca, İY-B, 33)

Mehmed-Ali'nin içinde yeşil bir *öfke*. Paris'te otel bulamamak! (A. İlhan, ZBB, 18)

Öyle *korktum* ki bu durumdan bütün gücümle ve *acımla* ulur gibi bağırmaya başladım. Çığlığım resmedilse yemyeşil olurdu. (O. Pamuk, BAK, 200)

'Duygu-renk' aktarmalarını özetlersek, *sevinç* ve *sevginin* açık kırmızı tonlarla, *öfkenin* kırmızı, beyaz, sarı ve kara renklerle, *utancın* kırmızıyla, *üzüntünün* sarıyla, *korkunun* sarı, siyah ve beyazla, *nefretin* siyahla daha çok paralellik kurduğunu söyleyebiliriz. Bazen duygu ve rengin özdeşleştiği durumlar da vardır (örnek olarak, utanç ve kırmızılık, korku ve sarılık gibi). Bu aktarmalardan bazıları evrensel sayılır ve birçok dilde görülür. Bazıları ise dilden dile farklılık arzeder. Milli-kültürel farklar burada kendisini daha fazla gösterebilir. Örnek olarak, sarı renk Rusçada haset belirtisi sayılır. Oysa ki, Türkçede haset mor renkle bağdaştırılabilir.

'Duygu-Isı' Aktarması

Duygunun bir ısısının olduğu düşüncesi kültürel aktarmalarda ayrı bir yere sahiptir. Bir duygu insanın içini ısıtır ya da üşütür. Bu açıdan sıcaklık ve soğukluk veren duyguları ayırmak mümkündür. Genel olarak sıcağın olumlu duyguları, soğuğun ise olumsuz duyguları tanımladığı düşünülür (bk. Apresyan, 2005: 27). Fakat bu durum duyguya göre, onun şiddetine göre ve nihayet kişiye göre değişebilir.

Aşk sıcaklığı çağrıştıran başlıca duygulardan biridir. *Aşk ateşi, ateşlere yanmak, tutuşmak* gibi sözcük ve birleşimler *aşk* duygusunu niteler. Sıcaklığın şiddeti ve kaynağı (ateş) belirtilirken duygunun doğrudan öznesi olan kişiyi etkilediği vurgulanır:

Âh o akşam o tirenden gülüşün!

O gülüş kalbime aksettiği an,

Duymadım ilk ateşin düştüğünü... (Y. Kemal, KGK, 93)

Osman vuruldu, yandı, tutuştu. (T. Buğra, O, 48)

Kaç gözü yaşlı kız senin için çayır çayır yanıyordur kim bilir? (O. Pamuk, BAK, 44)

Başka birinin gözleminde aşk sıcağı yakıcı değil, ısıtıcıdır:

Böylece soğuk rüzgârların doldurduğu bir ârafta kendi vücudunu aramağa mahkûm serseri ruh gibi tenden tene girmiş, hiçbirinde bir lahzadan fazla duramamış, şimdi bütün tecrübeleri iflas ettikten sonra, Mümtaz'la, Nuran'ın *aşklarında* ısınmağa gelmişti. (A. H. Tanpınar, H, 241)

Aşk duygusunun bitmesi soğuklukla tanımlanabilir:

Sebebi oldukları felaket *aşklarını* soğutmuş, aralarını açmıştır. (O. Pamuk, BAK, 405)

Hoş bir sıcaklık *sevinç* duygusuna da eşlik edebilir:

Yine de *sevindim*, içim ısındı. (E. Işınsu, KD, 31)

Üşümek mi? İnsanın içinde güneş yanarken üşümek mi? (R. N. Güntekin, Ç, 209)

Aşk ve *sevinç* gibi olumlu duygularda farklı niteliklerde görülen sıcaklık, *öfke* gibi olumsuz sayılan bir duygunun da başlıca özelliklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır:

Ama, Yarhisar'da, kızların çoğu değilse de delikanlıların ve yetişmiş erkelerle anaların hepsi *öfkelidir*. Aralarında ateş püskürenler bile vardır. (T. Buğra, O, 279)

Hâlâ unutmam, bir gün Sâib Paşa'ya tesadüf ettim. Kardeşine ve yeğenine karşı ateş püskürüyordu... (R. N. Güntekin, DK, 12)

Görüldüğü üzere, aşkta da öfkede de ateş, sıcaklığın simgesidir. Aralarındaki fark; aşkta ateşin dışarıdan insanın içine düşmesi ve onu içinden yakması, öfkede ise ateşin insanın içinde bulunması ve onun hızla dışarıya savrulmasıdır.

'Öfkelenmek, sinirlenmek' anlamı ile *kızmak* sözcüğü de sıcaklık kavramına bağlıdır. Örneklere bakalım:

Mümtaz içinden kızdı. (A. H. Tanpınar, H, 141)

Ben bunları işitiyorum, kendi kendime kızıyorum, ama sesim çıkmıyor. (M. Ş. Esendal, AİK, 161)

Olumsuz sayılan *üzüntü, keder* duygusu da insanın içinde bir ısı hissi oluşturur; insanın içi "yanar", yüreği "yanar":

Acıyla, yüreği yana yana, bacısına doğru yürüdü. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 293)

Neden sonra üzgün, kırgın, usulca: -Bilsen dedi... içim nasıl yanıyor o çocuğa, hiç yapılır mı böyle şey, hiç yapılır mı a Ali? (E. Işınsu, C, 61)

Yanmak sözcüğü tek başına da 'çok üzülmek' anlamına gelir:

Ya kitaplarım, ya şiir defterim?

Yanarım bakkal eline düşerse. (C. S. Tarancı, OBY, 105)

İstemem o dehşet gün gelip çatsın;

Bana kimseler anam kadar yanmaz. (C. S. Tarancı, OBY, 111)

Soğuk kavramının genellikle olumsuz olarak yorumlanan (soğuk bir karşılama, soğuk bir cevap, soğuk bir espri, soğuk tavır, soğuk bir bakış, soğuk davranış, soğuk duş etkisi yapmak, soğuk rüzgarlar esmek vs. gibi) durumları duygu alanında da kendini göstermektedir. *Soğuk* sözcüğünün zaten bir anlamı, 'duygudan, sevgiden yoksun olma' dır. *Soğuk* kavramı da başlıca olarak olumsuz duygu aktarmalarında görülebilir. Ör.:

Hacer ölmüş... Hacer... Parmakları tellerin üstünde donup kaldı. Parmak uçları dondu. (S. Çokum, AB, 425)

Soğuğun simgesi olarak *buz* bu aktarmalarda yer alabilir. Ör.:

Yüreğim buz kesti. Korkunun somutlaşmasıdır bu; elini uzatsan... parmakların değer. Kımıldasan... başın çarpar (E. Işınsu, C, 8).

Ama ilginçtir ki, soğukluk, olumlu duygu durumunda da aktarma kaynağı olabilir. *Sevinç,* aniden, beklenmedik bir du-

rumda ortaya çıkarsa, biraz da şaşırmanın etkisiyle, soğuk aktarmasına başvurulabilir:

Mahmut'un verdiği zarfın içinden on bin lira çıkınca bir *sevincimden* donmuştum. (E. Işınsu, C, 77)

Kültürel aktarmalarla ilgili örnek sayısı daha da arttırılabilir.

Gözden geçirdiğimiz örnekler kültürel aktarmaların gerçek benzerlik değil, kültürel anlatımsallık temelinde oluştuğunu göstermektedir. Bu tip aktarmalarda aktarma nesnesi ile aktarma kaynağı arasındaki bağların da diğer tiplerden daha zayıf olduğu söylenebilir. Kültürel aktarmalar farklı dillerde bazen örtüşse de genel olarak evrensel değildir.

Duyguları ayrı ayrı gözden geçirirken her birine özgü özellikler arasında bilişsellik temelinde aktarmalara da değinileceği için burada genel nitelikler ele alındı.

2. BÖLÜM

TEMEL DUYGULARIN DİL BİLDİRİMİ

2.1. SEVİNÇ

İnsan yaşamında çok önemli bir yere sahip olan temel duygulardan biri, *sevinç*tir. *Sevinç* olumlu duygular arasında yer almaktadır; o, bir duygu olmanın dışında, duygusal tepki ve duygusal durum olarak da kendisini gösterebilir.

Sevinç, insanın bilincini olumlu yönde etkiler, insanı, belli bir süre için bile olsa, endişelerden, sorunlardan uzaklaştırır. Her şey insana daha hoş, tozpembe görünür. *Sevinç,* insanı aşağıya doğru çeken her türlü sıkıntıyı sanki ortadan kaldırır, onu yükseklere çıkarır. C. E. İzard da *sevinç* duygusunu betimlerken insanın çok sevinçli durumda sıra dışı bir hafiflik hissettiğini, enerji dolu olduğunu, uçmak istediğini, sanki kanatlandığını yazmaktadır (bk. İzard, 2000: 153). Bu ruh haliyle insan, çevresindeki insanlara da hoşgörülü davranır. Bu da *sevinç* duygusunun önemli bir sosyal anlama sahip olduğunu gösterir.

Sevinç duygusu kişiseldir. Bazı insanlar neşeli, sevinç dolu olurlar, bazıları ise (ör. karamsar insanlar) *sevinç* duygusuna kuşkuyla bakarlar. Fakat genel olarak *sevinç* tüm insanlara özgüdür. Her insan sevincini farklı yaşayabilir, farklı ifade edebilir.

Çeşitli düşünce, durum ve eylemler *sevinç* duygusuna neden olabiliyor:

Artık hür olduğunu, istediği gibi gezip tozacağını, istediği şeyleri okuyacağını düşündükçe *sevinci* artıyordu. (A. H. Tanpınar, H, 94)

Bakmadan görmenin

Uyumadan uyanmanın

İşitmeden duymanın

Çizilmeden yazılmanın

Sevinci (F. H. Dağlarca, İY-D, 63)

Hikmet'te tenhalıktan ıssızlıktan kurtulmanın *sevinci*... (S. Çokum, AB, 432)

Onu, binbir zorlukla, Gülhane Parkı'na götürebildik mi, *dünyalar ve güneşler bizim oluyor.* (A. İlhan, ZBB, 93)

Ama *sevinç* nedensiz de olabiliyor:

İçimde anlaşılmaz bir *sevinç* var. (R. N. Güntekin, Ç, 114)

Sevinç, diğer duygularla bir arada yaşanabilir:

İnsanoğlu tam *sevinemez*, bu onun için imkansızdır. Düşünce vardır, küçük hesaplar vardır ve *korku* vardır. Bilhassa *korku* vardır. (A. H. Tanpınar, H, 162)

Utanç ve *sevinç*, karmakarışık duygular içindeyim. (E. Işınsu, C, 395)

*Sevinc*in, kendisine karşıt olarak düşünülen *üzüntü* ile ilginç birleşimleri vardır:

Istırabın derinlerine indikçe *sevincimizi* kaybetmek korkusu kalmadığı için, yeni bir *sevinç* başlıyor: *Istırabın* ilâcı ıstıraptır. İkisinin hâsıl-ı zarbı: *Sevinç*. (P. Safa, DHK, 108)

Hem *üzüntü* vardı gönlünde; bilemediği, ölçemediği bir *üzüntü*, hem de *seviniyordu*.. bazan biri bazan öteki ağır basıyordu. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 173)

Adamın gözlerindeki buğu koyulaşıyor. Önce *hüzne* vuruyor, sonra *sevinç* oluyor. (B. Günel, ÇK, 81)

Sevinç sözcüğü Türkçe Sözlük'te 'istenen veya hoşa giden bir şeyin olmasıyla duyulan coşku' şeklinde açıklanmaktadır. Sıfat olarak *sevinçli,* fiil olarak *sevinmek, sevindirmek* sözcükleri duyguyu dile taşımaktadır:

Fakat Mümtaz bu anda yalnız *seviniyordu.* (A. H. Tanpınar, H, 163)

Efendi Hafız eski dostu görmekten dolayı *sevinçliydi.* (S. Çokum, AB, 273)

Sewinç/sefinç; sewin-/sewün- sözcükleri, Divanü Lûgat-it-Türk'te de geçer (bk. DLT, IV, 508-509). Divanü Lûgat-it-Türk eserinde *katurgan* sözcüğü de sevinme bildirir ('çok sevinen; çok öğünen; çok gülen'-DLT, I, 516).

Türkçede Arapça kökenli *neşe* sözcüğü, *sevinç* sözcüğü ile eşanlamlı olarak kullanılabilmektedir. Yine Arapça kökenli *keyif* sözcüğü, oluşturduğu bazı birleşimlerle (ör. *keyif vermek* 'neşe vermek', *keyfi gelmek* 'neşelenmek', *keyfi kaçmak* 'neşesi kalmamak', *keyfi yerinde* 'neşesi, sağlığı yerinde') *sevinç* durumuna işaret etmektedir. Eskimiş sayılan *meserret* 'sevinç', *mesrur* 'sevinçli' sözcükleri de Arapça kökenlidir. Ör.:

Neşe içinde durmadan gülüyor, durmadan söylüyordu. (Y.K. Karaosmanoğlu, HG, 59)

Keyfimden uçtuğum oluyor,

Rüyama girdiğin geceler. (C. S. Tarancı, OBY, 94)

Kâmran'ın gelmesi hakikaten *keyfimi kaçırdı.* (R. N. Güntekin, Ç, 75)

Fakat bu sözcükler her zaman *sevinç* sözcüğünün yerini alamazlar; oluşturdukları birleşimlerde her zaman birbiriyle yer değiştiremezler. Türkçede temel duygu kavramlarından biri olarak, *sevinç* kavramını *sevinç* sözcüğü bildirir. *Neşe* ve *keyif* sevincin daha çok dışavurumuyla ilgilidir. *Sevinç* sözcüğü bu

duygunun ruhla bağlı olduğunu daha açık bir biçimde ortaya koyar.

Sevinç duygusu çeşitli deyimlerle de yansıtılmaktadır: *etekleri zil çalmak, bayram havası estirmek, düğün bayram etmek, kabına sığamamak, dünyalar (birinin) olmak,* vb.

Bu ziyaret Tepepınar'da bir bayram havası estirmiştir. (T. Buğra, O, 268)

Bu sefer cıgaramızı yakabildik. Dünyalar bizim oldu. (A. İlhan, ZBB, 261)

Baba çok nazik davrandı, ana sanki memnundu, oğlanın etekleri zil çalıyordu. (R. H. Karay, BS, 254)

Bazı deyimler, *sevinç* duygusunun olumsuz bir tepki oluşuna işaret eder. Ör.: *kınalar yakmak,* '(birinin uğradığı kötü duruma) çok sevinmek', *(birinin) kanına ekmek doğramak* 'birinin ölümüne yol açarak sevinmek', *mal bulmuş (mağribî) gibi* 'büyük bir zenginliğe kavuşmuşçasına büyük sevinç ve coşku ile', *yüreği soğumak* 'düşmanın bir felakete uğramasına sevinmek'

Her temel duygu gibi *sevinç* de özgün niteliklere sahiptir. Bu duygunun bir kavram olarak dildeki tablosunu canlandırmaya çalışalım.

***Sevinç* yaşamdır.**

Sevinç yaşanır, yaşatılır. Bu, maddi yaşamın ötesinde daha çok ruhun yaşamıdır. Besini *sevinç*tir:

Onlar hayatları boyunca bundan daha büyük bir *sevinci* yaşamayacaklar, bu *sevinç* onlara ömürleri boyunca yetecekti. (S. Çokum, AB, 341)

Sonra, onu taşımanın, onu bir yerlere götürmenin *sevincini* yaşardı. Doya doya. Onunla olmanın *sevincini.* (S. Çokum, AB, 63)

Her şey ne kadar güzel Allah'ım, ne kadar güzel. Sarışın odamın bütün sarı çiçekleri bu *sevinci* yaşıyor. (E. Işınsu, C, 378)

***Sevinç* yaşamdır** aktarması *üzüntü* duygusundaki ***Acı* ölümdür** aktarmasının karşısında yer alır.

***Sevinç* canlıdır.**

Sevinç, canlı bir varlık gibidir; insanın içinde doğar, büyür, kıpırdar, yaşar, uyanır. Bu da sevincin, yaşayan bir varlık niteliğiyle dil için bir gerçeklik olduğunu göstermektedir:

O vakit çocuğun bir saniye evvel kendisini serbest bir meslek sahibi görmekden tevellüd eden *neşvesi* uçarak gözlerini birdenbire hüzün kapladı. (H. Z. Uşaklıgil, MVS, 294)

Halbuki, şimdi bir parça güneş, *neşemi* hatta ümidimi yeniden canlandırıyor, vücuduma mektep yatakhanesinde uyandığım bahar sabahlarının hafifliğini veriyordu. (R. N. Güntekin, Ç, 141)

İçimde *sevinç* kıpır kıpır, yeni bir sigara yaktım. (E. Işınsu, C, 378)

*Sevinc*in hareketliliği daha çok onun kaçmasında ortaya çıkar:

Fakat bugünkü vaka *neşemi* kaçırdı. (R. N. Güntekin, Ç, 282)

Neşemin kaçması için sebepler çoğalıyordu. (P. Safa, Y, 121)

Fıtnat Hanım'ın *neşesi* kaçmıştı. (S. Çokum, AB, 56)

Kendisi hareketli olan *sevinç,* insanı hareketlendirir:

Kız, o gittikten sonra bir dillendi, bir *neşelendi*; artık kabı kabına sığamaz, yerinde duramaz oldu. (H. Taner, KSA, 45)

*Sevinc*in verdiği hareketlilik çocuklarda daha açık görülür:

Nasıl? babası da beraber mi oynıyacakdı? Bülend *çıldırdı.* Yerinde zıplayor, ellerini birbirine vurarak:-Ne güzel! ne güzel!.. diyordu. (H. Z. Uşaklıgil, AM, 145)

Orhan tepinerek *sevindi* de, Şevket hiç ses etmedi. (O. Pamuk, BAK, 53)

***Sevinç,* insanın içindedir.**

Sevinç, insanın içinde, yüreğinde olur:

Akşamları apartmana nasıl içim *sevinç* dolu dönüyorum, pazar günlerini ne sabırsızlıkla bekliyorum! (R. H. Karay, BS, 162)

Yüreğinde Esma'yı bulmanın, bu dünyada Esma diye biri olduğunu anlamanın *sevinci*... (S. Çokum, AB, 81)

Bu defa Bursa yolundaydılar. İçlerinde kırık dökük bir *sevinç.* (S. Çokum, AB, 133)

Bir *sevinç* kapladı içimi... (O. Pamuk, BAK, 317)

Birdenbire ortaya çıkan *sevinç* kalbi yerinden oynatır:

Bu öyle anî bir *sevinçle* kalbimi yerinden oynattı ki, bir zaman cevap veremedim. (H. E. Adıvar, AG, 172)

Bunun üzerine Ahmet Kerim'in, *sevinçten,* yüreği ağzına gelmiş ve sormuştu. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 268)

İnsan *sevinc*in içindedir.

Sevinç, insanın içinde olabildiği gibi, insan da sevincin içinde olabilir:

İhsan *sevinç* içindeydi. (A. H. Tanpınar, H, 285)

Hâlâ onu sevdiğimi tamamiyle anlamıyordum, fakat *sevinç* içinde idim. (P. Safa, DHK, 54)

Film bitince seyirciler *sevinç* içinde ayağa kalktılar. (R. H. Karay, BS, 148)

***Sevinç* hafiftir.**

Sevinç, insana hafiflik duygusu verir. Vücudun gerginliğinin azalması hafiflik hissini uyandırabilir:

Sevinçten kadının *etekleri zil çalıyor*, adeta bastığı yeri bilmiyordu. (H. R. Gürpınar, Ş, 233)

Hafifleyen insan kanatlanır, uçar:

Karısı paranın kesilmesi ihtimaliyle üzülüyor, oğlu otomobil sefası süreceğinden dolayı seviniyor, kendisi sadece Sarı Kız'a kavuşacağını düşünüyor, yüreğinde tatlı bir ezginlikle göklerde uçuyordu. (R. H. Karay, BS, 331)

Gazi Rahman, bu rızâ ile kanatlanmıştır; ama hal onun bildiği gibi değildir. (T. Buğra, O, 134)

Melek Hanım bir kızını daha başgöz edeceği için *sevinçten* uçuyordu. (A. Kulin, AA, 31)

***Sevinç* sıvıdır.**

Bu duygu, insanın içine dolar, taşar, akar:

Kızın gözlerinden *sevinç* akıyor. (M. Ş. Esendal, AİK, 210)

Konuşurken aramızda bir *sevinç* seyyalesi dolaşmıştı. (P. Safa, DHK, 16)

Yüreğine bir damla *sevinç* düşer ümidiyle yüksek sesle tekrar etti. (E. Işınsu, C, 147)

Selim'i her görüşte Seyda'nın içine dolan, içinden taşacakmışçasına dalgalanan *sevinç*, konuşmasını engelliyordu. (P. Kür, YY, 172)

***Sevinç* sıcaktır.**

Sevinç duygusu tanımlamalarında 'sıcak' aktarmasının olumlu niteliğine genel olarak aktarmalardan bahsederken de-

ğindik. *Sevinc*in olmamasının 'soğuk' olarak değerlendirilmesi de bu durumla ilgilidir:

Yuvanın soğuk *neşesizliği* içinde başını kanatlarının arasına saklayarak titreyen hasta ve küskün Çalıkuşu, yavaş yavaş canlanmaya, eski şenliğini tekrar bulmaya başlıyordu. (R. N. Güntekin, Ç, 193)

***Sevinç* ışıktır.**

'Işık' aktarmalarında da gördüğümüz gibi, *sevinç,* bir ışık kaynağı gibi insanın yüzünü, gözlerini aydınlatır, parlatır. Işığın sönmesi *sevinç* duygusunun geçip gitmesinin bir işareti olarak algılanır:

Odaya girdiğimiz vakit, güzel küçük yüzündeki *sevinç* sönmüştü. (R. N. Güntekin, Ç, 326)

Biraz sonra, çocuğun parlak gözlerine bir gölge düştüğünü, ilk *neşesinin* sönmeye başladığını fark ettim. (R. N. Güntekin, Ç, 205)

***Sevinç* özgecidir.**

Sevincin özgeci doğasıyla, insan başkalarının adına sevinebilir, sevincini paylaşabilir:

Ağabeysinin – Mümtaz'a ağabey derdi -, ilk defa böyle arkadaşları olduğunu görüyor ve onun hesabına *seviniyordu.* (A. H. Tanpınar, H, 146)

Gitti kurtuldu diye *sevinmişti* can kardeşi ama zamanla özlemin ağırlığı hep duyuldu. (B. Günel, ÇK, 25)

Benim hiç *neşem* yok ki sana vereyim. (P. Safa, Y, 16)

Onlara biraz hayat ve *neşe* de vermek istiyorum. (R. N. Güntekin, Ç, 187)

İnsan, başkalarını sevindirmek ister. Hoş, sevindirici bir haber başkalarına müjde olarak verilir:

Karısına müjdeyi nasıl vereceğini düşünüyor, *sevinçten taşıyor.* (R. H. Karay, BS, 328)

Her gün şehir yeni bir havadisle çalkalanıyor, bugün yukarılarda büyük bir isyandan korku ile bahsediliyor, ertesi gün, akşamüstü unutulacak bir zaferin müjdesi sokakları *neşe* ile dolduruyordu. (A. H. Tanpınar, H, 34)

Başkalarını sevindirmek bazen dinî-kültürel bir özellik olarak da değer kazanabilir:

"Git de gel çocuğum," dedi annem. "Onlar da *sevinsinler,* sevaptır..." (B. Günel, ÇK, 60)

Sevinç bildiriminde onun çocuklara özgü yönlerine vurgu yapıldığı görülmektedir. Bu, 'çok sevinme'nin yanı sıra saflık, masumluk belirtisi de olabilir:

Gözlerinde bir çocuk *sevinci* hâsıl oldu. (H. E. Adıvar, AG, 143)

Hüseyin Nazminin çocukca *sevincine* karşı Ahmed Cemil duruyordu. (H. Z. Uşaklıgil, MVS, 303)

Kendi âlemlerinin dışından gelen bu hayranlık Mümtaz'ı bir çocuk gibi *sevindiriyordu.* (A. H. Tanpınar, H, 247)

Sevinç, insanı doğayla, dış dünyayla bütünleştirir. İnsan, sevinçliyken kendisinin doğaya, dış dünyaya olan bağlarını daha açık hisseder:

Yüzü parıldıyor, ruhu bütün genişliğini alıyor, insanları seviyor, hayvanlara acıyor, çocukları anlıyor. (A. H. Tanpınar, H, 347)

Evet Hacı Kalfa benim günlerden beri ilk defa açan güneşten doğan *neşemi* bir yerden iyi bir havadis öğrendiğime vermiş ve beni sıkıştırmaya başlamıştı. (R. N. Güntekin, Ç, 159)

Daha doymamıştık son yemişlerine yazın;

Kuşlardı, çiçeklerdi besliyen *neşemizi.* (C. S. Tarancı, OBY, 31)

Çiçek açmış ağaçlara bak ne güzel;

Gel bizim olsun serçelerin *neşesi*! (C. S. Tarancı, OBY, 64)

Bu şekilde insan doğanın, canlı ve cansız varlıkların sevincinden de bahsedebilir:

Bahar güneşinin altında suların *sevincine* baktı. (A. H. Tanpınar, H, 169)

Dört nala kalktı atım *sevincinden*;

Uçaraktan gidiyorum sılaya. (C. S. Tarancı, OBY, 46)

Soğur *sevincinden* sürahide su.

Ay pencerede durup durup güler. (C. S. Tarancı, OBY, 85)

***Sevinç* deliliktir.**

Sevincin ilginç bir özelliği, duygu ve akıl dengesi ile ilgili olarak ortaya çıkar. Aşırı sevincin zapt edilemediği durumlarda *deli, çılgın, çıldırmak, deliye dönmek* gibi sözcük ve deyimlerin kullanılması da bunun bir göstergesidir:

Ben de gülümsedim ve çılgın bir *sevinçle* hâdisenin üstüne abanıyor, gayri hakikî bir nokta arıyordum... (P. Safa, DHK, 54)

Allahım, kazanmıştım. İçimde deli bir *sevinç*! (E. Işınsu, KD, 57)

Evet, onu istemiş olsaydı, dedi; koşacakdı, *sevincinden* çıldırarak koşacakdı... (H. Z. Uşaklıgil, AM, 39)

Bülend şimdi *sevincinden* çıldırıyordu. (H. Z. Uşaklıgil, AM, 125)

Sevinç duygusunun dil manzarası, onun bir kavram olarak kapsamını açık bir şekilde sergiler, insanın duygusal yaşamındaki yeri ve önemi hakkında bir fikir oluşturur.

***Sevinç* (değerli bir) nesnedir.**

Bazen soyut bir kavram olan duygunun nesne olarak algılanışı ilgi çekicidir. *Sevinç* duygusunun 'nesne' özelliğini onun bulunmasında, kaybolmasında görüyoruz:

Bahçede bu beyaz, temiz, yumuşak şeylerin içinde yuvarlanmakta bulduğum *neşe* ve zevki hiçbir bayramda bulamam. (R. N. Güntekin, Ç, 202)

Fakat doktorun *neş'esi* çabuk kaybolmuştu. (P. Safa, DHK, 78)

İhsan bütün *neşesini* kaybetmişti. (A. H. Tanpınar, H, 347)

Tekrar *neşemi* bulmuştum. (S. F. Abasıyanık, 55)

İnsan bu nesneye dokunabilir:

Yıllardır sıcaklığını, ezgisini, erincini duymadığım, yeri doldurulmamış ve her zaman eksik kalmış bir *sevince* dokunmaya başladım. (B. Günel, ÇK, 59)

***Sevinç* kırılgandır.**

Sevincin nesne olarak düşünülmesinin bir örneği de onun kırılabilirliğidir. *Sevincin* hassas doğası, çabuk kaybolabilme özelliği, onun camdan yapılmış bir eşyaya benzetilmesini sağlamıştır. Eşya yere düşünce kırılır, *sevinç* de olumsuz, beklenmedik bir etkiyle kırılır, parçalanır:

O *neşe* bir sırça kadehti ki, kırılmıştı. (A. H. Tanpınar, H, 73)

Birden bütün *neşemin* bir camın kırılışı kadar ses ve şıngırtı çıkararak düşüp kırıldığını gördüm. (S. F. Abasıyanık, S, 54)

Sevinç duygusu tanımlanırken birçok durumda *memnuniyet* duygusunun ona eşlik ettiği görülmektedir. Türkçe Sözlük'te *memnun* sözcüğü 'herhangi bir olaydan veya durumdan ötürü sevinç duyan, kıvançlı, mutlu', *memnun etmek* '(bir kimseyi)

sevindirmek, kıvanç vermek', *memnun olmak* 'sevinmek, sevinç duymak, kıvanmak', *memnuniyet* 'sevinç, sevinme, kıvanç, kıvanma' şeklinde açıklanmıştır. Açıklamada kullanılan *kıvanç* sözcüğünün ikinci anlamının (sevinç) göz önünde bulundurulduğu düşünülürse *memnuniyetin* doğrudan bir sevinçle bağlı olduğu sonucuna varılır. Özellikle konuşma dilinde bu sözcükler birbirinin yerini alabilse de, örneklere bakıldığında *sevinç* ve *memnuniyet* arasına bir fark konulduğu gözlemlenmektedir:

Bilir misin ki, seni gördüğüme çok memnun oldum. Hatta *sevindim.* (A. H. Tanpınar, H, 468)

Lüzumundan fazla *sevinmişti* gibi geldi Mefharet'e. Sorgudan kurtulduğuna mı memnundu? (P. Safa, Y, 97)

Şimdilik odamızdan memnunuz. Fazlasıyla memnunuz odamızdan. Odamızı *seviyoruz.* (A. İlhan, ZBB, 125)

Bu konu ile ilgili araştırmalar, sevinç ve memnuniyetin bir kavram olarak birbirinden farklı olduğuna dikkat çekmektedir. C. E. İzard, vücutla ilgili açlık vs. gibi ihtiyaçların giderilmesinin insanı memnun edebileceğini ama bunun bir sevinç olmadığını, buna karşılık iyi bir haberin sevindirici olduğunu verdiği örneklerle açıklayarak memnuniyeti sevinçten ayırır (bk. İzard, 2000: 146-147).

A. B. Penkovskiy, *sevinç* ve *memnuniyeti* kavram olarak incelemiş, konuya dil verilerine dayanarak bilişsel bir yaklaşımla açıklık kazandırmıştır (bk. Penkovskiy, 2004: 61-72). Bu yaklaşım şöyle özetlenebilir:

Memnuniyet, duygudan öte, olumlu duygusal tepkidir; bu durum duygusal-fizyolojik tepki şeklinde de kendisini belli edebilir.

Memnuniyet kısa süreli ve geçicidir; "ben-burada-şimdi" üçgeni onun için geçerlidir.

Memnuniyet bütünsel bir dil tablosu oluşturmaz; süreç özelliklerine sahip değildir ve süreklilikten yoksundur.

Memnuniyet nedensiz değildir, potansiyel olarak kaynakta saklıdır; her zaman bir şeylerden memnun olunur; kendisi bir şeyin nedeni değildir ve sonuçları yoktur.

Memnuniyet toplumsal değildir; kişi başkasının adına memnun olamaz, ayrıca açık memnuniyet toplumda olumsuz olarak değerlendirilir.

Memnuniyetle ilgili olarak belirtilen bu özellikler, onu *sevinç* duygusundan ayırır. A. B. Penkovskiy, bu kavramlar için şöyle bir tanımlama yapılması gerektiği düşüncesindedir: "Memnuniyet, vücudun sevincidir, sevinç ise ruhun ve canın memnuniyetidir" (Penkovskiy, 2004: 64).

Türkçede de *memnuniyet* durumu, belirtilen özellikleri taşır. *Sevinç*ten farklı olarak, memnuniyetin varlığı, gelişimi, eylemleri ile ilgili sözcük ve birleşimler (ör. memnunluk/ memnuniyet başladı, ortaya çıktı, bitti, geçti vs. gibi) pek görülmemektedir. Zaman ve mekana, belli bir nedene bağlı bulunan memnuniyet, koşullar ortadan kalkınca varlığını kaybeder. Ör.:

Ben halimden *memnunum.* (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 65)

Ahmet Kerim o korkmuş odadan yeniden sokağa, açık havaya çıktığı için acayip bir *memnunluk* duydu. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 244)

Necip, onları delirtmekten *memnun* zaferini açıklamak için doğru, çardaklı kahveye giderdi. (S. Çokum, AB, 84)

Memnuniyeti bildirmek için Farsça kökenli *hoşnut* sözcüğü de kullanılmaktadır. Bu kavram bildirisi için Türkçe kökenli sözcük kullanılmaması dikkat çekicidir.

Sevinç açık ve gizli olabilir. Olumlu bir duygu olarak sevincin açığa vurulması toplumca hoş görülmektedir. İnsan, bütün vücudu ile, kişisel davranışları ile sevincini belli edebilir:

Neredeyse *sevincinden* ellerini çırpacaktı. (A. H. Tanpınar, H, 116)

Kapıda durmuş; bizi beraber, kolkola görmekten duyduğu budalaca *sevinci* saklamadan bakıyordu. (E. Işınsu, KD, 101)

Gözleri ışıdı, tüm gövdesi çiçek oldu. (B. Günel, ÇK, 65)

Kadın mektubu kocasının elinden kapar gibi aldı, öptü, kokladı, yanaklarına sürdü, göğsüne bastırdı. (B. Günel, ÇK, 64)

Ama *sevincin* en açık bildirimi insanın yüzünde belli olur: Gözlerin içi güler, gözler parlar, ışıklanır, yüz parlar, aydınlanır, yüz rengi pembeleşir (yüzde güller açar). Bu tanımlar *sevinç* sözcüğü olmadan da bazen deyimleşerek sevinç duygusu bildirimine hizmet eder:

Osman beğle Kıyan Selçuk göz göze idiler. İkisinin de gözlerinin içi gülüyordu. (T. Buğra, O, 191)

Veli gördü onu. Gözleri parladı. Koşup geldi. (S. Çokum, AB, 304)

Gözleri ışıklandı: -Hah, dedi. İşte Sevilla geldi. (A. İlhan, ZBB, 165)

Yüzü aydınlanıyor:-... düşündüğü şeye bak! diyor. (A. İlhan, ZBB, 259)

Ama, Malhun Hatun'un mahzun yüzünde açan gülleri de, güzel gözlerinde parlayıveren ışıltıları da görmüştü. (T. Buğra, O, 131)

Çok geniş bir kullanım yelpazesi olan gülme ve gülümseme, *sevinç* bildirimine eşlik edebilir. 'Çok sevinmek' anlamında *ağzı kulaklarına varmak,* 'çok sevinçli, mutlu' anlamında *ağzı kulaklarında* deyimleri gülme eylemi ile *sevinç* bildirimi bağlantısının örnekleridir:

Karının da *sevinçten* ağzı kulaklarına varıyordu. (M. Ş. Esendal, AİK, 214)

Hepsi yüksek sesle şakalaşıyor. Neferlerin ağızları kulaklarında. (H. E. Adıvar, AG, 154)

İnsan, her yaş döneminde gülüşüyle birçok duygusunu, ama daha çok sevincini ifade edebilir. İlginçtir ki, yeni doğmuş çocukta sevinç belirtisi olarak gülüş, sosyal bir nitelik gösterebilir; yanında başka bir insanın varlığı, ona ilgisi, çocukta gülüş tepkisi uyandırır (bk. İzard, 2000: 147). Birçok durumda gülme, coşkulu bir *sevinç* belirtisidir. Fakat bu eylem başka duygulara da eşlik edebilir. *Sevinçle* özel bir bağlantısı olan gülme ve gülümseme eylemi, diğer duygularda farklılık gösterir. P. Ekman ve W. Friesen gülümsemeyi üç türe ayırmışlardır: gerçek gülümseme, sahte, yapmacık gülümseme, mutsuz, acıklı gülümseme (P. Ekman ve W. Friesen'den aktaran İzard, 2000: 150). Bunlardan gerçek gülümseme insanın *sevinç* duygusu ile bağlantılı olabilir. Gerçek *sevinç* gülücüğü, bir yaş sınırı olmaksızın, küçüklükten yaşlılığa değin insan yüzünde hemen hemen aynıdır:

Hilde ona, bütün yüzüyle *gülümsüyor*. (A. İlhan, ZBB, 193)

Gülümsedim. O da *gülüverecek gibi oldu* ama birden caydı sanki, yarıda kalmış bir *sevinci* yitirmek üzereydi. (B. Günel, ÇK, 61)

Sahte gülümseme, kişinin bir konu ile ilgili olumlu duygu mesajı olarak kullandığı ama aslında olumsuz duygularını diğer insanlardan saklamaya çalıştığı durumlarda ortaya çıkar:

Takma *gülümseyişi* siliniveren Dukas soruyor. (T. Buğra, O, 282)

Hani Avrupalıların dehşetli cehaletler karşısında acır gibi donuk bir *gülüşleri* vardır. İhtiyar İtalyan baytar bu hususî gülüşle beni baştan aşağı bir süzdü. (Ö. Seyfettin, PK, 56)

donuk yüzüne donuk bir *tebessüm* yayıldı. Ölü tebessümü! (E. Işınsu, C, 40)

Mutsuz gülümseme ise insanın, kendisi üzüntülüyken bunu diğerlerine yansıtmamaya çalışma çabasıyla ilgilidir:

Suat'ın yüzünde acıklı bir *tebessüm* vardı. (A. H. Tanpınar, H, 359)

Elimden bu kadarı geliyordu, ne yapayım? der gibi bir işaretle *güldü.* Fakat çehresiyle "bu hafta çok sıkıntı çektim" diyordu. (A. H. Tanpınar, H, 148)

Burukça *gülümseyip* düzeltiyor; aldatılmış ve kırgın bir âşık. (B. Günel, ÇK, 71)

Her ikisi de gerçek olmayan bu gülümsemeler kişinin edimsel amaçlarına hizmet eder. Ayrıca dil örneklerine bakıldığında, bu amaçların sayısının daha çok olduğu da söylenebilir. Bağlam içerisinde kişinin konuya olan ilgisi gülme eylemi ile daha güçlü bir anlatımsallık kazanarak açığa çıkar: Garip bir gülüş (A. H. Tanpınar, H, 98), tatlı bir gülümseme (A. H. Tanpınar, H, 326), kan dondurucu bir gülüş (A. H. Tanpınar, H, 470), sinirli bir gülüş (P. Safa, Y, 345), sinsi bir gülümseyiş (P. Safa, Y, 32), hınçlı bir gülümseyiş (T. Buğra, O, 235), soluk gülümseyiş (T. Buğra, O, 299), zalim bir tebessüm (A. H. Tanpınar, H, 469), geniş, hudutsuz gülümseyiş (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 39), çarpık bir gülümseyiş (S. Çokum, AB, 82), zehirli bir gülümseme (A. İlhan, ZBB, 236), acı bir tebessüm (H. E. Adıvar, AG, 110), korkunç tebessüm (A. H. Tanpınar, H, 399), vs. Bunun dışında, Türkçede gülümsemeyle ilgili olumsuzluğun ağır bastığı başka sözcükler de kullanılmaktadır:

Süreyya bütün bu cümbüşün arkasına yan gelmiş yağlı yağlı *sırıtıyor*. (A. İlhan, ZBB, 62)

Süreyya *yılışıyor.* Fransızca bir-iki laf söylüyor. (A. İlhan, ZBB, 62)

O anlatırken, öbürleri, onun yalan söylediğini biliyorlarmış gibi, pis pis *sırıtıyorlar.* (A. İlhan, ZBB, 174)

O vakit Saib *sırıtdı, yılışdı,* Ahmed Cemile daha ziyade sokuldu. (H. Z. Uşaklıgil, MVS, 173)

Yüksek sesle gülme (kahkaha atmak, kahkahalarla gülmek, makaraları koyuvermek / salıvermek, katmerli katmerli

gülmek, katıla katıla gülmek, vb.), bazen coşkulu bir *sevinci* ifade etse de genelde tepkisel olarak durumla ilgilidir. *Gülmek* sözcüğünün taşıdığı diğer anlamlar da duygu ile bağlantılı olmayabilir. Evrensel bir eylem olan gülme, kültürlere göre çok büyük farklılıklar gösterir. Gülme, duygu bildirimindeki milli-kültürel özgünlükleri taşır.

Görüldüğü üzere, *sevinç* duygusunun açık bildirimi çeşitli şekillerde gerçekleşebilmektedir. Fakat insanda, diğer duyguları olduğu gibi, *sevinç* duygusunu da saklama gereği olabilir:

Gizlenen *sevinç,* dudakların ucunda belli belirsiz bir gülümseyiştir. (P. Safa, Y, 142)

Ardından, yeğen Orhun yaklaşıyor; *sevincini* ve delikanlılığını bastırmasını biliyor. (B. Günel, ÇK, 20)

Yusuf Bursa'ya giderken de Veli böyle deli deli koşmuş seslenmişti. İlkinde bir telâş ve endişe gizliydi, bunda ise *sevinç...* (S. Çokum, AB, 157)

Yusuf içten içe *sevindi.* (S. Çokum, AB, 167)

Diğer duygular gibi *sevinç* de önceden planlanmaz. Onun oluşumu da bilinçli bir çabaya bağlı değildir:

Yüzünüzde okunan *sevinci*

Siz mi yazdınız

Az sonra silebilir yazan el (B. Necatigil, Ş, 314)

Sevinç, zaman ve mekan sınırlarına sıkışık değildir. Geçmişte şimdi bulunduğumuz mekanın çok uzaklarında olmuş bir olay bizi bugün de sevindirebilir. Aynı şekilde, gelecekte, daha farklı bir mekanda gerçekleşecek olan bir olaya şimdiden sevinebiliriz:

Sevinçler de öyledir. Hiçbir su, hiçbir silecek, hiçbir rüzgâr onları yerinden söküp atamaz. Kelebek ölüleriyle bile yaşayan anılara, eski *sevinçlere* doğru yolculuğa çıkabiliriz... (B. Günel, ÇK, 16)

Yaşama *sevinci* ya da hüzün, yolculuklarda bir yerlerden çıkıp önümüze dökülüveriyor. (B. Günel, ÇK, 14)

Balıklar çıkacak yoluna, karşıcı;

Sevineceksin. (O. Veli, SŞ, 29)

2.2. ÜZÜNTÜ

Üzüntü, insan yaşamının ayrılmaz bir parçasıdır. Duyguların *iyi / kötü, olumlu / olumsuz* ayrımında *üzüntü* kötüdür, olumsuzdur. Duyguların *olumlu / olumsuz* olarak değerlendirilmesini göreceli sayan C. E. İzard, bu duygunun da insanın öznel ve sosyal yaşamında, insanlar arası ilişkilerde çok önemli bir yeri olduğunu belirtir (İzard, 2000: 196).

Üzüntü, genel olarak insanların kaçındığı bir duygudur. *Üzüntü* duygusunun temelinde bir kayıp vardır. Bu kaybın verdiği acı, fiziksel acı kadar güçlü olabilir. Fakat *üzüntü* duygusu insana değer vermeyi öğretir. Eğer *üzüntü* duygusu olmasaydı, kaybettiklerimizin –sevdiğimiz bir insanın, bağlı olduğumuz işin, peşinde koştuğumuz ilkelerin- bizim için hiçbir önemi olmayacaktı.

E. Fromm, *üzüntü*yü hayatın önemli bir parçası, insan olmanın koşulu olarak değerlendirirken çok haklıdır. “Acıdan kurtulabilmek mümkün mü?” sorusunu dolaylı bir şekilde olumsuz olarak cevaplar: “Duyarlılığınızı, aklınızı ve sevme gücünüzü azaltabilirseniz, kalbinizi katılaştırırsanız, başkaları ve kendiniz için duyduğunuz duygularınızı köreltir ve de katılımınızı en aza indirgerseniz” (Fromm, 2004: 28-29).

Her duygunun insan için belli bir yeri ve önemi vardır. Daha önce de belirtildiği gibi, insan duyguları harmanlaşabilir. Bu açıdan onları karşılaştırmak kısmen görecelidir. Ama *üzüntü* duygusunun *sevinç* duygusuna karşıt olarak görüldüğü durumlar çoğunluktadır.

Kendi doğasına göre toplumsal bir varlık olan insan, yaşamını toplum içinde sürdürür. Kişinin, içinde yaşadığı toplu-

lukla (ailesi, akrabaları, arkadaşları, köylüsü, hemşerileri, halkı ile) olan ilişkileri onun yaşamını doğrudan etkilemektedir. Bu açıdan duygunun doğal nedenleri milliyetine, yaşamın sosyo-ekonomik, kültürel koşullarına, eğitim düzeyine bakmaksızın, tüm insanlar için ortaktır ve *üzüntü* nedenleri evrensel olabilir. Ayrılık, *üzüntünün* en yaygın nedenleri arasında yer alır. Sevdiklerinden ayrılma, gurbet insanı üzer:

Ama işte gene de içinde gurbet *acısına* benzer bir sızı duyuyordu. (H. Taner, KSA, 24)

Gurbet *acısı* kurşun gibi içine çökmüştü şimdi... (H. Taner, KSA, 25)

Fakat en derin *üzüntüyü, kederi* doğuran neden ölümdür. Kişi kendine yakın saydığı birinin ölümünü yeri doldurulamayacak bir kayıp olarak görür. Umutların yıkılması, hedeflediği amaca ulaşamama gibi durum ve düşünceler de *üzüntünün* evrensel nedenleri arasında sayılabilir. Ayrıca, insanın dışında gelişen ve kişinin onu olumsuz olarak değerlendirdiği birçok olay (ör. hastalık) *üzüntüye* neden olabilir (bk. İzard, 2000: 196-197). Ör.:

Birdenbire babasını olduğu gibi karşısında gördü ve bu hayal ona bir daha onu görmeyeceğini, sonuna kadar onun varlığından uzak kalacağını, bir insanı bir daha görmemenin, sesini bir daha işitmemenin, bir daha hayatına girmemenin keskin ve yenilmez *acısıyle* ona hatırlattı. (A. H. Tanpınar, H, 32)

İzzet öldü diye *kedere* gark olmuşsunuz. (S. Çokum, AB, 340)

Herkes, İhsan'ın hastalığının verdiği *üzüntü* ile uyuyor, onunla uyanıyordu. (A. H. Tanpınar, H, 9)

Ellerimiz titriyor, diye düşünmek onu *mahzun ediyor*, "ellerimiz titriyor," diye düşünmek, ve Paris'te. (A. İlhan, ZBB, 6)

Nedenleri evrensel olarak değerlendirilebilen *üzüntü* duygusunun dil bildirimi çeşitli dillere göre ayrılmaktadır. A. Wierzbicka, İngilizce ve Rusçada *üzüntü* bildiren sözcükleri

bilişsel şemalarıyla kıyaslayarak onların aynı olmadığını, birbirinin yerini alamayacağını belirtir (Wierzbicka, 2001: 21-30).

Üzüntü duygusunun Türkçede dil bildirimi oldukça zengindir. Çok sayıda sözcük ve deyim bu duygunun çeşitli nüanslarını belirtmekle birlikte eş anlamlı olarak da görev yapar. *Üzüntü, acı, tasa, sıkıntı, keder, hüzün, ıstırap, elem, dert, azap, kahır, gam* gibi sözcükler duyguyu ad olarak tanımlar.

'Olması istenilmeyen olaylardan doğan ruh tedirginliği, teessür' olarak tanımlanan *üzüntü* sözcüğü *üzmek* fiilinden gelmiştir. *Üzmek* fiilinin türevleri olarak *üzgün, üzülmek, üzücü, üzünç, üzünçlü, üzüntü, üzüntülü, üzüntüsüz* sözcükleri bu duygu bildirimine hizmet ederler:

Hekime uşak koşturuldu, bütün yüzleri hemen derin bir *üzüntü* kapladı. (H. R. Gürpınar, Ş, 339)

Belki yardım edebilir; ama ne için ve nasıl yardım edeceğini de bilemiyor ve *üzülüyor*. (T. Buğra, O, 164)

Acı sözcüğü çokanlamlıdır ve temel olarak 'tat'la ilgilidir. Sözcüğün 'ölüm, yangın, deprem gibi olayların yarattığı üzüntü, keder, elem' anlamı Türkçe Sözlük'te mecaz olarak belirtilmiştir. Verilen açıklamaya dayanarak, *acı*nın daha büyük bir keder olduğu sonucuna varılabilir:

Ta Kut'ül Amare'den bu yana bir ağabeyinin, bir İlyas'ın ölümünde, bir de "İzzet'in künyesi geldi" denildiğinde içi bu kadar *acıyla* dolmuştu. (S. Çokum, AB, 351)

Birçok deyim, sözcüğü bu anlamıyla yansıtmaktadır: (Birinin) *acısına dayanamamak* 'bir kimse bir yakınının ölümünden büyük üzüntü duymak', *acısı içine* (veya *yüreğine*) *çökmek* (veya *işlemek*) '1. Bir şeyin acısını pek çok duymak; 2. Olmadan olacağı düşünerek çok üzülmek', *acısını görmek* 'bir yakınının ölümünü görmek'.

Sıra dördüncüye geldiği vakit, *içime* dayanılmaz bir pişmanlık *acısı çöktü*. (R. N. Güntekin, Ç, 214)

Yengesi ihtiyar ve çok *acı görmüş* bir kadındı. (A. H. Tanpınar, H, 44)

Acı sözcüğünün katıldığı deyimlerde doğrudan ve aktarmalı anlamlar birarada görülebilir: *acı çekmek* (veya *duymak*) '1. Ağrı, sızı duymak; 2. Üzülmek, üzüntü içinde kalmak', *acısını almak* '1. Acılığını gidermek; 2. Sızıyı dindirmek; 3. mec. Kederini azaltmak'

Acı sözcüğü ile bağlantılı olan *acımak* fiili de *üzüntü* bildirir. Ama burada daha çok insanın başka birisi için üzülmesi söz konusudur. Sözcüğün 'başkasının acısına ortak olmak veya durumundan üzüntü duymak', 'başkasının uğradığı veya uğrayacağı kötü bir duruma üzülmek, merhamet etmek' anlamları bunu göstermektedir. Bu, çok önemli sayılan kavramın dil bildirimidir, bir insanın insan olma özelliğinin temel özelliklerinden birinin dil yansımasıdır:

Bugün Raciye her vakitden ziyade *acıyor*, bu adamın nasıl bir hata ile hayatının mahvına sebeb olduğunu düşündükce derin bir merhamet hissi duyuyordu. (H. Z. Uşaklıgil, MVS, 189)

Ölümüne de bu senelerce süren beraber hayata rağmen ancak herhangi bir insan kadar *acımıştı.* (A. H. Tanpınar, H, 242)

Tasa sözcüğü duyguyu kısmen dolaylı olarak bildirir. 'Üzüntülü düşünce durumu, kaygı' anlamına gelen bu sözcük *üzüntü* ve *korku* gibi iki olumsuz duygu arasında yer alır ve sanki ince bir bağla onlar arasında bağlantı kurar. *Tasa* sözcüğü; *tasa çekmek* 'üzüntü içinde olmak, üzülmek', *tasa etmek* 'üzülmek, kaygıya kapılmak' birleşimlerinde ve *tasalanmak, tasalı, tasasız, tasasızlık* türevlerinde yer almaktadır.

Beri yandan Lebibe de büyük bir *tasa* ve *üzüntü* içindeydi. (H. R. Gürpınar, Ş, 416)

Turan gitti, bir ay kadar başımız dinç yaşadıktan sonra, günün birinde ansızın bir büyük *tasaya* düştük: Hasan Beye inme indi. (M. Ş. Esendal, AİK, 168)

Sıkıntı sözcüğü, tam olarak *üzüntü* anlamına gelmese de, taşıdığı nüanslarla bu anlama yakındır; *sıkıntı* ile kısmen hafif bir *üzüntü* durumu anlatılabilir. Anlam yakınlığı bu sözcüklerin bazı durumlarda eşanlamlı olarak kullanılmasını sağlar:

Anlaşılıyor ki Selime, oraya gitmiş ve evvelce verilmiş bir karar olmadığından ne yapacağını şaşırmış, *sıkıntı, üzüntü* içinde çırpınıp duruyor. (M. Ş. Esendal, AİK, 216)

Bu *sıkıntı* ve tahammülsüz *ıztırap* tabakasını günün hâdiseleri, zaman vakâı unutturuyordu. (A. H. Tanpınar, H, 48)

Arapça kökenli *keder* 'acı' sözcüğü; *keder çekmek* 'acı duymak, ıstırap çekmek', *keder vermek* 'üzüntü vermek' birleşimleri dışında, *kederlenmek, kederlendirmek, kederli, kedersiz* sözcüklerinde de görülür:

İstanbul'da, Boğaziçi'ndeyim;

Bir fakir Orhan Veli;

Veli'nin oğlu;

Târifsiz *kederler* içindeyim. (O. Veli, SŞ, 17)

Evlenmelerinin gecikmesi, genç kadının bu kadar beraber yaşamak arzusuna rağmen bir türlü evlenememeleri, onu içten içe *kederlendiriyordu.* (A. H. Tanpınar, H, 253)

Yine Arapça kökenli *hüzün* sözcüğü, 'iç kapanıklığı, gönül üzgünlüğü' anlamına gelmektedir. *Hüzün*de duygu ağırlığının *keder*e göre hafif olduğu söylenebilir. *Hüzün*de olumsuzluk da aşırı derecede değildir. Genel olarak, insan eski güzel günleri (ör. mutlu çocukluğunu, gençlik yıllarını, öğrencilik hayatını vs.), bir daha geri gelmeyecek olan güzel şeyleri hatırlayarak, güzel anılarla hüzünlenir (doğal olarak kötü olaylar, korkunç bir hatıra insanı hüzünlendirmez):

Güzel ama insana *hüzün* veriyor, dedi. (R. N. Güntekin, Ç, 77)

Sanki bu on bir sene evvelki merak, yeniden onu sarmış gibi gözleri pulların üzerinde görmeden dinleniyor; sanki günlerden beri bir mektup bekliyormuş gibi zarfların üzerine hasret ve *hüzünle*, yine görmeden bakıyordu. (S. F. Abasıyanık, S, 93)

Keder ve *hüzün*, nedenleri açısından da birbirinden ayrılır. *Kederin* genellikle her zaman bir nedeni vardır:

Beni bastıran *keder* anneme de geçti. Fakat ben bu *kederimin* sebebini biliyordum, o, bu *kederinin* sebebini bilmiyordu. (P. Safa, DHK, 17)

Hüzün nedensiz olabilir, bazen de nedeni açık olmaz:

Buna rağmen akşam olup da ortalık kararınca içime sebepsiz bir *hüzün* çöktü. (S. Ali, KMM, 68)

Neyin nesi olduğu anlaşılmayan; ama, gözü kör olsun, bir türlü, hiçbir türlü anlaşılmayan bir *hüzün*. (A. İlhan, ZBB, 169)

Dildeki kullanımları da *hüzn*ü *keder*den ayırmaktadır; daha çok *keder* için kullanılan tanımlamalar *hüzün* için pek kullanılmaz:

Nidayı Hakikat başyazarı düşüncelerinin burasına gelince kendisinden iğrenir gibi oldu ve ruhunu, yaptıkları şeylerin dürüstlüğünden şüpheye düşen kişilere mahsus, derin bir *keder* kapladı. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 23)

İki şey için boğucu bir *keder* ve öfke duyuyordum... (O. Pamuk, BAK, 442)

Hüzünlendirmek, hüzünleniş, hüzünlenmek, hüzünlü sözcükleri gibi, *hazin* 'acıklı, üzüntü veren, dokunaklı, hüzünlü', *mahzun* 'üzgün, üzüntülü' sözcükleri de *hüzün* sözcüğü ile bağlantılıdır:

Asıl *hazini* nedir bilir misin? Onların tek sahibi bizleriz. Onlara hayatımızda bir pay vermezsek tek yaşama haklarını kaybedecekler... (A. H. Tanpınar, H, 210)

Onun burada, etrafına bu kadar yalandan tebessümler saçmaya, bu kadar istemeden şuh cilveler yapmaya mecbur kalarak çalışması bana pek *hazin* geldi. (S. Ali, KMM, 72)

Bak, nasıl, şimdi bana hayran ve *mahzun* bakıyorsun! Senin kalbin de benimkiyle beraber kırıldığı için. (P. Safa, Y, 18)

Istırap ve *elem* sözcükleri de Arapça kökenlidir. Her ikisi de 'üzüntü, sıkıntı, keder' anlamıyla kullanılmaktadır:

Fakat onun ıztıraba *tahammül ediş* tarzı kendisinden başka türlü idi. (A. H. Tanpınar, H, 217)

Elemlerde bir gizli şefkat var gibidir. Şikâyet etmeyenlere, kendilerini güler yüzle karşılayanlara karşı daha az zalim olurlar. (R. N. Güntekin, Ç, 179)

Yine Arapça kökenli *azap* sözcüğü 'vücudun ve ruhun büyük sıkıntısı' anlamını taşır. *Azap vermek,* 'acı çektirmek, üzmek'tir.

Onun bir yığın lezzet bulacağı yerde, o, sadece *azap* bulacaktı... (A. H. Tanpınar, H, 136)

İki günden beri onu altüst eden *azap* dağılmamış, sadece çehresini değiştirmişti. (A. H. Tanpınar, H, 281)

Arapça kökenli *kahır* sözcüğünün taşıdığı anlamlardan biri, 'derin üzüntü veya acı, sıkıntı'dır. *Kahrolmak* 'çok üzülmek, içlenmek', *kahretmek* 'çok üzmek', *kahrından ölmek* '1. Çok üzülmek; 2. Aşırı üzüntü, ölümüne sebep olmak' anlamına gelmektedir.

Gürül gürül Fransızca konuşamadığı için *kahroluyor*. (A. İlhan, ZBB, 6)

Bulunacak iş, belki onu, yeni ve kullanılmadık *kahırlara* sürükleyecekti. (A. İlhan, ZBB, 166)

Gam sözcüğü de Arapça kökenlidir, 'tasa, kaygı, üzüntü' anlamına gelmektedir:

Öfkesi *gama* bulandı. Bu *gamı* dağıtmalı. Bir şeyler yapmalı. (A. Ağaoğlu, FİG, 212)

Farsça kökenli *dert* sözcüğü; 'üzüntü', 'hastalık, ağrı', 'mec. sorun, kaygı', 'hlk. ur' anlamlarına sahiptir. Burada aslında *üzüntünün* hastalık, ağrı, acı gibi durumlarla bağlantısı ön plana çıkmaktadır. Çokanlamlı sözcüğün anlamları arasında olan ilişkiler kendisini açık bir şekilde gösterir. *Dert* sözcüğü oluşturduğu birleşimlerle de *üzüntü* duygusunun farklı ayrıntılarını dile getirir: *dert değil!* 'önemsemeye, üzülmeye değmez!', *dert edinmek* (veya *etmek*) 'bir sorunu veya durumu üzüntü konusu yapmak', *dert sahibi* 'üzüntüsü, sorunu olan', *dert yanmak* 'derdini sızlanarak anlatmak', *derdine yanmak* 'kendi durumuna üzülmek', *derdini çekmek* 'üzüntüsüne katlanmak', (*bir kimse birinin*) *derdini deşmek* (veya *depreştirmek*) 'derdini hatırlatıp yeniden üzülmesine yol açmak' vs.

Fakat ne çare ki, benim *derdim* de kendi başımdan aşkındı. (R. N. Güntekin, Ç, 81)

Bir *dert* ki yürekler acısı,

Bir *dert* ki düşman başına. (O. Veli, SŞ, 18)

Çekmek fiili 'yüklenmek, üzerine almak, etkisi altında bulunmak' anlamı ile *üzüntü* bildiren sözcüklerin yanında yer alır (ör. *gam çekmek, acı çekmek, keder çekmek, ıstırap çekmek, hüzün çekmek*):

Onun da Suat kadar ve belki de daha fazla *ıztırap* çektiği belliydi. (A. H. Tanpınar, H, 351)

Geceler çekmeyin benimçin *hüzün*

Gelin siz, ruhumu tenimden süzün. (N. F. Kısakürek, Ç, 225)

Türkçede *üzüntü* bildiren çok sayıdaki deyimler de dikkat çekmektedir:

Kalbim zaman zaman bu haberlerle *burkulu*,

Zihnim düşünceden dağınık, gözlerim dolu. (Y. Kemal, KGK, 71)

Peyker Adnan bey için: "Evet, gözlerini Bihterden ayırmıyor." cümlesile onun *kalbini burmuş* idi. (H. Z. Uşaklıgil, AM, 13)

O biçare *yüreği* bu ikinci iftirakdan nasıl elîm bir ceriha ile *yırtılacakdı*! (H. Z. Uşaklıgil, AM, 47)

İhsan, Ayşe'nin selameti için hem bir çocuk gibi titriyor, hem de ondan ayrılmak *varlığını ikiye bölüyordu.* (H. E. Adıvar, AG, 84)

Bu sonuç, İlhan'ın *yarasına tuz serpiyor, içi acıyor*... (E. Işınsu, C, 266)

Divanü Lûgat-it-Türk eserine baktığımızda, *mung* sözcüğünün anlamlarından birinin 'sıkıntı, ıstırap' olduğunu görüyoruz (bk. DLT, IV, 414). Kawdın-, kay-, kayış-, tartın- sözcüklerinin ise anlamlarından biri *acımak*la ilgilidir (bk. DLT, IV, 282, 284, 285, 580). Eserde verilmiş bir örnekte "Emdi yürek yırtılur" dizesinde geçen *yürek yırtılur* birleşimi (DLT, I, 41) büyük bir *üzüntüyü, acıyı* belirtir.

Üzüntü duygusu kavramlaştırılırken doğal olarak olumsuz simgelere başvurulmuştur. Bunun dil manzarasını gözden geçirelim.

***Üzüntü* insanın içinde olabilir.**

İçinde acayip bir *üzüntü* vardı. (A. H. Tanpınar, H, 288)

Fakat içindeki büyük *sıkıntı* devam ediyordu. (P. Safa, Y, 381)

İnsan, *üzüntünün* içinde bulunur.

Onun için İhsan'ın bu seferki hastalığı, zaten *sıkıntı* içinde olan genç adamı temelinden sarsmıştı. (A. H. Tanpınar, H, 25)

Ahmet Kerim varlığını kaplayan büyük *kederin* içine o kadar kapanıp kalmıştı ki, kendisine ait bu küçük vaka

tamamiyle hatırından çıkmış bulunuyordu. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 90)

İnsanın dışında olan *üzüntü*, çok çeşitli biçimlerde somutlaştırılabilir; o bazen bir nesne, bazen bir doğa olayıdır, insanı dışarıdan bir güç olarak etkiler.

***Üzüntü*, bir ağırlık, bir yüktür.**

Ruhumun üstünde bir ağırlık duymaya başladım. (P. Safa, DHK, 29)

Bu selâm *keder* yüklüydü. (S. Çokum, AB, 198)

Omuzları çökmüştü. Gözlerine bir *keder* oturmuştu. (S. Çokum, AB, 261)

Bu ağır yüke bazen dayanılır, bazen dayanılmaz:

Yeniden bayırı tırmanmağa koyuldu. İçinde dayanılmaz *acılarla*... (S. Çokum, AB, 254)

İçindeki *azap* o kadar büyüktü ki, bir yerlere kaçmak, sığınmak istiyordu. (A. H. Tanpınar, H, 361)

O, bunlardan artık tehammül edilmez bir *üzüntü* duyuyor, bütün bu gördüklerine, kendi matemine karşı bir tahkir gibi ciğerleri yırtılarak bakıyordu. (H. Z. Uşaklıgil, MVS, 288)

***Üzüntü* sıvıdır.**

Üzüntü, bir akarsudur, insanın içine dolar, insan ona kapılır, sürüklenir:

Uzun bir süre sonra kağıdın üzerindeki yüzün benim aynadaki yüzüme yine benzemediğini görmek içimi öyle bir *kederle* doldurdu ki, gözlerim sulandı. (O. Pamuk, BAK, 325)

Taşkınlığı geçmiş, koyu bir *hüzne* kapılmıştı, ince, küçük ve zavallı görünüyordu. (E. Işınsu, C, 354)

Kapılıp sürüklendiği *hüzün*, büyüyordu. (E. Işınsu, C, 356)

Üzüntü, bazen de derinliği ile denize benzetilir; deniz gibi insanı içine çeker, insan boğulur:

Keder onu bir deniz gibi derinliğine çekmişti. Kulakları ve soluğu tıkanmıştı. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 157)

Ben bu derin *üzüntüler* içinde boğulur dururken Şefik Beyin ölümü evdekileri şaşırttı, bana da kendi düşüncelerimi unutturur gibi oldu. (M. Ş. Esendal, AİK, 218)

***Üzüntü* bir rüzgardır, kasırgadır.**

Öyle derin bir *ıstırap* kasırgası içinde, öyle münkat bir esir sıfatıyla sesini çıkarmamaya azmetmiş bir adam ki... (H. E. Adıvar, AG, 75)

Bir şey oldu, yüreğimin kıyısından poyraz gibi bir yel geçti. (B. Günel, ÇK, 42)

Kasırga insanın içini ve yüzünü karmakarışık eder:

İçim nasıl altüst oldu. Bu zavallı kadın veya kız kimdi? (H. E. Adıvar, AG, 112)

Mümtaz'ın yüzü karmakarışıktı; fakat Nuran ona dikkat etmiyordu. (A. H. Tanpınar, H, 130)

***Üzüntü* bir sistir, buluttur.**

İnsanın içine, üzerine çöker, yüzünü gölgelendirir:

Sebepsiz bir *hüzünle* "hayatın boşluğu, ümidin nihayetsizliği, neticenin hiçliği" hayalime rutubetli bir sis gibi çöktü. (Ö. Seyfettin, PK, 84)

Selime Hanım konuşurken biraz gülüyor, sonra biraz susup düşününce yeniden yüzü bulutlanıyordu. (M. Ş. Esendal, AİK, 175)

Her gece bir *hüzün*, bir *keder* çöküyor üzerime. (O. Pamuk, BAK, 322)

Ve bunu söylerken yüzünü gölgeleyen *hüzünde* ömrünün hazin tecrübesi görünüyordu. (A. H. Tanpınar, H, 241)

***Üzüntü* insanın ruhundaki bir yaradır.**

Ölen ölür. Kalanlara *acısını* küllendirmek düşer. Yara kabuk tutar yani. (S. Çokum, AB, 406)

Bu yaranın verdiği acı, fiziksel nedenlerle, insanın çektiği acılarla eşleştirilir; bir yara gibi insanın yüreğini, içini sızlatır:

Yüksek tahsil yapamamış olmak, sanırım içini sızlatan bir duyguydu. (E. Işınsu, C, 391)

Yüreğiniz sızlamaz mı hiç? (S. Çokum, AB, 166)

İnsanın ruhunda bu yarayı oluşturan neden, yani üzüntü bazen öldürücü bir silaha benzetilir:

O vakit kalbine keskin bir *sızının* saplandığını duydu. (Ö. Seyfettin, PK, 113)

Uğradığı ihanet, can evine saplanan bir mermi gibi, *canını acıtıyordu.* (E. Işınsu, C, 205)

Okuduğunu bildiğim mektuplarımı her cevapsız bırakışında sapı üç tüylü bir ok saplanıyor yüreğime. (O. Pamuk, BAK, 159)

Bu "silah", yüreği "kanatır", "parçalar", "böler", "kalbi kırar":

Yüreğini kanatan, onca aldırmamaya çalıştığı halde her geçen gün daha da kanatan bir yan var bu işte. (A. Ağaoğlu, FİG, 45)

Şu anda biricik kaygısı annesidir. O hatırına geldikçe yüreği parçalanıyor. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 292)

Hele arkadaşlarla çıkmışsam, bir pastahanede filan gülüp eğleniyorsak, bir kahkahanın orta yerinde, ince bir *sızı* yüreğimi bölüyordu. (E. Işınsu, C, 392)

Tâ içindendi gelen hıçkırığı,

Kalbinin vardı derin bir kırığı. (Y. Kemal, KGK, 96)

Kalbimi mi kırdılar? Bir kalp, dünyanın gelmiş ve gelecek bütün kalpleriyle beraber kırılır. (P. Safa, Y, 18)

***Üzüntü* ateştir.**

Bu ateş sıcaklığı ile insanın içini, yüreğini yakar, dağlar; insan yanar:

Yüreği cızz! dedi; göğüs boşluğunda tarifsiz *sıkıntılar* kabardı. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 243)

Sızlıyor bağrımız üstündeki dağ,

Seni hatırlıyoruz Viranbağ! (Y. Kemal, KGK, 94)

Bu sözün Şeküre'nin önceki evini kastettiği için Kara'nın yüreğini dağlayacağını hemen farkederek ikinci kelimeyle bir umut kapısı açtım. (O. Pamuk, BAK, 388)

Sadece:- Benim de içim yanıyor, dedim. (E. Işınsu, C, 61)

***Üzüntü* insanın ruhunu rahatsız eden bir hayvandır.**

Orada da kendi çocuk muhayyilesine sığmayan bir yığın şey, orada da ölüm, gurbet, kan, yalnızlık ve içinde çöreklenen o yedi başlı ejder *hüznü* vardı. (A. H. Tanpınar, H, 41)

İçinde bir *sıkıntı* var. Kalbinin üstünde sanki bir yengeç yapışmış. Rahat nefes alamıyor. (P. Safa, Y, 390)

Herif kolumu kanadımı kırmıştı bir kez Nur, kocaman bir *sıkıntının* âdeta bir ahtapot gibi, bütün kollarıyla bütün vücudumu sardığını hissediyor, bu yükün altında ezilmişcesine konuşamıyordum. (E. Işınsu, KD, 75)

Duygu aktarmalarının bilişsel tipinde **Acı ölümdür**, aktarmasından bahsederken büyük bir *üzüntü* ve ölüm kavramı arasındaki ilişkilere değinilmişti. *Üzüntü* bildiren sözcüklerin 'ölmek' fiili ile oluşturduğu birleşimler de bu duygunun insan üzerindeki ağır etkisinin bir bildirimidir:

Anası *kederinden* ölüyordu az daha. Ona niçin acımadın? (P. Safa, Y, 225)

Bu sözü öyle bir sesle, öyle bir tavırla söylüyordu ki, her seferinde, Mehmed-Ali *kahrından* ölüyordu. (A. İlhan, ZBB, 104)

Bu öyle acı geldi ki bana, *kederden* ölmek istedim. (O. Pamuk, BAK, 203)

İnsanı çok derinden etkileyen *üzüntü* duygusu, onun yüzüne de yansır. Dikkatli bir gözlem, *üzüntünün* yüzdeki zayıf belirtilerini bile ayırt edebilir:

Istırabının ne derecesini ne de derinliğini anlıyorum. Dudakları sarkmış, gözleri sönmüş, burnunun etrafında ihtiyar çizgiler, uzun kolları dizlerinin yanına düşük, ölü sükûnetiyle oturuyordu. (H. E. Adıvar, AG, 23)

Yüzü *mahzundu*, dudakları titriyordu. (R. N. Güntekin , Ç, 26)

İnsanın göz ifadesi donuklaşır:

Mümtaz kadına para verirken bu gözlerin içine bakmak istedi. Fakat hiçbir şey göremedi; o kadar hasret ve *acıyla* örtülmüşlerdi ki. (A. H. Tanpınar, H, 417)

Yankoviç başını ona çevirdi. Gözlüklerinin arkasında asıl bulunması lazım gelen iki önemli şey, gözleri, yok gibiydi. Sanki sadece bir çift mercek. (A. İlhan. ZBB, 138)

Sararmış renk, bazı diğer olumsuz duygular (ör. *korku*) gibi, *üzüntünün* de belirtisi olabilir:

Nihal sapsarı idi. Hiçbir cevab vermedi. (H. Z. Uşaklıgil, AM, 107)

Mahalleden çıkana kadar Kara sustu. Yüzü çöken akşamın renginde kül gibiydi. (O. Pamuk, BAK, 388)

Üzüntü insanın konuşmasını etkiler; insan sessizleşir, konuştuğunda ise *üzüntü* sese yansır:

Söyleyecek bir şey', yüreğinin *acısını* ifade edecek bir kelime bulamıyordu. (H. Z. Uşaklıgil, AM, 194)

Sesi ve kalbi kırılmış, fakat hâlâ ağlayarak döndü, köyün yolunu tuttu. (H. E. Adıvar, AG, 82)

Murat Ağa bağdaş kurmuş, *acılı yüzüyle* oturuyor, sessizce tesbihini çekiyordu. (S. Çokum, AB, 330)

Çünkü Hasan'ın *kederli* sesinde hemen anlayıverdiğim *acısında* yüreğimi dağlayan birşeyler vardı. (O. Pamuk, BAK, 246)

Yoğun bir *üzüntünün* ilk başta en belirgin dışavurumu, göz yaşlarıdır. *Üzüntünün* yoğunluğuna, yaşa ve cinsiyetine bağlı olarak insan ağlar. Yaşadığı büyük bir acı, keder insanı her yaşta kadın ve erkek ayrımı yapmadan ağlatabilir. Ama genel olarak *üzüntüye* dayalı göz yaşları yaşça küçük olanlara ve kadınlara özgü sayılır:

Annesini, babasını bir daha görmeyecekti. Fakat bu *acıya* şimdi tek başına kalmış insanın biçareliği de karışıyordu. İçinde müthiş bir ağlamak arzusu vardı. (A. H. Tanpınar, H, 42)

Tarifsiz bir *acı* çöktü içine, ağlamaya başladı. (E. Işınsu, C, 315)

Bayram'ın içinde bir ip kopuverdi. Derin bir ağlama duygusu bürüdü yüreğini. (A. Ağaoğlu, FİG, 42)

İnsanın iç geçirmesi, içindeki *üzüntünün* bir belirtisi olabilir:

Bu gidişin ardında *hüzünle* duracaktı eşyalar. Şerife Hanım, durup durup göğüs geçirecekti. (S. Çokum, AB, 307)

Doktor içini çekti. *Yüzü gölgelenivermişti.* (S. Çokum, AB, 374)

Canlı ve cansız nesnelere yüklenen *üzüntü* duygusu aslında kişinin kendisine aittir:

Bir güvercin *hüznünde* susan geçmiş zamanlar!

Affedin beni daldığım oluyorsa eğer. (C. S. Tarancı, OBY, 52)

Geniş odalara, duvarlara bir *keder* sinmişti. (S. Çokum, AB, 330)

Genel olarak bakıldığında, duygular zaman, mekan ve nesneyle ilişkili görünebilir. Şöyle ki, bazı duygular belli bir zamanla, belli bir mekanla, belli bir nesneyle bağlantı kurabilir.

Bu açıdan *üzüntü* duygusu bize açık örnekler vermektedir. Örnek olarak, yılın belli dönemleri (ör. sonbahar), günün akşam saatleri insanda *hüzün* uyandırabilmektedir:

Sindi sîmâsına akşam *hüznü*,

Böyle, yastıkta görenler yüzünü... (Y. Kemal, KGK, 97)

Gurbette duyduğum sonu gelmez *hüzünleri*,

Yaprakların döküldüğü hicranlı günleri... (Y. Kemal, KGK, 76)

Serin, *hüzünlü* bir sonbahar gecesi... (H. R. Gürpınar, Ş, 318)

Yaz günü, ikindiüstü yerlere bir *hüzün* çöker. İnsan dalgınlaşır, gözleri dalar. (M. Ş. Esendal, AİK, 207)

Yağmur da dilde *hüzün* duygusuyla eşleşebilir:

Hüzünlü bir yağmur yağıyordu. (O. Pamuk, BAK, 428)

Pencereden görünen yağmurun kattığı *hüzünle*, loş odalarda eğilmiş başlar... (S. Çokum, AB, 332)

Üzüntü duygusunun belirtisi sayılan gözyaşları da yağmura benzetilir:

Mehmet eniştem sevinecek bu duruma. Tabii ki teyzesi daha sonra yağmurlar gibi boşanmazsa... (B. Günel, ÇK, 25)

Çeşitli sanat türleri ve *üzüntü* arasında da değişik bir bağ bulunmaktadır. Özellikle müzik, *üzüntü* duygusunun tercümanı gibidir. Bununla da sesin duygu oluşumundaki özel yeri kendisini daha açık göstermiş oluyor. Örnekleri gözden geçirelim:

Ve içinde o bestelerin *hüznünü* duyuyordu. (A. H. Tanpınar, H, 154)

Mümtaz o anda çocukluğunu ağır *hüznüyle* dolduran bütün hapishane türkülerini hatırlayabilirdi. (A. H. Tanpınar, H, 281)

Öyle çalar, öyle şeyler çalar ki, *yüreğin ezilir büzülür*. (A. İlhan, ZBB, 205)

Mehmed-Ali bıyıklarını çiğniyor.-Şarkılar, diyor, bize *acı veriyor* Georges! (A. İlhan, ZBB, 220)

Görsel olarak resim eserleri konusuyla insanı etkiler, onda *keder* duygusu uyandırabilir:

Kılıç darbeleriyle göğsünü paramparça ettiği Suhrab'ın kendi öz oğlu olduğunu yıllar önce annesine verdiği kolluktan çıkaran Rüstem'in göz yaşları içinde dövünmesinde, *hepimizin içine işleyen bir şey vardı.* (O. Pamuk, BAK, 441)

Üzüntü açık ve gizli olabilir. *Üzüntü* açık bir biçimde kendisini belli ederse paylaşılır. İnsan, kendisi için zor olan *üzüntü* anlarında diğer insanların desteğini bekler. *Kederin* paylaşılması toplum yaşam kuralıdır.

Hakikaten Nuran'ın *kederini* paylaşmak istiyordu; bunu yapamadığından son derece mahcup ve muteessirdi. (A. H. Tanpınar, H, 132)

Gelirlerse, dedeniz öldü diye yalnız bizler değil, onlar da üzülüp ağlayacaklar. Böylece *acımız* bölüşülecek ve hafifleyecek. (O. Pamuk, BAK, 255)

Fakat birçok durumda da biyolojik ve sosyal faktörler, *üzüntü* duygusuna öznellik kazandırır; insan kederini içinde saklar, onu belli etmemeğe çalışır.

İçimde gizli bir *tasa*, bir *hüzün* de yok değil. (M. Ş. Esendal, AİK, 166)

"Çok değerli bir sınav kazandın oğulcuğum, sen burada kalmalısın." Bu, annemin *kederi* bastırılmış sesi. (B. Günel, ÇK, 29)

Akşam yemeğini üçümüz beraber yedik, İhsan *kederini* muzlim bir sima altında saklıyor; fakat bir an Ayşe ile meşgul olmadan hâli değil. (H. E. Adıvar, AG, 87)

Daha önce olumsuz duyguların insan zihninde daha kalıcı izler bıraktığını, bu durumun dile de yansıdığını belirtmiştik. Bu açıdan *üzüntü* duygusunun dildeki manzarasının çok zengin olduğunu söyleyebiliriz. Dil verileri bu duygu kavramına daha ayrıntılı yaklaşmamızı sağlar.

2.3. SEVGİ

İnsan duyguları arasında *sevgi*nin çok özel bir yeri vardır. C. E. Izard, incelediği insan duyguları arasında *sevgi*yi en gizemli duygu olarak tanımlar; bu gizemi duygunun karmaşık doğası ile açıklar (bk. Izard. 2000: 410). Dünyaya geldiğinden ölünceye kadar insan yaşamının ayrılmaz bir parçası olan *sevgi,* insanlığın tarihi kadar eskidir. İnsanın bir tür olarak varlığını sürdürmesinde *sevgi*nin herkesçe kabul edilen bir rolü vardır. İnsanoğlu bugün de yaşıyorsa, varlığını büyük bir ölçüde *sevgi*ye borçludur. "İnsanın hem dünya ile bir olmasını sağlayan, hem de aynı anda ondaki bütünsellik ve bireysellik duygusunu tatmin eden tek bir eğilim vardır: Sevgi" (Fromm, 2004: 107).

İ. Alev Arık *sevgi* duygusunda sosyal çevrenin etkilerini vurgular; bu duygunun temel bir itici güç olarak doğuştan getirildiğini, fakat bunun ifade şekillerinin büyük ölçüde öğrenmeye dayandığını belirtir. (bk. Arık, 1996: 368-376).

C. E. Izard, *sevgi*nin bir duygu olarak tüm özelliklerini kapsayabilen bir tek tanımlama yapmanın mümkün olmadığı görüşündedir (bk. Izard. 2000: 411). Bunun nedeni, *sevginin* çeşitli türlerinin bulunması olabilir: anne-baba ve çocuk arasındaki sevgi; kardeş sevgisi, karşı cinsten olan insanlar (erkek-kadın, karı-koca) arasındaki sevgi; dost, arkadaş sevgisi; vatan sevgisi; değerlere, ideallere olan sevgi; nihayet Allah sevgisi birbirinin aynı olmayan çeşitlemelerdir. Tabii ki bu çeşitlemelerin sayısı çok daha artırılabilir. Bunların her birinde *sevgi* farklı bir biçimde, kendine özgü olarak ortaya çıkar. Fakat bunların hepsini değerli kılan, bunlara önem kazandıran ortak özellikler de yok değildir.

Sevgi, temel sayılan en güçlü duygulardan biri olarak olumlu bir nitelik taşır. Fakat diğer temel duygulardan karmaşıklığıyla ayrılır. Bu karmaşıklık, *sevgi* duygusal durum olarak görüldüğünde daha açıktır. Şöyle ki *sevgi,* duygu kuşağının tüm renkleriyle ilgi kurabilmektedir. *İlgi, memnuniyet, sevinç; sevgi* duygusuna eşlik ederler. Birbiriyle anlaşabilmenin ve paylaşı-

mın verdiği *hayranlık* ve *sevinç, sevginin* önemli parçaları olabilirler. Kişiler arası bağlamda ele alınırsa, olumsuz duyguların da *sevgiye* yansıdığı görülmektedir: *Sevgi,* insana üzüntü verebilir, öfkelendirebilir:

Bir kalbim var ki benim, *sevdiğinden* burkulur:

Kahredenden ziyade, *sevilenden* korkulur. (N. F. Kısakürek, Ç, 219)

Nefret ise *sevginin* tam karşıtı olarak görülür:

Mektuplar benim *sevdiğim* bir insandan gelmiyor, nefret ettiğim bir düşmandan geliyor. (R. N. Güntekin, Ç, 214)

Biri *aşk* biri nefret: bizim kanadımız çift...

Ateş saçmalı ki nur, erisin kapkara zift... (N. F. Kısakürek, Ç, 104)

Burada özlem ve kıskançlığın da göz ardı edilmemesi gerekir:

Bu kıskançlıktı. *Aşkın* öbür çehresi olan kıskançlık. (A. H. Tanpınar, H, 375)

Balkan şehirlerinde geçerken çocukluğum;

Her lâhza bir alev gibi hasretti duyduğum. (Y. Kemal, KGK, 15)

Sevgi kavramını bildiren *sevgi* sözcüğü 'sevmek' fiiline dayanır. Bu fiil, *sevgi* ve *sevinç* gibi iki olumlu duygu kavramı arasındaki yakınlığı da göstermektedir. Divanü Lûgat-it- Türk eserinde *sew-* 'sevmek' sözcüğünden türemiş *sewiş-* 'sevişmek', *sewtür-* 'sevdirmek', *sewük* 'sevgili, sevilen', *sewüklük* 'sevgi', *sewüksüz* 'sevgisiz' sözcükleri *sevgi* kavramı ile ilgilidir (DLT, IV, 508-509).

Türkiye Türkçesinde *sev-* kökenli *sevdirme, sevdirmek, sevecen, sevecenlik, sevgi, sevgili, sevi, seviliş, sevilme, sevilmek, sevim, sevimli, sevimlileşme, sevimlileşmek, sevimlileştirme, sevimlileştirmek, sevimlilik, sevimsiz, sevimsizleşme, sevim-*

sizleşmek, sevimsizlik, seviş, sevişme, sevişmek sözcükleri *sevgi* kavramı bildiriminde yer alırlar.

Sevgi duygusunun karmaşık niteliği farklı biçimlerde açıklanmaktadır. C. E. Izard, *sevgide* duygusal ve düşünsel bileşenlerin barındığını belirtmektedir (bk. Izard. 2000: 411). A. D. Şmelyov, dil verilerine dayanarak *sevgiyi* "bencil" ve "özgeci" olarak ayırır. "Bencil" *sevgi* bir nesnenin kendine özgü işlevinin kullanılması ya da bir durumun gerçekleşmesi ile duyulan memnuniyettir, zevktir. Bir nesneyi sevmek, bir eylemi sevmek, bir durumu sevmek "bencil" *sevgiye* dahildir. "Özgeci" *sevgide* birine iyilik yapma isteği, fedakarlık ön plana çıkar. Çocuklarını sevmek, anne-babasını sevmek, vatanını sevmek "özgeci" *sevgidir* (bk. Zaliznyak, 2006: 377). E. Fromm'un, "Sevginin aktif karakterinin en genel tanımını, onun bir "almak" değil, "vermek" eylemi olduğunu söyleyerek yapabiliriz." derken "özgeci" sevgiyi kastettiği söylenebilir (Fromm, 2004: 107).

Anna A. Zaliznyak, A. D. Şmelyov'un tanımlamasına dayanarak *sevmek* fiilini tamamen anlamsal temelde ikiye ayırır. Sözcük birinci anlamıyla şöyle yorumlanabilir:

X, **Y**'yi seviyor.

X, **Y**'yle bağlantısından her zaman memnundur.

(**Y**, bir durum olursa, bu duruma katılıyor olma **X**'i memnun ediyor.)

Sevmek sözcüğünün birinci anlamında nesne; nesnel ya da durumsal olarak genel bir sınıf olabilir; daha kapsamlayıcı olarak genelde duruma işaret eder (ör. *balık sevmek*, balığa olan sevgi değil, daha çok 'balık yemeği sevmek' anlamına gelir; *misafir sevmek*, kişiyi değil, eve misafir gelmesini sevmektir). Ör.:

Mümtaz burada, yoldan denize kadar inen büyük kayalar üstünde oturup akşam saatlerini geçirmeyi *severdi.* (A. H. Tanpınar, H, 35)

Fakat genç adam onları tanıdığı zaman yolunu tayin edebilecek *seveceği* şeyleri sevebilecek yaştaydı. (A. H. Tanpınar, H, 48)

İnsanları *sevmesini* bilir

Yaşamayı *sevdiği* kadar. (O. Veli, SŞ, 42)

Sevmek sözcüğünün birinci anlamının yakın eşanlamlıları *beğenmek, hoşlanmak, bayılmak, çıldırmak* sözcükleri olabilir:

Nuran gülü *seviyordu.* Hele Hollanda yıldızı denilen kadife güllerine *çıldırıyordu.* (A. H. Tanpınar, H, 212)

Nuran da, Mümtaz da bu halk adamındaki inceliğe *bayılıyorlardı.* (A. H. Tanpınar, H, 246)

Kendisi de elbisesine pek *bayılmıştı.* (A. H. Tanpınar, H, 385)

Sevmek sözcüğünün ikinci anlamı ise şöyle yorumlanmaktadır:

X, **Y**'yi seviyor-**X**, **Y**'ye sevgi besliyor.

Burada somutluk ve nesnellik vurgulanmaktadır (ör. *bir kadını sevmek, karısını sevmek, annesini sevmek, çocuğunu sevmek, vatanını sevmek*). Birinci anlamın eşanlamlıları bu anlam için geçerli değildir. Sözcük ikinci anlamıyla kullanılınca birinci anlam için eşanlamlı olan sözcükler karşılaştırmalı olarak yer alabilirler:

Bu kızı *sevmiyorum* ama hoşuma gidiyor. (S. F. Abasıyanık, S, 19)

Sözcüğün her iki anlamı metinde beraber olarak görülebilir:

Ben, her şeyi *severim* [1. anlam] ama, eğer birini *seversem*![2. anlam] (M. Ş. Esendal, AİK, 207)

Sözcüğün ikinci anlamında '**X**'in yakın olarak, şahsen tanıdığı **Y**'ye olan duygu durumu' saklıdır. Bu duygu **X**'te **Y**'yle yakın bağlantıda olmak ve ona iyilik yapmak isteği uyandırır. *Tutku* ve *bağlılık* ona yakın olabilir ya da onu tanımlayabilir.

Anna A. Zaliznyak, *sevgi* sözcüğünün birinci anlamını **X**'in **Y**'yi (bir kişinin başkasını veya bir şeyi, bir durumu) sevmesinden oluşan bir özelliği olarak değerlendirirken, sadece ikinci anlamını duygu olarak görür (bk. Zaliznyak, 2006: 381).

Türkçe Sözlük'te *sevmek* sözcüğüne şöyle bir açıklama yapılmıştır: "1. Sevgi ve bağlılık duymak; 2. Birine sevgiyle bağlanmak, gönül vermek; 3. Çok hoşlanmak; 4. Okşamak; 5. Yerini, şartlarını uygun bulmak". Bu açıklamalara göre sözcüğün ilk iki anlamı duygu özelliği taşıyabilir. Anna A Zaliznyak'ın yaptığı ayrıma göre değerlendirirsek, birinci ve üçüncü (belki aktarmalı olarak beşinci) paragraflar *sevmek* sözcüğünün birinci anlamına, yine birinci ve ikinci paragraflar ikinci anlamına denk düşmektedir. *Sevgi* sözcüğü de 'insanı bir şeye veya bir kimseye karşı yakın ilgi ve bağlılık göstermeye yönelten duygu' olarak açıklanır. Dördüncü paragraf bir eylem bildirir:

Munise, taşlıktaki mavi çinilere ayağını sürüyor duvardaki çiçek resimlerini elleriyle *seviyor*. (R. N. Güntekin, Ç, 255).

Koçu biraz *sevdim*, yürüdüm. (S. F. Abasıyanık, S, 42)

Doğrudan duygusal ve düşünsel bir özellik taşımadığı için 'okşamak' anlamı sözcüğün belirtilen birinci ve ikinci anlamının dışında gibi görünür. Oysa *okşamak* 'sevgi veya şefkat belirtisi olarak elini bir şeyin üzerinde yavaş yavaş gezdirmek veya ona hafifçe vurmak'tır. Anna A. Zaliznyak, Çek yazarı M. Kundera'nın "Varolmanın Dayanılmaz Hafifliği" isimli eserinde 'acıma' anlamlı *soucit* sözcüğünün sevginin bir türünü belirttiğini, *sevgi* ve *acıma, şefkat* arasında sıkı bir bağ olduğunu yazmaktadır (Zaliznyak, 2006: 384-385). *Sevmek* kavramının çeşitli dillerde gösterdiği farklılıkların anlaşılmasıyla ilgili bu örnek ilginç sayılabilir. Türkçede *şefkat* 'acıyarak ve koruyarak sevme, sevecenlik' olarak sevginin bir başka yönünü açıklar. *Sevmek* sözcüğünde de şefkat ayrıntısının bulunması (sözcüğün açıklamasındaki dördüncü paragraf da buraya dahil olabilir), bu

açıdan Çekçeyle ortak gibi görünür. Yazın örneklerinde de bu durumu izlemek mümkündür:

Olsa olsa Fahir'i biraz *sevebilirdi*; çünkü şefkat ve merhamet de bir nevi sevgidir... (A. H. Tanpınar, H, 451)

Daha önce de belirtildiği üzere, Türkçede *sevgi* kavramı temel olarak *sevgi* sözcüğüyle dile getirilmektedir. Bu sözcüğün anlam alanı daha kapsamlıdır: Anne-babaya, çocuğa, kardeşe, sevgiliye, arkadaşa, dosta, vatana, doğaya, vb. canlı ve cansız, soyut ve somut olan her şeye karşı duyulan *sevgi,* bu sözcükle ifade edilebilir:

Dört arkadaş Galatasaray'dan beri ayrılmadıkları Mümtaz'ı çok *severler*, ona toz kondurmak istemezlerdi. (A. H. Tanpınar, H, 108)

Ben insanı *seviyorum.* Onun şartlarıyla döğüşme kudretini *seviyorum.* Kaderini bile bile hayatı yüklenmesini, o cesareti *seviyorum.* (A. H. Tanpınar, H, 113)

Hasta olalıdan beri Hasan Beye gösterdiği *sevgi* ve dostluk, Ayaşlıyı bana *sevdirdi.* (M. Ş. Esendal, AİK, 184)

Sevgi ile ilgili olan diğer sözcüklerde bu kapsam görülmemektedir. Arapça kökenli *aşk, muhabbet, sevda* sözcükleri *sevgiyi* bildirirler. *Aşk,* 'aşırı sevgi ve bağlılık duygusu'dur:

Bu *aşkı*, o, başkasında zor bulur. (R. N. Güntekin, Ç, 348)

Aşk mı insanı budala yapıyor, yoksa yalnızca budalalar mı âşık oluyor? (O. Pamuk, BAK, 98)

Muhabbet sözcüğünün birinci anlamı 'sevgi', ikinci anlamı ise 'dostça konuşma, yarenlik'tir. Sözcüğün birinci anlamı duyguya yöneliktir:

Lâkin ondan fazla bir şey', *muhabbet* değil, *aşk* isteniyordu; ve, kendisini tamamiyle haksız, insafsız bulmakla beraber bu *aşkı* veremiyordu. (H. Z. Uşaklıgil, AM, 169)

Yer yer gözyaşlarıyla silinmiş bu *muhabbet* kelimelerini tekrar tekrar öptü. (R. N. Güntekin, Ç, 420)

Bir *muhabbet* kadar suçsuz, karlı ova... (S. F. Abasıyanık, S, 85)

'Güçlü sevgi, aşk' anlamına gelen *sevda* sözcüğü; *sevdalanış, sevdalanma, sevdalanmak, sevdalı* gibi türevleri; *sevda çekmek, kara sevda* gibi birleşimleri ile *sevgi* duygusuna anlatımsallık katar:

Mehlika Sultan'a âşık yedi genç

Kara sevdâlı birer âşıktı. (Y. Kemal, KGK, 79)

Ben o rüzgârla şimdi başbaşayım;

Gâlibâ yol göründü *sevdâya*... (Y. Kemal, KGK, 92)

"*Sevda* ferman dinlemez" derler, gerçekten dinlemez... (A. Nesin, MİN, 14)

Ama Kara'nınki eve girip çıkan, evde kabul ve sevgi gören ve Şeküre'yi görme fırsatı bulan bir gencin *kara sevdasıydı*. (O. Pamuk, BAK, 33)

Sevgi anlamlı diğer sözcüklerin daha çok erkek ve kadın arasında olan sevgiyi bildirdiği görülmektedir. Edebiyatın temel konularından biri olan erkek-kadın sevgisi dilde de zengin bir tablo oluşturmaktadır. J. V. Vendryes, insanların aşk eyleminin etrafında kelimelerden örülmüş bütün bir evren kurduklarını yazar (bk. Vendryes, 2001: 37). Sevginin bu türü Türkçede diğerlerinden ayrı tutulmaktadır.

'Sevgi, istek, düşünüş, anma ve hatır gibi kalpte var sayılan duygu kaynağı' olarak açıklanan *gönül* sözcüğü ile oluşmuş deyimlerden birçoğu *sevgi* ile ilgilidir. Bu deyimler *sevgi* ile ilgili olumlu ve olumsuz yaklaşımları anlatımsal bir biçimde dile getirmektedir: *gönül akıtmak* 'âşık olmak, sevmek', *gönül avcısı* 'geçici aşklar arkasında koşan kimse, çapkın', *gönül bağı* 'sevgi bağı, duygusal ilişki', *gönül bağlamak* 'severek bağlanmak, içten sevmek', *gönül belâsı* 'aşkın verdiği sıkıntı, dert', *gönül çekmek* 'sevdalı olmak', *gönül dilencisi* 'sevdiğinden ayrılmamak için onun her davranışına katlanan kimse', *gönül eğlendirmek* 'geçici bir ilgi ve sevgi göstererek hoşça vakit

geçirmek', *gönül ferman dinlemez* 'gönül sevdiğinden asla vazgeçmez', *gönül maskarası* 'sevda yüzünden gülünç durumlara düşmüş kimse', *gönül vermek* (veya *bağlamak*) 'sevmek, âşık olmak', *(birini) gönülden çıkarmak* 'sevmez veya anmaz olmak', *gönülden çıkarmamak* 'sevilen kimseyi hiç unutmamak', *gönülden ırak olmak* 'sevilmekten yoksun kalmak, sevilmemek', *gönlü akmak* 'birine karşı güçlü sevgi duymak', *(birinin) gönlü ile oynamak* 'birini sever görünüp eğlenmek', *gönlünü karartmak* 'yaşamaya karşı sevgi ve isteğini azaltmak', *gönlü kaymak* 'sevmek', *(bir şeyde) gönlü olmak* 'sevip istemek', *gönlü takılmak* 'aşk ile sevmeye başlamak', *gönlünü çelmek (kapmak* veya *avlamak)* 'birini kendine âşık etmek', *gönlünü kaptırmak* 'âşık olmak', *gönlünü pazara çıkarmak* 'sevmek için kendine yakışanı seçmeyip rastgele birini sevmek', vs.

Ona *gönül veren* çoktu. Onun gönlü de, su gibi, bir o yana, bir bu yana meyledip duruyordu. (T. Buğra, O, 8)

Bir delikanlının bir kıza, bir kızın bir delikanlıya *gönlü akınca* insanın yüreği kabarıyor. (H. R. Gürpınar, Ş, 251)

İçinden: -Bu kıza *gönlünü kaptıran* erkeğe Allah acısın! Diye söylendi. (R. H. Karay, BS, 120)

Oysa kadın evlidir, Çelebi'de *gönlü hiç yoktur*, yakışıklı kocasını sever. (O. Pamuk, BAK, 404)

Arapça kökenli *kalp* sözcüğünün mecaz anlamlarından biri, 'sevgi, gönül'dür. *Kalp* sözcüğünün dahil olduğu birleşimlerden bazıları *sevgi* duygusu ile ilgilidir: *kalp ağrısı* 'aşktan doğan üzüntü', *kalp kazanmak* (veya *fethetmek)* 'ince bir davranış veya güzel bir sözle birinin sevgisini kazanmak', *kalbine girmek* 'sevgisini kazanmak', *kalbini çalmak* 'sevgisini kazanmak, kendine âşık etmek', vs. *Kalp kalbe karşıdır / kalpten kalbe yol vardır* 'gönülden gönüle yol vardır, sevgi karşılıklıdır' atasözleri *sevgi* ve *kalp* bağlantısını yansıtırlar.

Sevgi duygusu kavramlaştırılırken de aşk yönü öne çıkmaktadır. Aşk, *sevgideki* genel özellikleri taşısa da, kavram dünyasında farklı görünümlere bürünmektedir.

***Sevgi Sıcaktır*:**

Fahri boynuma sarılıp, gönlümü temiz ana, baba, kardeş *sevgisinin* sıcaklığıyla doldurunca, dayanamadım, içimden zamanlardan beri toplanıp kalmış olan acıları tatlı gözyaşları ile yıkadım. (M. Ş. Esendal, AİK, 214)

Aşkla ilgili durumlarda ise sıcaklık bir ateştir; bu ateş insanı yakar:

Bir kerre *sevdaya* tutulmıyagör;

Âteşlere yandığının resmidir. (C. S. Tarancı, OBY, 118)

Bilmiyorum abla, onu gördüğüm gün, daha ilk gün yüreğime bir ateş düştü, nah şuraya. Çıkmıyor bir türlü. İçim yanıyor abla. (E. Işınsu, KD, 84)

Sevmek denen şeyin rolü bu kadar insanı yakıp titretecek bir şey olursa, kendisi kim bilir neydi? (R. N. Güntekin, Ç, 59)

İnsanı içten yakan bu ateşin dil tanımlaması da çok zengindir:

Kaç gözü yaşlı kız senin için cayır cayır yanıyordur kimbilir? (O. Pamuk, BAK, 44)

Heratlı eski üstatların nakşettiği tarzda, Hüsrev'in atıyla Şirin'in kasrının altına gelip onun *aşkıyla* için için yanarak beklediği meclis! (O. Pamuk, BAK, 373)

Bir süre sonra gülümseyerek anımsayacaktım iki yıl beni kavuran *aşkı.* (P. Kür, AOS, 169)

Aralarına giren mesafe *aşklarını* söndüreceğine büsbütün alevlendirmişti. (A. Kulin, AA, 108)

Aşk ateşi yanardağa da benzetilir:

Bu genç uşağın o eve gelişinden sonra aşçı kadının kalbinde Şaban'a olan eski *sevgi* ateşi külleniverdi. Onun yerine

Ali için ateş saçan bir yanardağ püskürmeye başladı. (H. R. Gürpınar, Ş, 369)

Ejder derler *aşka*

Bir volkan olmasın (B. Necatigil, Ş, 194)

Aşkı anlatan bazı sözcük ve deyimler de ateşle ilgilidir:

Benim yangınlığım Aksu'da dillere düştü. (A. Nesin, MİN, 10)

Nigâr o yanda, ben bu yanda tutuşup duruyoruz. (A. Nesin, MİN, 13)

Komşunun oğlu bizim Lebibe Hanım'a abayı yakmış öyle mi? (H. R. Gürpınar, Ş, 151)

Başladık biz yazışmaya, çizişmeye... Derken, ateş bacayı sardı. (A. Nesin, MİN, 11)

***Sevgi* Sıvıdır:**

Aksi, öfkeli yanları kaybolur, gür sesinden inanılmaz bir *sevgi* taşardı. (S. Çokum, AB, 344)

Binde bir içimde bir *sevgi* dalgası kabaracak olursa bu da ayrı bir felaketti. (R. N. Güntekin, Ç, 20)

Efendi Hafız ona insafsızlık ettiğini düşünerek baktı. Yüreğine bir *sevgi* yürüdü. (S. Çokum, AB, 196)

Yine *sevgiyle* doldu içi. (S. Çokum, AB, 196)

'Büsbütün ıslak, çok ıslak' anlamlı *sırılsıklam* sözcüğü âşık sözcüğünü de niteleyebilir ve 'delicesine aşık' anlamını ifade eder:

Benim öyle alaycı kaderim vardır ki Nur, belki dediğin gibi bir kıza rastlarım, ona sırılsıklam *âşık olurum*, ama evlenemem. (E. Işınsu, KD, 107)

Sevgi kavramında 'sıvı', 'su' aktarması olumlu bir nitelik taşır. *Sırılsıklam* nitelemesi dışında diğer durumlar genel olarak sevgiyi bildirirler; bu durumlarda *sevgi-su* insanın içindedir;

insanın içinde kabarır, yüreğe yürür (bir ağaca, dallara su yürür gibi), insanın içine dolar, taşabilir (bu, olumsuz bir etki uyandıracak olan olumsuz duygu taşmasından çok farklıdır). *Sırılsıklam* nitelemesi ise *aşkla* ilgilidir; bu nitelemede *sevgi-su* insanın dışındadır, bir sağanak gibi insanı ıslatır.

Bazen aşk tanımlamasında *ateş* ve *su* kavramları karşılaştırılır:

Muhabbetimin ateşi bu yaşları kurutmaya yetmez mi? (H. R. Gürpınar, BSD, 40)

Bu sözler Beatris'in anî bir *aşk* aleviyle parlayıveren hislerine soğuk su tesiri yaptı. (H. Taner, KSA, 45)

Aşk Deliliktir:

Sevgi ve *akıl* ilişkisinden bahsederken şunu belirtmemiz gerekir: Genel bir duygu olarak sevgi aklı kötü yönde etkilememektedir. Fakat aşk için aynı şeyler söylenemez. Aşk insanın normal düşüncelerini değiştirir, "çıldırtır", "deli eder", "aklını başından alır" "Aşk başa gelirse akıl baştan çıkar" atasözü aşk ve akıl ilişkisini özetler niteliktedir. Şaka yollu kullanılan *deli bayrağı açmak* 'âşık olmak' deyimi de bu durumla ilgilidir (Leylâ'nın Mecnun'u da *aşk-akıl* ilişkisine örnek teşkil edebilir; *Mecnun olmak* 'sevda sebebiyle kendini kaybetmek'). Dil verileri bu durumu çok açık olarak sergilemektedir:

Tabiî, Fazılı deli gibi *sevdim*. (P. Safa, Y, 67)

Hele Paris seni bir giydirsin, süslesin, vallahi Şakiri deyil, Fransız erkeklerini bile deli edersin. (P. Safa, Y, 234)

Karşımızdaki adam bir tür yaşlı Mecnun! Ayşen'e delicesine *tutkundu*. (R. H. Karay, BS, 319)

Deli gibi *tutkundu* kocasına aptal kız. (P. Kür, YY, 368)

Babası yaşındaki Afgan şaire çılgınca *âşık* bir genç kadındı. (A. Kulin, AA, 13)

"Enişte Çelebi'nin kızı Şeküre *aşktan* cayır cayır yanıyor," dedim. "Aklı iyice başından gitti biçarenin." (O. Pamuk, BAK, 151)

Aşk karşısında aklın zayıf düşüşü vücudun dış dünyaya olan tepkilerini de etkiler:

Aylin öylesine *âşıktı* ki, gözü hiçbirşey görmüyordu. (A. Kulin, AA, 107)

Genç mühendisin başını iyi döndürmüş olmalı ki, Nusret fazla geciktirmeden, bir-iki ay içinde evlenmek istiyordu. (A. Kulin, AA, 31)

Seyda'ya *tutulduğunda* gerçekten de körleştiğine, sağırlaştığına, hatta dilsizleştiğine inanıyordu şimdi. (P. Kür, YY, 26)

"Âşığın gözü kördür" atasözü de bu duruma işaret eder.

***Aşk* Hastalıktır:**

Umutsuz aşkla ilgili durumlar vücudu zayıflatır; bu, bir hastalık gibi düşünülür:

Bu dediğiniz gibi bir hastalıktı, bu bir *kara sevda* idi. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 177)

Of... Böylesine şiddetli bir *sevda*, deva kabul etmez marazların en müthişi imiş. (H. R. Gürpınar, BSD, 199)

Böylece zavallı Çelebi derdini kimseye açamaz, *aşktan* iğne ipliğe döner, Rum'dan şarap alıp içer, ama sonunda aşkını da mahalleden saklayamaz olur. (O. Pamuk, BAK, 404)

Güçlü bir aşk anlatımında *aşk, ölüm* kavramıyla da bir araya gelebilir:

Nasıl bilmem yahu? *Seviyorsun*, bayılıyorsun, ölüyorsun. (M. Ş. Esendal, AİK, 209)

Biliyorum ki, onu ölesiye *seviyorsun*. (R. N. Güntekin, Ç, 86)

Arkadaşım ellerimi tuttu:-Yusuf Efendi, seni ölesiye *seviyor*, Feride, dedi. (R. N. Güntekin, Ç, 267)

Aşk Bir Süreçtir:

Aşk insanlar arasında belli bir süre devam eden belirli ilişkileri tanımlayabilir:

Biz üç yıl *çıra gibi yana yana* bekledik. (A. Nesin, MİN, 13)

Ben bu kızın *aşkından* yirmi yıldır *yanıyorum*. (O. Pamuk, BAK, 228)

Bu süreç çoğu zaman birdenbire, düşünülmeden, planlanmadan başlar:

Aşk birdenbire oldu,

Sevinç birdenbire. (O. Veli, SŞ, 38)

Fakat işte Beatrisçiğin *kalbi* birdenbire oğlana doğru *kayıvermişti*. (H. Taner, KSA, 45)

Odaya adım atmasıyla yüreğime saldığı *ilk aşk ateşi* iki yıl her an çoğalarak sürecekti. (P. Kür, AOS, 169)

Sürecin başı olduğu gibi, sonu da olabilir:

Birdenbire geçmemişti *sevgisi*. Sevgisizlik yavaş yavaş, Aysel'den çok önce, içini sarmaya başlamıştı. (P. Kür, YY, 35)

Sevgi süreci anlatılırken bazen zaman ve mekan olarak aktarma yapılır:

Böyle en kabalarından en yakalanmaz nüanslarına kadar *sevginin* anları o kadar sayısız meseleleri düşündürüyor ki, üç paket sigara ve sekiz saat uykusuzluk bunlardan hiçbirini halletmeğe yetişmiyor. (P. Safa, Y, 195)

"Geçtiğim dikenli *aşk* yollarında

Elimden bir kırık saz geldi geçti." (H. Taner, KSA, 62)

Dağlarla seslenirim boşluğa umutsuz:

Seni uzaktan *sevebilir miyim* (F. H. Dağlarca, İY-D, 31)

İnsan iradesi *aşk* sürecini etkilemekte âcizdir:

Gönül vermek, yahut *vermemek* benim elimde mi? (M. Ş. Esendal, AİK, 206)

Kalbimden "Bu kadar hırçın olmasan, galiba ben seni *seveceğim*," dedim. Meğer sevmişim. (H. R. Gürpınar, BSD, 43)

Severmişim meğerse, derdi, *delisi, divanesi olmuştum*! (R. H. Karay, BS, 353)

'Birine tutkun olmak, sevmek' anlamında olan *tutulmak* sözcüğü de aşkın dışarıdan bir güç olarak insan iradesini etkisizleştirdiğinin bir göstergesidir:

Sonra Mehmed-Ali'ye dönüp:-Sen, diyor, *tutuldun* mu hiç? (A. İlhan, ZBB, 138)

Kız derdim, ne biliyorsun bu oğlanı da, hemen *tutuluverdin*. (E. Işınsu, KD, 84)

Seyda, kolay *tutulmazdı* ama, bir *tutuldu* mu da kolay kolay kurtulamazdı. (P. Kür, YY, 39)

Aşka karşı iradenin saf dışı kalması *vurulmak, çarpılmak* gibi sözcüklerin anlam içeriğinde de yer almaktadır. 'Birini sevmek, ona aşık olmak' anlamında eşanlamlı olarak kullanılan bu sözcükler aşkın çoğu zaman birdenbire insanı kendi etkisi altına aldığını ifade eder:

Kim söylemiş beni

Süheylâ'ya *vurulmuşum* diye? (O. Veli, SŞ, 9)

Osman *vuruldu* ona. (T. Buğra, O, 48)

Bir gün açık pencereden kara saçlı, kara gözlü, upuzun boylu, sim tenli incecik Boşnak güzelini görür ve *vurulur* ona. (O. Pamuk, BAK, 404)

Ve görmeden sevdiğim, işte bu kadın dedim,

Çarpıldım, sendeledim. (N. F. Kısakürek, Ç, 200)

Bu Nigâr yürümez, seksek seker, kınalı keklik misin, cin misin, peri misin, ulan *çarptın* beni yezidin kızı... (A. Nesin, MİN, 10)

Sevgi duygusunun tanımlanmasında, birine ya da bir şeye olan bağlılık, istem dışılık kişi tarafından olumsuz olarak değerlendirilebilir:

İnsan, birini *sevmek* felaketine uğradı mı, esir gibi bir şey oluyor. (R. N. Güntekin, Ç, 62)

Hiçbir kimseyi, hiçbir şeyi sevmeyeceksin. Çünki, *sevgi* bir mağlubiyet eseridir. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 303)

'Görür görmez seven, aşık olan' kişiler için kullanılan *şıpsevdi* sözcüğü ise diğerlerinden farklıdır. Bu sözcükte yargılayıcı bir nüansın bulunduğu söylenebilir:

Kızım onun ne sende gözü var, ne Arapta. Böylelerine *"şıpsevdi"* derler, şimdi sever, şimdi geçer. (H. R. Gürpınar, Ş, 332)

Senin *şıpsevdi* olduğunu unutmuşum. (A. Kulin, AA, 117)

Olumlu bir duygu olarak *sevgi* açık bir biçimde gösterilebilir:

Kadıncağız, beni iyiden iyiye *sevgisiyle* sarmıştı. (R. N. Güntekin, Ç, 20)

Fakat genel olarak ister olumlu, ister olumsuz, diğer duygular gibi sevginin de çok açığa vurulması ölçülü davranışı bir kural olarak kabul eden Türk insanı için makbul sayılmamıştır:

Demek ki insan bazı duyguların, bazı yakınlıkların nefretle, anlayışsızlıklarla, öfkelerle örtülmesine razı olabiliyordu. Ama *sevgilerin* açığa çıkmasına pek izin vermiyordu galiba. (S. Çokum, AB, 426)

Bundan dolayı bazen kişi bu duygusunu saklar yada saklamaya çalışır:

Bu çatık kalmaya zorlanan kaşlar, *sevgileri* örtbas etmek içindi. (S. Çokum, AB, 425)

O vakit Hilde'yi, kalbimizin dibinde bir yere saklamışızdır. (A. İlhan, ZBB, 211)

Umduğum gibi *sevdasını* içine gömmeyi başaramadı ve içindeki şiddetli yangını doğrudan kızıma açmak gibi yanlış bir iş yaptı. (O. Pamuk, BAK, 33)

***Sevgi* canlıdır:**

Dokunur, altın parmağı *sevginin* uyandırır sizi (F. H. Dağlarca, İY-D, 74)

***Sevgi* büyür:**

Her sabah uyandığım vakit, *aşkımı* kalbimde biraz daha büyümüş buluyordum. (R. N. Güntekin, Ç, 430)

İçimizde ilk yitirilen düşlemdi gençliğimiz

İçimizde *sevgi*-büyüyen yaşana yaşana (F. H. Dağlarca, İY-B, 43)

***Sevgi* nedensizdir, *fakat kendisi bir neden olabilir*:**

Ben yalnız Fahri'yi *severim*, o da beni *sever*. *Severim*. Niçin? Bunun niçini yok. O da beni *sever*, onun *sevgisinin* de niçini yoktur. İşte *sevgi* bu. Kalanı yalan. (M. Ş. Esendal, AİK, 159)

İlk sürezin ilk öncekinin nedeni *sevgi*

Niyesi *sevgi* (F. H. Dağlarca, İY-D, 34)

Görüldüğü üzere, zengin ve oldukça karmaşık bir kavram dünyasına sahip olan *sevgi* duygusu Türkçenin dil manzarasında oldukça renkli sayılabilecek biçimde tasvirini bulmuştur.

2.4. TİKSİNME

Tiksinme duygusu insanın dış dünyaya karşı en belirgin tepkilerinden birini ortaya koyar. Oluşumuna göre insan duyguları arasında en eski sayılanlar arasında yer alır. Fiziksel bir temele dayanan tiksinme, tat algılayışıyla ilgilidir ve ilk çocukluktan itibaren kendini belli eder. Yeni doğmuş çocuklar acı bir besine (ör. ilaca) karşı tepkilerini, ondan hoşlanmadıklarını, tiksintilerini mimikleriyle açık açık gösterebiliyorlar (bk. İzard, 2000: 268-269). Fakat zaman içinde tat kavramı sadece besin ürünleriyle sınırlı kalmaz. İnsan, ruhsal olarak da kendini rahat-

sız eden, zararlı olarak gördüğü şeylerden, davranış ve tutumlardan iğrenir. Sosyal bir varlık olması insanı diğer toplum üyelerini de düşünmeye götürür. Bu yüzden toplumun genel yaşam kurallarının bozulacak kadar ihlali insanlarda *tiksinme* duygusu uyandırabilir. Fakat *tiksinme* duygusu *utanç* kadar topluma yönelik değildir; canlı ve cansız olarak her şeye karşı oluşabilen bireysellik ve öznellik bu duyguda daha ağır basmaktadır. Olumsuz olarak yorumlanabilen *tiksinme* duygusu insan yaşamının tüm zararlı ve tehlike oluşturabilecek etkenlere karşı savunmasında önemli bir role sahip olmuştur.

T. A. Grafova, *tiksinme* duygusunun duygusal-değerlendirme ilişkisi açısından ahlakî ve sosyal olarak ayrıldığını yazar. Ahlakî açıdan *tiksinme* kişilerin ahlak ve davranışını yargılarken, sosyal tiksinti kişinin ait olduğu ulus, ırk, zümre, meslek vb. gibi durumlara yöneliktir. Her iki durumda da özne kendisini tiksinme nesnesinden üstün olarak görür; bu, *tiksinme* duygusunun önemli bir anlam bileşenidir (bk. Grafova, 1991: 69). T. A. Grafova, *tiksinme* duygusunun genel kavramsal şemasını şöyle sunar:

X, Y'ye karşı yoğun olumsuz bir duygusal değerlendirme ilişkisi içindedir (bunu davranışı ve konuşmasıyla ifade eder);

Bunun nedeni,

X ve Y'nin kişi / sosyal topluluk olduğu yerin belli normları açısından ahlakî ve sosyal sayılan özelliğine göre

X, kendisini Y'den daha üstün görür (bk. Grafova, 1991: 69).

Türkçe örneklere baktığımızda *tiksinme* duygusunun, ister ahlakî ister sosyal olarak, çeşitli yönleriyle dile yansıdığını görüyoruz.

Tiksinme duygusu, Türkçede çeşitli sözcük ve deyimlerle belirtilmektedir. Bunlar arasında *tiksinmek* 'bir şeyi, bir kimse-

yi, bir düşünceyi vb.yi kötü, iğrenç veya aşağılık bularak ondan uzak durma duygusuna kapılmak, nefret etmek, ikrah etmek, istikrah etmek' fiiline dayanan *tiksinme* sözcüğü temel sayılabilir. *Tiksindirici, tiksindirme, tiksindirmek, tiksinilme, tiksinilmek, tiksiniş, tiksinti* sözcükleri de aynı köke dayanır. Ör.:

Ama Meftun, cimri ihtiyarın bu inceliğini anlayamayarak köle, cariye sözlerinden yalnız insanlık adına *tiksindiği* için o yolda karşı çıkıp cevap vermişti. (H. R. Gürpınar, Ş, 301)

Ben bu ahmakça ve küstahça erkek gururundan *tiksiniyorum.* (S. Ali, KMM, 84)

İğrenmek '1. bir şeyi tiksindirici bulmak, istikrah etmek; 2. aşağılık, bayağı bulmak, tiksinmek' sözcüğü birçok türevleriyle (*iğrenç, iğrençlik, iğrendirme, iğrendirmek, iğrengen, iğrengenlik, iğrenilmek, iğreniş, iğrenme, iğrenti*) *tiksinme* duygu bildirimine hizmet eder. Ör.:

Bunlar böyledir, *iğrençtir,* şirretlikleri tuttumu rezalet çıkarırlar. (R. H. Karay, BS, 305)

Eskiden o kadar hazzettiğim, doyup bıkamıyacağımı sandığım sosyete hayatından tamamiyle bezdim, *iğrendim.* (R. H. Karay, BS, 338)

Arapça kökenli *nefret* sözcüğü, '1. bir kimsenin kötülüğünü, mutsuzluğunu istemeye yönelik duygu; 2. tiksinme, tiksinti' anlamlarına gelmektedir; sözcük, *nefret etmek, nefret duymak, nefret uyandırmak* birleşimlerinde yer alır. Ör.:

Ahmed Cemilin *nefretden* göğsü şişiyordu. (H. Z. Uşaklıgil, MVS, 173)

Düşman bir hayal var ve adı Ferhattır. Onu yenmek istiyorsun. *Silâhın* kin ve nefrettir. (P. Safa, Y, 314)

Yine Arapça kökenli *ikrah, istikrah* 'tiksinme, iğrenme' sözcükleri de aynı duygu bildirimi için kullanılmıştır.

Fizyolojik olarak *tiksinme* durumunda görülebilen mide bulantısı ruhsal olarak yoğun duygu yaşantısında görülebilir (bk. İzard, 2000: 276). Ör.:

Yol boyunca Mehmed-Ali, iki eliyle iki cebinde, hep kirli külrengi iki fare ölüsünü ellermiş gibi, *tiksinip* yoksunup dursa! Kusturucu bir his! (A. İlhan, ZBB, 63)

Bu durum *midesi bulanmak* biçiminde deyimleşerek dile girmiştir:

Mahmut Bey, önce korkutuyor beni, sonra *midemi bulandırıyor* hep. (E. Işınsu, C, 29)

Sadece *midemi bulandırıyorsun*, o kadar. (E. Işınsu, KD, 23)

Seyda'yı her düşünüşte *midesi bulansa* onu iyi ya da kötü düşünmekten kurtulabilirdi belki. (P. Kür, YY, 36)

İçi kaldırmamak, içi bulanmak gibi deyimler de benzer oluşum yoluna sahiptir:

Sonra, ona daha fazla bakmayı *içi kaldırmamış* gibi, sırtını döndü; sanki panzehir arıyordu: Yoldaşlarına bir bir baktı, gülümsedi. (T. Buğra, O, 299)

Çevrende gördüğün her şey, *içini bulandırıyor*. Her şeyden nefret ediyorsun... (A. İlhan, ZBB, 44)

Bunu seyretmek Mehmed-Ali'nin *içini bulandırdı*. (A. İlhan, ZBB, 82)

Vücut, fizyolojik olarak kabul etmek istemediği bir şeyi dışarı atmak ister, "tükürür". Bu durum ruhsal alana da aktarılır: Güçlü bir *tiksinme* duygusu tükürme eylemi ile kendisini açığa çıkarabilir. Kişi, konuşma sırasında özellikle öfke ve nefretini diğerlerine belli etmek isterken *tu, tuh* sözcükleriyle kaba sayılan bir deyiş kullanabilir:

Sonra dikkatli dikkatli yüzüme bakarak:-Hay Allah belalarını veresiceler, *tuu*! dedi. (R. N. Güntekin, Ç, 372)

Tuu! Ulan bu çirkef sular ne? ... (A. Nesin, MİN, 111)

Tuuu... Göz göre göre koca herifle alay ediyorlar. (A. Nesin, MİN, 105)

Bu sözcük, bir eylemle duygu bildirmenin yanı sıra doğrudan nefret kaynağına işaret edebilir:

Ben onun gözünde artık *tu kaka* oldum. (H. R. Gürpınar, BSD, 143)

Siz *tu kaka* olmuşsunuz. (H. R. Gürpınar, BSD, 143)

Yüzüne tükürmek deyimi de genel olarak *tükürmek* sözcüğünün 'ağız yoluyla dışarı çıkarmak' anlamıyla bağlantılıdır. Deyim, açık bir tiksinmeyi bildirir; bu tiksinmenin içinde dışlama, kabul etmeme durumları yer alır:

Feriha'dan sonra Meral'in *yüzüne tükürecek* elâlem. (P. Safa, Y, 293)

Allah göstermesin, ben böyle bir harekette bulunsam da sen affetsen, en önce *yüzüne tükürecek* yine ben olurum. (H. R. Gürpınar, BSD, 165)

Eski Mehmed-Ali'nin *yüzüne tüküreceği*, yeni bir Mehmed-Ali olmuşuz. (A. İlhan, ZBB, 92)

Tiksinme duygusunun diğer duygularla olan ilişkisi ilgi çekicidir. Bu duygunun birçok durumda *sevgi* ile karşı karşıya oluşu, onların karşıt olarak değerlendirilmesini sağlar:

Ah, bu ihtiyar doktor! Onu ne kadar *sevmiştim.* Şimdi ne kadar *nefret ediyordum*. (R. N. Güntekin, Ç, 422)

Sizden *nefret etmeye* uğraştıkça *yüreğim* büsbütün *ateş alıyor*. (H. R. Gürpınar, BSD, 139)

Bana rastlamaktan korkarak bütün gezinti yerlerinden çekilişinizi kendime karşı ciddi *nefretinize* değil şiddetli *muhabbetinize* bir delil sayıyordum. (H. R. Gürpınar, BSD, 148)

Küstahlık edip kendisini aşağıladığı için ondan *nefret edeceği* yerde, onu *seviyordu*. (İ. O. Anar, PKA, 143)

Tiksinme duygusunun yakın bulunduğu duygular da vardır. Örnek olarak, *öfkeyi* tetikleyen durumlar *nefreti* de beraberinde getirebilir. *Tiksinme* ve *öfke* bazen birlikte ortaya çıkar. Bir taraftan *öfke*, diğer taraftan *aşağılama, hor görme tiksinme-*

ye eşlik edebilir. Kişi bazen, C. İ. İzard'ın "düşmanlık üçlüsü" olarak adlandırdığı (bk. İzard, 2000: 275) bu duyguları karışık olarak yaşayabilir:

Her yanı *kızgınlık* ve *nefretten* tir tir titriyordu. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 84)

Gözlerindeki korku silinmiş, yerini *tiksintiyi* pek andıran bir *küçümsemeye* bırakmıştı. (T. Buğra, O, 299)

Sonuna kadar günaha batmış birine duyacakları *öfkeli tiksintiyle* birlikte, korkarak gıpta da ediyorlardı. (O. Pamuk, BAK, 454)

Tiksinme duygusunun temelinde 'kaçınma' vardır. Kişi zararlı ve kabul edilemez saydığı nesneden bir şekilde uzak durmaya çalışır; uzun bir zaman söz konusu olursa, onu görmemek için kaçabilir, uzaklaşabilir; kısa bir süre söz konusu olursa o anda gözlerini kapatarak görmemeyi yeğler:

Bir daha ölünceye kadar birbirimizi görmek yok. Senden *nefret ediyorum.* (R. N. Güntekin, Ç, 115)

Yüzünü görmemek için başımı öte tarafa çevirdim, gözlerimi kapadım. (R. N. Güntekin, Ç, 312)

Ya *suratlarına tükürmeli*, ya kaçmalıydım. (A. Nesin, MİN, 88)

Gözlerini yumdu. Kendinden *iğreniyordu.* (P. Safa, Y, 298)

Fakat kişi bu duyguya karşı her zaman pasif olmayabilir; tiksindiği, nefret ettiği nesnenin üzerine gider. Bu nesneden kaçınmak yerine onunla hesaplaşmak, onu mahvetmek, ortadan kaldırmak ister. 'Öç almayı amaçlayan gizli düşmanlık, garez' olan *kin* bu şekilde belirir. İnsanın içinde biriken, zararlı sonuçlara götürebilecek olan bu duygu *öfkeyle* karışık da olabilir:

Raci kendisine *kin* ve *gayz* ile dolu bir nazarla bakıyordu, acı bir tebessümle: "Ben seni bilirim!" demek istiyordu. (H. Z. Uşaklıgil, MVS, 217)

Farsça kökenli *kin* sözcüğü bu duyguyu *kinci, kincilik, kindar, kinlenmek, kinli, kinsiz* türevleri, *kin bağlamak, kin beslemek, kin tutmak, kin duymak, kin gütmek, kin taşımak, kin saklamak* birleşimleri ile dile getirir. 'Kin' sözcüğünün oluşturduğu birleşimler bu duyguya bağlı olarak kişinin bilinçli bir davranışını sergiler. Bu, duygu ve düşünce birliğinin ipuçlarını vermektedir:

Benim için *kin* taşımağa mutlaka ihtiyac mı hissediyor? (H. Z. Uşaklıgil, MVS, 217)

Afif Efendi, ona karşı derin bir *kin* saklıyordu. (Ö. Seyfettin, PK, 150)

Tiksinme duygusu diğer bazı duygulardan (ör. *sevinç*) farklı olarak temelde nedenlidir. W. Miller'in *The Anatomy of Disgust* (1997) isimli eserinde yazdığı gibi: "İğrenme bir şey hakkında ve bir şeye tepki olarak hissediştir; işlenmemiş ve bağlantısız bir hissediş değildir. Mide bulantısı da böyledir. İğrenme kısmen doğrudan iğrendirilmenin ayrımsanmasıdır, kendinin bilinçliliğidir" (W. Miller'dan aktaran Lupton, 2002: 59).

Belli duygu ve düşünceler *tiksinmeye* neden olabilir:

Artık his entrikalarından *iğreniyorum.* (P. Safa, Y, 312)

Nuran aşktan *iğrenmişti.* (A. H. Tanpınar, H, 399)

Tülin iki annesinden de, her türlü anne mefhumundan *nefret eder*. Aile kavramından *tiksinir.* (E. Işınsu, C, 320)

Durum ve davranışlar kişide nefret uyandırabilir:

Nefretinizi kazanmış olmama sebep boynumdaki nikâh boyunduruğu değil midir? (H. R. Gürpınar, BSD, 136)

Tekrar bu bahsi tazelemek beni *iğrendiriyordu.* (R. N. Güntekin, Ç, 148)

Her türlü küçüklükten *tiksinirken*, en küçüğü ile oynamayı marifet sanıyorum. (E. Işınsu, C, 300)

Fakat bilge, paraları görünce adamakıllı *tiksindi* ve hiçbir lafı anlamayan bu cahil adamı sille tokat kovdu. (İ. O. Anar, PKA, 201)

Tiksinme duygusu doğrudan insanlara yönelik olabilir. İnsanların dış görünümü ve davranışları bu duyguya neden olabilir:

Manastırlı komşumun katmerli düzgünleri, kazan kulplu rastıkları, çökük gözevlerini korkunç bir halka ile saran kuyruklu sürmeleri, bende evvela bir *tiksinme* hissi uyandırmıştı. (R. N. Güntekin, Ç, 154)

Artık aklıma bile getirmediğim Kâmran'ın o kadar *nefret ettiğim* gözleri, beni yeşil renge garez ettirdi. (R. N. Güntekin, Ç, 158)

Şehname'nin sonundaki bu mecliste, kumpasçıların bulduğu katili, Firdevsi *tiksintiyle* tarif eder: pis kokuludur, kıllı, göbeklidir. (O. Pamuk, BAK, 442)

Bu adamın karşılık alamadığı aşkına çılgınca bağlanmasında *tiksinti* verici bir şey hissettim. (O. Pamuk, BAK, 100)

Tiksinme duygusuna neden olabilecek birçok durum ve insan davranışları üst üste geldiğinde kişi herkesten ve her şeyden nefret edebilir:

Şimdi nefsinden *iğreniyordu*; hayatdan herşey'den *iğreniyordu.* (H. Z. Uşaklıgil, AM, 215)

Ömründe bu cinsten bir ıztırap duymamıştı. Sanki herşeyden *iğreniyordu.* (A. H. Tanpınar, H, 273)

Gördüğüm şey, beni hepsinden *iğrendirdi.* (A. H. Tanpınar, H, 399)

Tiksinme duygusu insanın kendisine de yönelik olabilir. Bir sosyal kimliğe sahip olmanın bilinci, kişinin aynı duyguları kendisi için de hissetmesini sağlar. Çevresindeki insanların yargıladığı, kişinin kendisinin de hoş görmediği bir eylemde bulunma, daha sonra onun kendisini suçlamasına, kendinden nefret etmesine neden olabilir:

Kendimden *iğreniyorum*. Niçin böyleyim? (P. Safa, Y, 298)

Ben sevilecek bir yaratık değilim. Kendimden *nefret ediyorum*. (H. R. Gürpınar, BSD, 200)

İnsanın yüzü ve gözleri *tiksinme* duygusunu yansıtabilir:

Adam çok *iğrenç* bir şey görmüşçesine yüzünü buruşturdu. (P. Kür, YY, 290)

Yaptığının korkunç bir şey olduğunu biliyordu. Yüzünde bir *tiksinti işareti* ile sustu. (A. H. Tanpınar, H, 288)

Ne bakıştı o. Zehir doluydu gözleri. (P. Safa, Y, 365)

Seyda görmüyordu Oktay'ın *nefret* dolu bakışlarını. (P. Kür, YY, 36)

Tiksinme duygusunun dil manzarası diğer duygulara (ör. *üzüntü*) kıyasla pek zengin değildir. Fakat doğal olarak bu duygunun kavramlaşmasını sağlayan ögeler vardır.

***Tiksinme* insanın içindedir.**

İçinde garip bir *tiksinme* ile evden çıktı. (A. H. Tanpınar, H, 270)

Bildiği şu. Ayşen'le Çetinden başka herkese karşı içi *nefret* dolu. (R. H. Karay, BS, 359)

İnsan *tiksinme* içinde olabilir.

Garip bir *tiksinme* içindeydi. Bu güneş gözlerine batıyor, paylaşamadığı bu neşe onu rahatız ediyordu. (A. H. Tanpınar, H, 43)

Tiksinme sıvıdır.

Tiksinme bir akışkan, bir sıvıdır. İnsanın içini, bakışlarını doldurur. Fakat bu sıvı bir akarsu, bir sel değildir. Bir bataklık

gibi derin, bir çamur gibi yapışkandır. Mide bulantısı doğuran kusmukla bir bağlantısı vardır.

Bayırdaki olay günde isterse bin kez gözümün önünde canlansın, isterse her gece rüyama girsin, Ekrem'in yüzü yoktu. Kağıt beyazlığında bir boşluk üstünde yılan, bir bataklığın dibinden çıkartılmış, çürümüş, üstü yapışkan çamurdan iğrenç yosun tutmuş bir ip parçasını andıran bir sırıtış yalnızca. (P. Kür, AOS, 107)

Bir vakitler beyaz boşluk üstüne yayılan sırıtış yalnızca bir yansımaymış; ağzının o yapışkan çamura bulanmış yeşilimsi iğrençliği gözlerinden akıyormuş aslında. (P. Kür, AOS, 108)

Bu sıvı insanın içini, bakışlarını doldurur:

İçim *nefretle* doluyor her geçen gün. (E. Işınsu, C, 172)

Tepeden tırnağa *nefretle* dolu olduklarını açıklamıyor gözleri. (P. Kür, AOS, 134)

Bütün o muhalefet ve siyaset hâtıraları bir an önce arkasında bıraktığı Beyoğlu gibi ona ancak derin bir *iğrenme* veriyordu. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 105)

***Tiksinme* ateştir.**

Bu durum, pek yaygın değildir. *Tiksinme* duygusunun sıcaklığı ve yakıcılığı muhtemelen kızgınlığın da beraberinde olduğu durumlar için geçerlidir:

Düpedüz *nefretti* duyduğu. Sevgisizlikten, isteksizlikten öte bir *nefret*. Aysel'e tutulup da Seyda'yı hiç aramaz, istemez olduğundan beri içine gömüldüğü sonsuzmuşcasına derin ilgisizliğin arada bir alevlenip yakıcı bir *nefrete* dönüşüvermesi bir yerde tedirgin ediyordu onu. (P. Kür, YY, 36)

Kara'nın başına, ensesine, omuzlarının inip kalkışına çok sinir bozucu bir şekilde yürüyüşüne-sanki adımlarını dünyaya lütfeder gibi atıyordu-yüreğimi sıcacık sarıveren derin bir *nefretle* bakıyordum. (O. Pamuk, BAK, 145)

***Tiksinme* süreçtir.**

Tiksinme duygusu uzun bir zaman içerisinde kendisini gösterebileceği gibi çok kısa süreli de olabilir:

Bu kızın kendisine karşı olan çok derin, çok açık seçik *nefretini* uzun süre anlamazlıktan gelmişti Aysel. (P. Kür, YY, 368)

Delikanlının küstahça sözleri karşısında Ebrehe'nin gözlerinde bir an şeytanca parıltılar belirmişti. Fakat bu *nefret* belirtileri göründükleri kadar çabuk kayboluverdiler. (İ. O. Anar, PKA, 151)

Cevap vermedim, gülümsedim sadece, o an ikisinden de *iğreniyordum*. (E. Işınsu, KD, 102)

Tiksinme duygusu açık bir şekilde bildirilebilir. Fakat kişi çeşitli nedenlerden dolayı bu duygusunu saklama gereği de duyabilir:

Şakire hanımın ayrılışından sonra aralarına artık saklanmak mümkin olamıyan bir *kin* girmiş idi. (H. Z. Uşaklıgil, AM, 230)

Sakın Bedia, "Birkaç haftadır bu herif niçin yollarımı gözlüyor?" diye içerleyip *nefretinden* ağlamış ve bu *nefretini* bana göstermek maksadıyla başını arabadan çıkarmış olmasın? (H. R. Gürpınar, BSD, 95)

Oktay karısına bakarken gözlerinde beliren, durmadan artan *nefreti* gizleyemiyor, üstelik gizlemek için en ufak bir çaba gösteremiyordu. (P. Kür, YY, 35)

Böylece, *tiksinme* duygusu, diğer duygularla benzeşen ve ayrılan yönleriyle kendi kavram alanını dünyanın dil manzarasına götürmüştür.

2.5. KORKU

Korku, insanların çok çekindikleri, olumsuz olarak değerlendirdikleri duygulardan bir tanesidir. İnsan, kişisel olarak kendini bir tehdit, bir tehlike ile karşı karşıya hissettiği zaman *korku* duygusu ortaya çıkar. "Evrimde, korkunun özel bir önemi vardır, çünkü hayatta kalabilmek için belki de diğer tüm duygulardan daha hayatidir" (Goleman, 2004: 369). Fiziksel olduğu gibi, psikolojik bir tehdit de korku nedeni olabilir. Acı, yalnızlık, durumun kişi tarafından olumsuz olarak nitelendirildiği biçimde aniden değişimi gibi nedenler korku oluşturabilir. Yaşam deneyimleri kişilerin *korku* nedenlerini değiştirebilmektedir. Her bireyin korkuları, diğer kişilere göre farklılıklar gösterebilir (bk. Morgan, 1981: 227).

Korku nedenleri duygularla, düşüncelerle, durum ve eylemlerle bağlı olabilir. Önlenmesi imkansız gibi görünen bir tehlikenin algılanması, yalnızlık, dışlanmışlık duygusu duygusal nedenler arasında yer alır. Ölüm, sevdiklerini kaybetme, keder, felaket üzerine düşünceler genel olarak insanı korkutur. Tehdit oluşturan, ya da endişe veren eylemler ve nesneler de *korku* nedeni olarak görülebilir. Örneklere bakalım.

Şimdi içinde Nuran'a karşı garip bir hasret ve onu kaybetmiş olmanın *korkusu* vardı. (A. H. Tanpınar, H, 281)

Yalnızlıktan *korkardı*, yalnız kalmaktan *korktuğu* için, tanıdığı insanların kendisine muhtaç olmamaları onu çıldırtabilirdi. (A. H. Tanpınar, H, 100)

İçimde onun öleceği *korkusu* vardı, herkes konuşuyor, ben onları dinlemiyordum. (M. Ş. Esendal, AVK, 185)

"Ben sesi duyulmayan düşüncelerden *korkarım*" dedi son yumağı somunlarken Baba. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 22)

Mehmed-Ali, "Ya bizim içimizdeki?" diye düşündü ve düşüncesinden *korktu*. (A. İlhan, ZBB, 66)

Çığ çakıl kayşa – kapanır yol

Yar mağara içleri, *korkulur* girilmekten. (B. Necatigil, Ş, 56)

Nihayet, böğürtlenlerden de *korkuyordu*. (R. N. Güntekin, Ç, 71)

Korku duygusunun yaşla ilgili olduğu da bilinmektedir. Çocukların *korku* nedenleri büyüklerden farklı olabilir:

Başka çocuklar gibi karanlık ve yalnızlıktan *korkmazdım*. (R. N. Güntekin, Ç, 17)

Miniminicik bir çocuk iken hayalimin yarattığı ateş gözlü cinler, kabarık saçlı kapkara cadılarla sarılı kaldığım gecelerde bile böylesine bir *korkuya kapıldığımı* hatırlamıyorum. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 56)

Özellikle çocuklukta insanların hayal ürünleri nesnelerden korkusu ve bunun dil araçlarıyla bildiriminin zorluğu J. V. Vendryes tarafından da betimlenmiştir: "Bir ustaya tavanı onarmasını söylediğimde hemen anlaşılırım. Ama tavanın çocukken beni karanlıkta nasıl korkuttuğunu anlatmak istersem, başkaldırır kelimeler, ayak direrler. Usta, çocukluğumda deli, hasta olduğumu düşünecek ve tavanın bana acaip yaratıklarla dolu göründüğünü anlamayacaktır" (Vendryes, 2001: 47).

Korku duygusu Türkçede temel olarak 'korku' sözcüğü ile bildirilir. Bu sözcük, 'korkmak' fiilinden türemiştir. Türkçede aynı kökene dayanan 'korkak', 'korkakça', 'korkaklık', 'korkulma', 'korkulmak', 'korkulu', 'korkuluk', 'korkunç', 'korkunçlaşma', 'korkunçlaşmak', 'korkunçluk', 'korkusuz', 'korkusuzluk', 'korkutma', 'korkutmak', 'korkutmaca', 'korkutucu' türevleri de *korku* kavramı ile bağlantılıdır. M. Kaşgar-lı'nın 'Divanü Lûgat-it-Türk' eserinde *korkmak* fiilinin *korkıt-* 'korkutmak', *korkluk* 'korkak', *korkul-* 'korkulmak', *korkun-*'korku duymak ve korkusunu saklamak', *korkunç* 'korkunç', *korkuş-* 'birbirinden korkmak, korkuşmak', *korkut-*'korkutmak' türevleri bulunmakla birlikte, *korku* sözcüğüne rastlanmamaktadır (bk, DLT, IV, 346-347).

Korkmak sözcüğü duygusal durum bildiren eylemler arasında yer alır. Türkçe Sözlük'te *korkmak* fiili dört anlamı ile açıklanmıştır: 1.Korku duymak, ürkmek, dehşete kapılmak; 2.Kaygı duymak, endişe etmek; 3.Çekinmek, sakınmak, saygı duymak; 4.Yapamamak, cesaret edememek. Burada sırasıyla birinci ve ikinci anlamların ayrıldıkları söylenebilir; diğerlerinin ise taşıdıkları anlambirimciklerle ya birinci ya da ikinciye bağlantılı olarak ele alınması mümkündür. Sözcüğün ilk anlamı doğrudan *korku* ile bağlantılıdır ve bir duygu (*korku* duygusu) ile ilgilidir, dolayısıyla bir duygusal durum bildirir. Sözcük bu anlamı ile duyulan korkunun derecesine bağlı olarak çeşitli eşanlamlılarıyla yer değiştirebilir (ör. ürkmek, ürpermek, dehşete kapılmak vs.). Sözcüğün kaygı ve endişeyle ilgili ikinci anlamı düşünsel bir durumu nitelemektedir; bu durumda duygusallık bulunmaya da bilir. Doğal olarak, sözcüğün ilk anlamının eşanlamlıları bu durumla ilgili kullanılmaz; bu anlamın da kendine göre eşanlamlıları olacaktır (ör. endişelenmek, kaygı duymak, vs.).

L. N. İordanskaya, *korkmak* sözcüğünü bilişsel olarak şöyle yorumlamaktadır:

"A, B durumundan, bu durumun gerçekleşeceğinden korkuyor" =

A, pasif-olumsuz bir duygusal durum yaşamaktadır, bunun kaynağı ise:

1) A, B durumunun gerçekleşmesini büyük bir olasılık sayar;

2) A, B durumunun kendisi için bir kötülük olduğunu sayar;

3) A, B durumunun gerçekleşmesine karşı koyamayacağını sayar (alıntı için bk. Zaliznyak, 2006: 75).

Anna A. Zaliznyak, L. N. İordanskaya'nın bu yorumundan yola çıkarak *korkmak* sözcüğünün anlam alanında dört bileşen ayırmaktadır: 1. "Olayın yüksek olasılığı"-öznenin, bir ola-

yın büyük bir olasılıkla gerçekleşeceği yönünde düşüncesi; 2. "Olumsuzluk"-bir olayın kötü olacağı yönünde düşünce; 3. "Bağımsızlık"-öznenin, bu olayın olmasına karşı koyabilme becerisine sahip olmadığı yönünde düşüncesi; 4. "Duygu yaşantısı" (Zaliznyak, 2006: 75-76).

Bu bileşenlerden özellikle birincisi ve ikincisi *korkmak* sözcüğü için anlam belirleyicidir. Bunlara dayanarak sözcüğün birbiriyle bağlantılı iki anlama geldiğine karar vermek mümkündür: Birinci anlamda *olası* bir olay *olumsuz* olarak değerlendirilir; ikinci anlamda ise *olumsuz* bir olay *olası* olarak görülür. Bir olayın kötü olması düşüncesi daha çok insan ruhunun duygusal alanını nitelerken, herhangi bir olayın gerçekleşme olasılığı ile bağlı düşünce daha çok zihin alanı ile ilgilidir (Zaliznyak, 2006: 76).

Görüldüğü üzere, duygusal durum eylemlerinden sayılan *korkmak* sözcüğünün *korku* duygusu ile olan ilişkisi tek yönlü değildir. Bu duruma, psikolojik çalışmalarda da değinilmiştir (örnek olarak bk. Morgan, 1981: 228; Cüceloğlu, 2000: 276-277). *Korku* duygusunun dil manzarasını gözden geçirirken bunu daha açık göreceğiz.

Türkçede *korkmak* sözcüğü ve onun türevleri dışında *korku* duygusunun bildirimi için kullanılan başka sözcük ve birleşimler de vardır. Arapça kökenli 'dehşet', 'dehşetli' sözcükleri bir anlamları ile korku bildirimine hizmet ederler. Dilde, bileşenlerden biri 'dehşet' sözcüğünden oluşan birleşimler de aynı amaç için kullanılırlar. 'Dehşet' ve 'korku' sözcüklerinin aynı bağlam içinde yer alabildiği de görülmektedir. Örneklere bakalım.

Kız da ellerini kabarık saçlarının içine daldırmış, *dehşet* içinde ona bakıyordu. (P. Safa, Y, 405)

Dehşetli bir *korkuya* kapıldı, çünkü bizzat kendisinin kızını, hayatı ve insanları doğru dürüst tanımadığını, kendi doğrusu ile dünyadakilerin doğrusu'nun değişik olduğunu, anlayıvermişti, şimdi şu anda! (E. Işınsu, C, 364)

Ancak binanın pencereleri, çok yakına düşen bir yıldırımla aydınlanır aydınlanmaz dilenciler *dehşete* düştü. (İ. O. Anar, PKA, 221)

Ürkmek, ürpermek, yılmak, tırsmak sözcükleri ve onların türevleri *korku* duygusunun nüanslarını (ör. *birden korkmak, kısmen korkmak, bir işten gözü korkmak, sinmek* gibi) ifade edebilir:

Fakat kayığa atlarlarken, kendisine bir yığın cam eşya emanet edilmiş gibi *ürktü.* (A. H. Tanpınar, H, 146)

Amma ki, Ertuğrul beğim gazi, onun dileklerini ve öğütlerini de senin dileklerin, öğütlerin gibi buyruk saymak bizi düşündürecek, *ürkütecektir.* (T. Buğra, O, 116)

Korkmasına korkmamıştı ama Börklüce Mustafadan ilk defa ürpermişti, ürküntü duymuştu. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 223)

Yaşça kendimden çok büyük olan akraba çocuklarını bile yıldırmıştım. (R. N. Güntekin, Ç, 20)

Deyimler aracılığıyla bildirilen duygu durumu dile yansıtılmış *korku* kavramını daha da renklendirmektedir:

Ahmet Kerim'in ilk defa olarak "kadın" denilen mahlûktan gözü yıldı. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 118)

Kavga dövüşten ödüm kopar benim. (O. Pamuk, BAK, 390)

Ödünü patlatmışım garip işçinin, baksana. (A. Ağaoğlu, FİG, 47)

Öfkelenmeyeyim de ne yapayım? Kuyruk mu kıstırayım? (T. Buğra, O, 20)

Korku duygusunun dilde nasıl kavramlaştırıldığını görmek için *korku* sözcüğü ile oluşturulan birleşimlere bir göz atalım. Bu birleşimler, "düşüncemizdeki korku nedir?" "nasıl bir şeydir?" "korkuyu salt olarak nasıl düşünebiliriz?" türünden sorulara ışık tutabilmektedir.

***Korku* sistir.**

Her türlü emniyet tedbirlerine rağmen *korkusu* insanın içine çöken o gizlilik! (P. Safa, Y, 317)

Yüreğini ölüm *korkusu* değil, aklını yitirme *korkusu* sarıyor. (S. Çokum, AB, 336)

Yalnızlığın, yabancılığın ve Hilmi'yle ödeşmek için yapacağı işin, ufak ufak içine düşürdüğü *korku* dağılıveriyor. (A. İlhan, ZBB, 25)

Bu örneklere göre *korku* insanın içine "çöker", insanı "sarar", "dağılıverir". *Çökme, sarma, dağılma* doğa olaylarından *sis*in belirtileridir. İnsanın dış dünya ile ilişkilerini engelleyen *sis*, zihinde olumsuz bir imgedir. *Korku – sis* aktarması da bu açıdan doğal görünmektedir.

***Korku* ağırlıktır.**

Korku, insanın içine düşer; düşen bir nesne ise *ağırlığı* çağrıştırmaktadır:

İçine, Esma Abla'yı bir daha görememe *korkusu* düştü. (S. Çokum, AB, 381)

Bayram'ın içine bir *korku* düşüyor. (A. Ağaoğlu, FİG, 41)

Sarardığımı hissediyorum. Müthiş ağırlığı altında ruhumu deviren *korkudan* kurtulmak için, felâketin üstüne yürümek istiyorum. (P. Safa, DHK, 105)

Korku, bazen içe değil, doğrudan yüreğe düşer:

İşte o zamandır ki, genç adamın yüreğine bir *korku* düştü. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 240)

Yüreğine *korku* düşmez; biliriz. (T. Buğra, O, 116)

İlk *korku*, içki sözüyle düşer kadının yüreğine. (E. Işınsu, C, 129)

Yürek, Türkçenin dil manzarasında birçok özelliğiyle birlikte, cesaretle de bağlantılıdır; *yürekli, yüreklilik, yüreklenmek*,

yüreklendirmek; *yüreksiz*, *yüreksizlik* gibi türemiş sözcükler de bunu göstermektedir:

İlyas bunu yüreksizliğinden söylemedi. (S. Çokum, AB, 24)

Er meydanından kaçan yüreksizler sizsiniz ha! (S. Çokum, AB, 219)

Yüreğe düşen *korku*, onu hızlandırır, daha hızlı çarpmasına neden olur; birçok duygu ve heyecanın belirtisi olabilecek bu durumun *korku* işareti oluşu metinle ortaya çıkar:

Annesile görüşmekden gitdikce artan bir *korku* artık kalbine ufak çarpıntılar vermeğe başlamış idi. (H. Z. Uşaklıgil, AM, 35)

O küçük yavruların *korkmadıklarını* mı sanıyorsun, davul gibi atıyordur yürekleri, davul gibi. (E. Işınsu, C, 33)

Dil manzarasında *korku* insanın içine düştüğü gibi, bunun tersi de görülebilir: İnsan korkuya düşer, düşürülür, kapılır:

Hakikatte genç kadın, son günlerde garip bir *korkuya* düşmüştü. (A. H. Tanpınar, H, 384)

"Her şey mümkün" cevabı onu ümide ve *dehşete* düşürüyor. (P. Safa, Y, 180)

***Korku* sıvıdır.**

Yanılırım *korkusuna* kapılmamak gerek. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 48)

Çılgın bir *korkuya* kapılıyorum, öleceğime dair, hiç kuşkum yok. (E. Işınsu, C, 383)

Üstelik şimdi, aklımın bir köşesiyle, Zarif Efendi'yi öldürmekle iyi bir iş yaptığını, belki de gerçekten, rahmetli tezhip ustasının yavaş yavaş *korkuya* kapılıp hepimizin başını belaya sokacağını düşünüyordum. (O. Pamuk, BAK, 191-192)

İnsanı kendi içine alan, sanki sürükleyerek götüren bu şeye karşı insan zayıftır ve ona karşı koyması güç gibi görünüyor.

Bu manzarada *korku* insanın dışındadır. İnsanın onun içine düşebileceği, ona kapılabileceği düşünülürse o bir akıntıdır, seldir. Beklenmedik ve zararlı sonuçları ile sel de bilincimizde olumsuz imgeler arasında yer alır. Bu aktarmaya göre, *korku, sıvıdır*.

Korku soğuktur.

Korku ve *soğuk* arasındaki bağlara duygu aktarmalarından bahsederken değinmiştik. Şimdi *korku* kavramını *soğuk* kavramı ile yaklaştıran özellikleri dil verilerine dayanarak daha ayrıntılı bir şekilde gözden geçirelim.

Soğuk gibi *korku* da insanı titretir; bu bütün vücut ya da vücudun bir parçası olabilir:

Korkudan tir tir titriyorum. Hiçbir zaman bu kadar korktuğumu bilmiyorum. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 56)

Eliyle dokununca gölge gibi uçup silineceğini katiyen bildiği halde yine Sermet Bey'in dizleri titremeğe başladı. İçinden "Ben *korkmuyorum*, fakat *vücudum korkuyor*!" dedi. (Ö. Seyfettin, PK, 13)

Çok korku belirtisi olan titreme dilde çeşitli tanımlamalarla sunulmaktadır:

Renginaz'ın bütün vücudu sallandı ve *zangır zangır* titremeye başladı. (P. Safa, Y, 396)

Korktu Bedreddin gördüğünden, *sapır sapır* titredi; ağzı köpürecek gibi oldu, güçlükle: "Tanrım!" diyebildi. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 94)

Şadiye *yaprak gibi* titriyor: Babam duyarsa bir, diyor, öldürür. (A. İlhan, ZBB, 94)

Beti benzi kül kesilen hayâlet avcısı *sakır sakır* titriyor, korkudan çeneleri birbirine takır takır vuruyordu. (İ. O. Anar, S, 154)

Soğuğun bir simgesi olan *buz*, korku kavramında da görülmektedir:

Az ötesinde ayıyı yalanırken gördü: kapkaraydı. Ecevitin eli ayağı buz kesti. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 110)

Yüreğim buz kesti. *Korku*nun somutlaşmasıdır bu; elini uzatsan... parmakların değer. Kımıldasan... başın çarpar. (E. Işınsu, C, 8)

Soğuk durumunda olduğu gibi, korkarken de insanın hareketleri kısıtlanır; insan büzülür:

Odanın önünde her ayak sesi yaklaştıkça, bana fena bir haber vereceklermiş gibi, korkudan büzülüyorum. (P. Safa, DHK, 102)

Kalkıp kaçacak güç bulamadı kendinde, her yanı büzülmüştü birden. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 110)

Korkudan tüylerin diken dilen olması da soğuğu çağrıştırıyor:

Manzarayı görünce tüylerim diken diken oldu. (R. N. Güntekin, Ç, 175)

Korku, yüz rengini de soğuk durumu yönünde değiştirir:

Kalanoz da, *korkudan* benzi atmış olsa da, ihtimâl, içinden: "Karşılaşacağız" diye geçirmişti. (T. Buğra, O, 19)

Torlak Kemalin yüzü iyice sarardı, bir dudağı uçukladı. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 263)

Bazen *korku*, canlı bir varlık olarak görülür:

Evet, *korku* nedir, *korkunun* rengi, ihtilâcı, gözleri, bütün bünyesi nedir, biliyorum. (H. E. Adıvar, AG, 123)

Bir eylem bildiren, çoğunlukla canlı varlıklara özgü sözcükler *korku*yu da betimleyebilir:

Bu sene dersleri büsbütün ihmal etmişdi; imtihan zamanı yaklaşdıkca içine bir *korku* giriyordu. (H. Z. Uşaklıgil, MVS, 70)

Fakat içindeki *korku* hâlâ konuşuyordu. (A. H. Tanpınar, H, 137)

Çekildim, içime de gizli bir *korku* geldi...(M. Ş. Esendal, AİK, 189)

Korkunun boğduğu bir sesle:-İyice kapamamışsın öyleyse, rüzgâr açmış, dedi. (P. Safa, Y, 397)

Bir canlı varlık olarak somutlaşan *korku*, insan için dost değil düşmandır:

Ölüm *korkusunu* yendim ben. İnan, korkmuyorum. (S. Çokum, AB, 316)

Ama bir kere bu *korkuyu* yenip harekete geçerse insan bambaşka biri oluveriyor hemen. (O. Pamuk, BAK, 118)

Korkunun temsil edildiği varlık bir hayvana benzetilebilir:

Onun iç benliğini, o sular altında uyuyan, fakat her şeyi idare eden kesif tabakayı biraz da bu *korku* yapardı. İhsan, daha o çocukken içine çöreklenen bu yılanı, kökü kalbinde ağacı ondan sökebilmek için çok uğraşmıştı. (A. H. Tanpınar, H, 25)

Hiç olmazsa, bu anda duyduğu şeye *korku* denemezdi. Sadece rahatsız olmuştu. İçine birdenbire, renksiz, mânâsız birşey, henüz cinsini bilemediği bir hayvan çöreklenmişti. (A. H. Tanpınar, H, 79)

*Korku*nun canlı varlık şeklinde düşünülmesi, başka halkların dil ve kültürlerinde de kendisini göstermektedir. Y. Levkiyevskaya, Slav halklarının mitolojik metinlerinde geçen Korku tiplemesinin özelliklerinden bahseder (bk. Levkiyevskaya, 2005: 301-311).

Korku, bir süreçtir. Çok kısa ve uzun süreli olabilir:

Bir anda Zarif Efendi'nin, Enişte'nin ve bu akşam katledilen meddah kardeşimizin akıbetiyle *ürperdim*. Ötekiler de benim kadar *korkmuşlar mıydı*? (O. Pamuk, BAK, 433)

Fatma'da, babasının kendilerini bıraktığı günden beri insanlara karşı emniyetsizlik, kendisine ait herşeyi kaybetmek *korkusu* tabiî hal olmuştu. (A. H. Tanpınar, H, 194)

Ama *korkusu* fazla sürmüyor; çünkü korkmağa da vakit yok. (S. Çokum, AB, 336)

*Korku*nun vücutta oluşturduğu fizyolojik değişimler, çoğunlukla kısa süreli ve birdenbire ortaya çıkan korkuda kendisini gösterir: Dudaklar titrer, ağız kurur, yutkunma zorlaşır, vb. Ör.:

Kız kardeşi büyük bir *korku* içinde büzüldü. Başını önüne eğmiş, gözlerini kaldırarak ağabeysine dikmişti. Dudakları titriyordu. (P. Safa, Y, 371)

Ağzı kuruyor ve boğazı düğümleniyordu. Artık bağıramayacaktı... Yutkunmağa çalıştı ve muvaffak olamadı. (P. Safa, Y, 405)

Ağzı kupkuru kilitlendi, zorlukla: "Şimdi bu geçit?." diyebildi. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 34)

Demin altından söz eden asi ardarda yutkundu. *Korkunun* yutkunuşlarıydı bunlar. (S. Çokum, AB, 133)

Fakat birdenbire ortaya çıkan korkuyu en çok belli eden gözlerdir. Hissedilen *korku* gözlere yansır ve onu belirginleştirir:

Doğanın gözleri de buna yakın *ürpermelerdeydi*, daha ötesi *korkuyordu*, yalvar yakardı. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 34)

Aynı anda da, nakkaş oğlu tıpkı yaptığı resimdeki gibi, pencereden içeri girmiş ve resimdeki kadar iri hançerini babasının *korkudan* büyüyen gözlerine bakmadan göğsüne daldırmış. (O. Pamuk, BAK, 79)

Alex'in gözleri *korkudan* yuvalarından uğramıştı. (A. Kulin, AA, 247)

Gözü kara 'korkusuz', *gözünü yıldırmak* 'gözünü korkutmak', *gözünü daldan budaktan esirgememek / sakınmamak* 'tehlikeli işlere atılmaktan çekinmemek' gibi deyimler de *korkunun* gözle bağlantısını ifade ederler.

Bu şaşmaz kanıt yüreğime öyle bir heyecan ve *korku* saldı ki mumun ışığı gibi neredeyse titreye titreye yürüdüm odada. (O. Pamuk, BAK, 65)

Belli bir süre içerisinde devam eden *korku* değişir; büyür, geçer, söner, vs.

Benim de içimde *korkular* büyüyordu ve doktora kuvvetli teselliler isteyen sualler sorduğum halde, zayıf vaitlerden başka bir cevap alamıyordum. (P. Safa, DHK, 78)

Ama yüreğinde gitgide büyüyen bir *korku*... Esma'yı kaybetme *korkusu*... (S. Çokum, AB, 229)

Akşamüstü şu salonda dört dönüp, ah neyse, *korkun*, *korkuların* geçti değil mi Selen? (E. Işınsu, C, 413)

Nihalin bu sözü Beşirin bütün *korkularını* birden söndürmüştü... (H. Z. Uşaklıgil, AM, 93)

*Korku*nun miktarı, ölçüleri olabilir. Zihin bu şekilde bazen onu somut bir derecelendirmeye tabi tutar:

Nihalde ba'zı şey'ler fark ederdi ki bunlar kalbinde ufak bir *korku* uyandırırdı. (H. Z. Uşaklıgil, AM, 69)

Bu ihtimali düşününce ilk duyduğum his, büyük bir *korku* oldu. (S. Ali, KMM, 59)

*Korku*nun aşırı büyüklüğü insanın akıl dengesini de etkileyebilir:

Şüphesinin bu kadar canlı ve yakın bir realiteye yerini vermesi ihtimali onu bayıltacak kadar *korkutuyordu.* (P. Safa, Y, 104)

Büyük hanım: - Niçin ümmeti Muhammed'i *korkutup* deli ediyorsun a efendi? Dedi. (Ö. Seyfettin, PK, 14)

Vurmadan önce "savulun" demek te mi yok! Çocuğun aklını başından aldın! (R. H. Karay, BS, 243)

Humbaralardan biri bu dükkanlardan birinin tam içine düşer düşmez büyük bir patlamayla oradakilerin aklını başından aldı. (İ. O. Anar, PKA, 66)

*Korku*nun bir duygu olarak netliğinin de önemli olduğu durumlar diğer sözcüklerle açığa kavuşturulur:

Kız çıkdıkdan sonra Adnan bey kalbinde vazıh bir *korku* hissi duydu. (H. Z. Uşaklıgil, AM, 46)

Tabii herkes gibi bende de birçok şeyler için o müphem *korku* var. (A. H. Tanpınar, H, 131)

Şimdi düşünüyorum da, annemin bana gösterdiği sonsuz itimatda aşırı bir *korkunun* gizlendiğini açık açık görmesem bile, seziyordum. (E. Işınsu, C, 392)

Korku, temel duygulardan biri olduğu için, genelde açık seçiktir. Yukarıda da görüldüğü gibi belirtileri diğer duygularla pek benzerlik göstermez. Bunun için de bu duyguyu yaşayan kişi ister açık ister gizli olsun, bunun *korku* olduğunun farkında olur. Fakat bazen kişi yaşadığı duyguya kesin bir ad vermek için onu tartar, akıl süzgecinden geçirir. Söz konusu *korku* olduğunda, insan ister kendisi isterse de diğer insanlar karşısında bunu belli etmemeye çalışır. Bazen de gerçekten *korku* duyması gerektiği durumlarda bu hissi yaşamadığını göstermek ister. Ör.:

Harp olacak. "Gideceğiz, hepimiz gideceğiz..." *Korkuyor muydu*? Kendisini iyice yokladı. Hayır, korkmuyordu (A. H. Tanpınar, H, 79)

"...sahiden *korkuyor muyuz*", diye ölçüp biçiyoruz, "acaba sahiden *korkuyor muyuz*?" (A. İlhan, ZBB, 195)

Başlamış bağırmaya: - Sonuna kadar gidin! diye bağırmaya: Korkmayın! *Korkuyor muyuz?* Daha da neler ?! *Korkmuyoruz*. Rahat da değiliz. (A. İlhan, ZBB, 246)

Birden öfkelendim, *korkum* geçti. *Korku* mu? Hayır, korkmuyordum. (O. Atay, KB, 48)

Benzeri durumlarda kişi bu duyguyu yaşamasının sanki sorumluluğunu kendi üzerinden atar, *korku* nedenine vurgu yapar; yani "korkmaz", "korkutulur":

Beni büyükannemin yaptığı hata *korkuttu.* (A. H. Tanpınar, H, 131)

Yağmurlarla süren bu nisan ayı ve baharın gök gürültülü coşkusu *korkutmuştu* beni. (B. Günel, ÇK, 13)

Beni çok *korkuttun* baba... Hasta olduğunu okuyunca, hemen yollara düştüm... (B. Günel, ÇK, 55)

Korku kavramının dilde çok ayrıntılı ve kapsamlı olarak işlenmesi, daha önce de belirttiğimiz gibi, olumsuz duygulara dilde geniş yer verilmesinin bir örneğini oluşturur.

2.6. ÖFKE

Öfke, insan duyguları arasında çok önemli bir yer tutmaktadır. Kişi, fiziksel veya ruhsal özgürlüğünün kısıtlandığı durumlarda *öfke* duyar. İlk çocuklukta acıya doğal tepki olarak ortaya çıkan *öfke*, zamanla çeşitlenir: Belirli bir amaca doğru eyleminde yapılan engellemeler, bir hata, haksızlık *öfke* doğurabilmektedir (bk. Morgan, 1981: 230; İzard, 2000: 240). H. Lerner, öfkeyi tanımlarken şöyle yazar: "Öfke bir işarettir, hem de önemli bir işaret. Öfkemiz incindiğimizi, haklarımızın ihlal edildiğini, gereksinimlerimizin ya da isteklerimizin doğru şekilde karşılanmadığını ya da sadece, işlerin yolunda gitmediğini gösteren bir ileti olabilir" (Lerner, 1999: 5).

Öfke; bir duygu, duygusal tepki ve duygusal durumdur. Açıklamalarda onun tepkisel özelliği vurgulanır. Genel olarak istenmeyen, hoş görülmeyen bir tepki olarak değerlendirilen *öfke*, olumsuz duygular sırasında yer alır. Özellikle *tiksinme, hor görme* gibi duygularla birleşimi, *öfkeye* yoğun bir olumsuzluk kazandırır. *Tiksinme* duygusu ile ilgili bölümde de belirtildiği gibi, C. E. İzard bu duygu karışımını 'düşmanlık üçlüsü' olarak niteler; hem *öfke* hem de *tiksinme* duygusunda bu duruma değinir (bk. İzard, 2000: 240, 275). Fakat insanın bir tür olarak yaşam mücadelesinde *öfkenin* bir güç kaynağı olduğu da bilinmektedir. Birçok durumda *öfke*, insana güç ve cesaretini

toplamakta yardımcı olabilmektedir. Ayrıca, *öfke* her zaman saldırganlık değildir. Ama kontrol altına alınamadığı durumlarda kişiyi saldırgan bir davranışa itebilir.

Öfke genel olarak nedenlidir; çeşitli düşünceler, durumlar ve eylemler *öfke* nedeni olabilir:

Bu son düşüncesine fena halde *kızdı*. (A. H. Tanpınar, H, 411)

Şimdi birşeylerden şüphelenmiş, benim birisiyle-belki de seninle- evleneceğimi hayal edip *kudurmuş*. (O. Pamuk, BAK, 175)

Bu labirentten ancak sakin ve insancasına düşünerek çıkılabilir. Fakat *öfke*?! Budala yerine konmanın, göz göre göre kazıklanmanın, *öfkesi*?! İnsanlık mı bu, be? (A. İlhan, ZBB, 127)

Osman bu söylentilerin hiç birini umursamayacaktı; ama, dile düştüğü için *öfkeleniyordu*. (T. Buğra, O, 71)

Öfke duygusunu eyleme dönüştüren sözcüğün (Türkçede *öfkelenmek*) bilişsel senaryosu L. İordanskaya'ya göre aşağıdaki gibidir:

A, **C**'ye **B**'den (**B** olayından) dolayı öfkeleniyor.

A, aktif olumsuz duygusal bir durum içindedir, nedeni şudur:

1. **A**, **B** olayının gerçekleşmesinden emindir, onu gerçekleştiren kişi, **C**'dir (bu kişi **A** ile de örtüşebilir).

2. **B**, **A** için istenmeyen bir olaydır.

3. **B**'den dolayı **C**, **A** için istenmeyendir.

4. **A**, **B** olayını ya da onun tekrarını engellemek için **C**'ye bir şeyler yapmak istiyor.

Bu senaryoya göre *öfke* duygusunun oluşmasına neden olan kişi, kötü değil, istenmeyen bir şey yapmıştır (bk. Wierzbicka, 2001: 36). Senaryoya dikkat ettiğimizde kişinin bir nedenle kendine de öfkelenebileceğinin gözardı edilmediğini

görüyoruz. A. Wierzbicka, Rusça ve İngilizcede "öfke benzeri" duyguları bildiren sözcüklerin kullanım sıklıklarını karşılaştırırken Rusçanın önde olduğunu belirterek bunu genellikle Rusçada (İngilizceyle kıyasta) duyguların daha geniş sunumuyla bağlar. Ayrıca, bu durumda fiil kullanımının ağırlıkta olması da Rusçayı İngilizceden ayırmaktadır. Araştırmacının genel savı, farklı kültürlerde, diğer duygularda olduğu gibi, *öfke* bildiren sözcüklerin de tam olarak birbirini karşılamadığıdır. A. Wierzbicka, İngilizce *anger* ve Rusça *gnev* sözcüklerinin farklı oluşunu, anlam formüllerini sunarak açıklar. Araştırmacıya göre, *anger*'dan farklı olarak *gnev*'de 'yapılan işin kötü olduğu' ayrıntısı bulunmaktadır (bk. Wierzbicka, 2001: 35).

'Öfke' kavramı, Türkçede çeşitli sözcük ve deyimlerle dile getirilir. Temel olarak *öfke* sözcüğü bu görevi yerine getirmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi, *öfke* sözcüğü Divanü Lûgat-it-Türk eserinde 'akciğer, ciğer' ve 'öfke, kızgınlık' olarak iki farklı anlamla verilmiş ve bu anlamlar arasında bağlantı kurulmuştur (DLT, I, 128). Dolayısıyla *öfke,* ad olarak temeldir; *öfkeli, öfkesiz, öfkelenmek, öfkelendirmek* sözcükleri onun türevleri olarak ortaya çıkmışlar. *Öfke* sözcüğüne eşanlamlı olarak kullanılan *hiddet, kızgınlık, hışım, gazap, gayz* gibi sözcükler 'öfke' kavramının bildirimine hizmet ederler.

Kızgınlık, kızmak fiilinden gelmektedir. *Kızmak* fiili, aktarmalı olarak 'öfkelenmek, sinirlenmek' anlamına gelir. Bu aktarma anlam *kızdırmak, kızgın, kızgınlık, kızılmak* sözcüklerinde de korunmuştur:

İçimden Hasan Beye *kızdım.* (M. Ş. Esendal, AİK, 75)

Matrağa alındığından değildi *kızgınlığı.* (P. Kür, YY, 120)

Sesi kalın, *kızgın*, uykuluydu. (P. Kür, YY, 229)

Hiddet sözcüğü Arapça kökenlidir; *hiddetlendirme, hiddetlendirmek, hiddetleniş, hiddetlenme, hiddetlenmek, hiddetli,*

hiddetsiz gibi türevleri vardır; *hiddet etmek, hiddete kapılmak* birleşimlerinde de yer alır:

Fakat şimdi onda da kin başlıyacaktı. Bunu içinde kabaran *hiddetten* anlıyordu. (A. H. Tanpınar, H, 268)

O, *hiddetle* omuzlarını silkti. (R. N. Güntekin, Ç, 370)

Gazap ve *gayz* sözcükleri de Arapça kökenlidir:

Ayşe'nin, yeşil söğütlerin sık yaprakları altına saklanan kuytu pınarlar gibi rakit gözleri denizin en hain ve *gazaplı* dakikasında köpürürken aldığı yeşil rengi aldı. (H. E. Adıvar, AG, 86)

Aklınca kendisini bu yolla ketenpereye getireceğini sanan adamı gören hayâlet o kadar *gazaba* gelmişti ki, gözlerinden kızıl kıvılcımlar fışkırmaya başladı. (İ. O. Anar, S, 153)

Farsça kökenli *hışım* sözcüğü de *öfke* kavramı bildirimine hizmet eder:

Hışımla ilerleyip Hınzıryedi'nin yanına gitti. (İ. O. Anar, PKA, 119)

Tüccar, bu manzarayı merakla seyrederken uzun boylu adam yine arkasını dönüp baktığında gözetlendiğini anladı ve *hışımla* yerinden doğrulup pencereye ilerleyerek perdeyi tüccarın yüzüne kapatıverdi. (İ. O. Anar, PKA, 226)

Türkçede *sinir* sözcüğü, taşıdığı anlamlarla doğrudan *öfke* duygusu ile bağlılık göstermez, fakat bu sözcüğün türevleri (*sinirlenmek, sinirlendirmek, sinirleniş, sinirli, sinirlilik, sinirsiz...*) ve oluşturduğu bazı birleşimler (*sinir olmak, sinir kesilmek, siniri oynamak, siniri tutmak, sinirleri ayakta olmak, sinirlerini bozmak,...*) *öfke* duygusunu anlatmaktadır:

Of, monşer dedi. Avrupa'dan şu İstanbul'a dönüş yok mu? Her defasında *sinirlerimi alt üst ediyor.* (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 132)

Benim içim içime sığmazken, onun sükûneti, *sinirime dokunuyor.* (E. Işınsu, KD, 121)

Partiler dışında evine pek gitmezdi ama, Tarık'a *sinir oluyordu.* (P. Kür, YY, 224)

Hınç sözcüğü 'öç almayı güden öfke, gayz' anlamı ile *öf-kenin* başka bir boyutunu dile getirir:

Fakat bu insafa rağmen, kıza karşı küskünlüğünü, *hıncını* bir türlü yenemiyordu. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 144)

Hıncını Atakan'dan aldı... (E. Işınsu, C, 310)

Arapça kökenli *celâl* sözcüğünün bir anlamı da 'öfke, kızgınlık'tır. Sözcüğün *celâlli, celâllenmek* türevleri de *öfke* bildirimine hizmet eder:

Kadınların bu alaylı eleştirmelerine karşılık artık Zarafet'in babası anası hep tuttu. *Celallendi.* (H. R. Gürpınar, Ş, 61)

Kudurmak sözcüğü, mecaz anlamlarından biri ile ('çok kızmak, öfkelenmek') *öfke* duygusunu bildirir:

Kasım Efendi fitili almış. *Öfkesinden kuduruyormuş.* (H. R. Gürpınar, Ş, 283)

Ağabeyimi *kudurtan*, eminim ki, benim Paris'e gitmemden ziyade yalan söylememdir. (P. Safa, Y, 381)

Parlamak sözcüğü aktarmalı olarak 'birdenbire öfkelenmek' anlamına gelmektedir:

Huriye Hanım, öyle bir *parlayış parladı* ki, anlatamam. (R. N. Güntekin, Ç, 147)

Hemen *parlayıp öfkelenir*, her şeyden şikâyet ederler. (O. Pamuk, BAK, 269)

'Çok, aşırı olmak' anlamlı *geçilmemek* sözcüğü *öfke* sözcüğü ile beraber kullanılınca birinin aşırı derecede öfkeli olduğu bir durum anlatılır:

Hafızın *öfkesinden* geçilmiyordu. (S. Çokum, AB, 435)

Öfke kavramının bildiriminde kullanılan deyimler, daha çok duygu yoğunluğuna işaret eder. Fakat onların deyişsel özelliklerinin de göz ardı edilmemesi gerekir. Ör.: (birini) *çileden çıkarmak* 'çok kızdırmak', *küplere binmek* 'çok öfkelenmek',

*kan başına sıçramak (*veya *beynine çıkmak)* 'çok sinirlenip öfkelenmek', *heyheyleri üstünde olmak* 'çok sinirlenmek', *nevri dönmek* 'belli etmemeye çalıştığı bir öfkeye kapılmak, çok sinirlenmek', (birini) *çiğ çiğ yemek* 'parçalayıp öldürecek derecede birine kızmak', *tepesi atmak* 'birdenbire öfkeye kapılmak, öfkelenmek', *cinleri başına toplanmak* (veya *üşüşmek*) 'öfkelenmek', *ayranı kabarmak, babaları tutmak (üstünde olmak)* 'sinir ve öfke nöbeti gelerek aşırı derecede bağırıp çağırmak', vs.

Onun bu direnişi kadını büsbütün *çileden çıkardı.* (H. Taner, KSA, 65)

İki ay evvel Ferhadın kaynanası olmak senin için ölümdü. *Küplere biniyordun.* (P. Safa, Y, 175)

Kahvenin tavanında ışıklı helezonlar çiziliyor; her helezonun arkasından, portakal rengi saçlarını tertemiz taramış bir Wehrmacht subayı, gözlerini oynatıyor; Mehmed-Ali'nin *kanını tepesine sıçratıyordu.* (A. İlhan, ZBB, 88)

Zaten benim de *heyheylerim üstümde*, sinirlerimi büsbütün oynatma. (P. Safa, Y, 392)

Ortada hiçbir şey yokken birden *nevri dönüyor...* Ne oluyor bilmem... (S. Ali, KMM, 35)

Mahmut'la amcam, *çiğ çiğ yiyecekler* kadını, çok sıkıntıda olmalı... (E. Işınsu, C, 30)

Kendinden kuşkulanılmış olması Torlak Kemalin *tepesini attırmıştı...* (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 221)

Babası bellediği adama yapılan eziyete şahit olan Alibaz'ın *cinleri tepesine üşüştü.* (İ. O. Anar, PKA, 65)

Ayranı kabarıverdi mi hepsinin sülâlesinden başlardı. (R. H. Karay, BS, 215)

Bir diğeri – Sus kardeş sus... Arap *öfkeli... Babalı mıdır* nedir? (H. R. Gürpınar, Ş, 43)

Öfke duygusunun dildeki betimlenmesi oldukça zengindir. Duyguyu bildiren sözcük ve deyimler dışında insanın gözlemlenen dış görünümü bu manzarayı tamamlar. İnsan, bütün vücudu ile *öfke* tepkisini ortaya koyabilir: yüzün rengi değişir (kıpkırmızı veya bembeyaz olur); kaşlar çatılır; gözler büyür veya kısılır, parlaklığı artar; dudaklar titrer, yada kısılır; çene kemikleri oynar, çene sıkılır; dişler kilitlenir; vücut titrer, vs. Bu durumu yansıtan çok sayıda örnek bulunmaktadır:

Ahmed Cemilin şimdi *hiddetinden* <u>dişleri kilidleniyor, yumrukları sıkılıyordu</u>. (H. Z. Uşaklıgil, MVS, 256)

<u>Bir pençe gibi uzattığı elindeki</u> *öfke*, yakaladığı sandalyeyi tıkırdatarak çekti. (P. Safa, Y, 31)

Atını onun avlusuna bağladı. *Hiddetinden* <u>tir tir titriyordu</u>. (Ö. Seyfettin, PK, 51)

Şemsi Efendi <u>çatılmış kaşlarıyla</u> kızına döndü. (S. Çokum, AB, 302)

<u>Gözlerini kısıyor</u>; kendimi kimseye emanet etmem ben! (B. Günel, ÇK, 70)

Görüldüğü üzere *öfke,* bütün vücudu etkisi altına alabildiği gibi, bazı organlarda da (ör.: gözde, elde, seste) yoğunlaşabiliyor. Vücut tepkisi duygunun yoğunluğuna, insanın bulunduğu ortama göre değişebilir. Fakat, kişinin bu duyguyu ifade etme isteği de önemli olabilir. Şöyle ki, çatılmış kaşlar aşırı bir öfke belirtisi sayılmaz; dişlerin kilitlenmesi, yumruğun sıkılması kişinin kendi öfkesini zaptetme çabasının bir göstergesi sayılabilir.

Öfkenin bir miktarı, derecesi olabilir, azalıp çoğalabilir:

Mefharet'in tecessüsünü uyandırarak alâkasının merkezini başka tarafa kaydırmak ve *öfkesini* <u>azaltmak</u> için ilave etti. (P. Safa, Y, 33)

Ferhada karşı biraz evvel duyduğu *öfke* <u>azalmıştı</u>. (P. Safa, Y, 380)

Arife Hanım'ın ikameti evde uzadıkça, tâ çocukluğundan beri tanıdığı o keskin *hiddet* çoğalır, büyürdü. (A. H. Tanpınar, H, 13)

Hiddet yavaş yavaş silindi, yerini yumuşamağa bıraktı. (R. H. Karay, BS, 283)

Duygu etkisinin azalması *yatışmak* sözcüğünün yardımıyla da belirtilebilir:

Çekmecelerini *öfke* ile kapadı, deponun anahtarını da artık bir daha açmıyacakmışçasına *hışımla* çevirdi, *sinirleri* yatışsın diye kendisini yokuşa verdi. (R. H. Karay, BS, 79)

Eğer teslim olurlarsa Yüzbaşının *öfkesi* yatışacak mı? diye sordu. (S. Çokum, AB, 165)

Öfkenin azalıp çoğalmasının dil bildirimi deyimlerle önemli bir anlatımsallık kazanır:

Ama Börklüce Mustafa yine berbad etti ortalığı, Torlak Kemalin cinlerini başına çıkara çıkara berbad etti. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 233)

Torlak Kemalin cinleri yok oldular, Börklüceye beğenerek baktı bu kere. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 233)

Öfke genel olarak birdenbire kendisini gösterir. Fakat onun zaman dilimi içerisinde azalıp çoğalması ona süreç özelliğini kazandırır.

Öfke, genel olarak başkalarına yönelik olur. Ama insan kendisine de öfkelenebilir. Kişinin kendisine yönelik durum daha çok *kızmak* fiili ile belirtilir:

Hasan Bey rüşvet alan memurlara *kızar*, *köpürür*, Ayaşlı ise rüşvet almayan, yahut rüşvet alıp da gene işi bitirmeyen memurlara *kızar*. (M. Ş. Esendal, AİK, 33)

Mehmed-Ali ansızın dehşetli *kızıyor* herife. (A. İlhan, ZBB, 37)

Ve sözünün başka bir mânâsı olduğunu; bunu bile bile söylediği için kendisine *kızdı*. (A. H. Tanpınar, H, 135)

Bunu hatırlayınca kendisine *kızdı*; bir hastadan korkmuştu. (A. H. Tanpınar, H, 360)

Dilde *öfke* bildiriminde farklı sözcükler deyişsel olarak kullanılır. Hayvan adlarının kullanımı da dil verileri olarak bu sıraya dahildir. "Birçok dilde nefret edilen, kızılan kimseler de hayvan adlarıyla anılır" (Aksan, 2003: 109). 'Hain, aksi, inatçı' anlamında *domuz* sözcüğü buna bir örnek olarak gösterilebilir:

Sırf bana inat için, beni *kudurtmak* için. Öyle domuzdur bu kız. (P. Safa, Y, 101)

Asıl benim *cinlerimi başıma üşüştüren* o domuz kızdır. (P. Safa, Y, 366)

Öfke duygusu kavramlaştırılırken de onun vücut üzerindeki etkisi önemli derecede öne çıkmaktadır. G. Lakoff, kavramsal yapıların vücut deneyimi ile bağlılığı bulunduğu düşüncesini savunmaktadır. O, *öfke* duygusunu da insan vücudu ile bağlı aktarmalar ışığında ele almış ve incelemiştir (bk. Lakoff, 1987: 377-415). G. Lakoff'un vardığı sonuçlarda *öfke* aktarmalarının birçok evrensel özellikleri ortaya çıkar. Türkçedeki bilişsel *öfke* aktarmalarında da çoğu durumda bu sonuçları gözlemlemek mümkündür. *Öfke*nin Türkçedeki dil manzarası şöyledir:

İnsan *öfkenin* içindedir:

Canım, baharın geldiğini bile farketmiyorlar, *öfke* içindeler, gözlerini kin bürümüş. (E. Işınsu, C, 71)

***Öfke* insanın içindedir:**

Birdenbire içinde garip, tahammül edilmeyecek kadar büyük bir *hiddet* kabardı. (A. H. Tanpınar, H, 426)

Esma yer döşeğindeki mor yorganını omuzlayıp yüklüğe doğru yürüdü. İçinde bir isyan, bir *öfke* kabarması... (S. Çokum, AB, 47)

Öfke **Ateştir:**

Bu ateşte hız, yakıcılık, yıkıcılık vardır. Ateşin parlaklığı insanın gözlerinde belirir:

Mümtaz bir an için onun gözlerinde çok keskin bir horgörme ve isyanın, hattâ *hiddetin* parladığını gördü. (A. H. Tanpınar, H, 330)

Torlak Kemalin göğsünü bastıran eli, el değil kazıktı; Torlak Kemale bakan gözleri göz değil ateşin en kızılıydı.. ve Börklüce Mustafanın yüzü, sağdan soldan gerilmiş.. aşağı yukarı çekiliyor, inip çıkıyordu. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 220)

Yusuf, bir süre *öfkeden* tutuşmuş gözlerle baktı. (S. Çokum, AB, 126)

İnsan gözlerinin yansıttığı *öfke* ateşi olumsuz nitelemelerle de betimlenebilir:

Yusuf'un gözleri o cehennem gözlü ihtiyara ilişti. (S. Çokum, AB, 128)

Ateş insanın içindeyse bir volkan gibi püskürebilir:

Ama Yarhisar'da, kızların çoğu değilse de delikanlıların ve yetişmiş erkeklerle anaların hepsi *öfkelidir*. Aralarında ateş püskürenler bile vardır. (T. Buğra, O, 279)

Ahmed Şevki Efendi artık püskürdü. (H. Z. Uşaklıgil, MVS, 175)

İzmir'den ilk geldiği günler Ayaşlı için püskürürken, birkaç gün geçince yavaşladı. (M. Ş. Esendal, AİK, 132)

Dışarı vurulmayan *öfke* insana patlayacakmış gibi hissini verir, onu yine bir ateş kaynağı olarak "barut fıçısı" na, "öfke küpü" ne döndürür:

Bütün gece Osman'ı düşündü: Osman öfke küpü, barut fıçısı. (T. Buğra, O, 52)

Adam, eli kılıcının kabzasında, tam bir öfke küpü, sordu. (T. Buğra, O, 234)

Ben, patlamaya hazır, barut fıçısı halinde oraya buraya dolaşırken, o sakin sakin soyundu. (E. Işınsu, KD, 121)

Hüseyin Bey gibi barut fıçısı olacaktım ki, yola gelsinler. (S. Çokum, AB, 166)

***Öfke* Buhardır:**

İnsanın içinde *öfke* nedeniyle oluşan sıcak, normal solumadan daha farklı bir biçimde dışarı vurur:

İdare me'murunun çehresi boğazı sıkılıyormuş gibi kıpkırmızı idi. Bir şey' söylemeden evvel yutkundu, sonra bütün ciğerlerini dolduran *hiddet* havasını boşaltıyormuşcasına derinden geniş bir soludu, iskemlesine oturarak: -Anlaşıldı! dedi. (H. Z. Uşaklıgil, MVS, 174)

Öfkesi, ağzından bağırtı olarak çıkacak yerde gözlerinden-sanki kulaklarından da-korkunç bir ısı olarak fışkırdı. (P. Kür, YY, 27)

'Çok öfkelenmiş olmak' anlamını taşıyan *burnundan solumak* deyimi, dolaylı olarak insanın içindeki *öfke* havasını (öfke, sıcak çağrışımıyla bağlı olduğu için bu havanın buhar olduğu düşünülebilir) dışarı vurmasını yansıtmaktadır:

Mehmet Çavuş *burnundan soluyor* ve nefes alır gibi bana:-Ne yapıyorsun, Ağam, çıldırdın mı? diyordu. (H. E. Adıvar, AG, 102)

Kız, *burnundan soluya soluya* ve öfke güzelliği bürüyen yüzünü ona çevirerek övünüyor. (T. Buğra, O, 134)

Hırslanıp *burnundan soluya soluya* çocuklara sordu. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 104)

***Öfke* Sıvıdır:**

İnsanın içindeki öfke-sıvı sıcaktır; insanın içinde kaynar, kaynamaya başlayınca kabarır, köpürür, taşar:

Firdevs hanımda artık zabtı mümkin olmıyan bir *hiddet* feveran etdi. (H. Z. Uşaklıgil, AM, 39)

Sonra Ferhad'ın taşmasından korktuğu *öfkesini* yatıştırmak için, yine yalvardı. (P. Safa, Y, 371)

Mehmed-Ali *öfkenin* kabarışını saptadı. (A. İlhan, ZBB, 43)

Hıdır köpürmüş, hepsine ağız dolusu sövüyor. (A. Nesin, MİN, 24)

Bazen öfke-sıvının sıcaklığı değil, başka bir nitelemesi olabilir:

Fakat derisi altında sert ve ekşi bir sıvı gibi dolaşan bu *öfkeyi* bir türlü yenemiyordu. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 21)

İnsanın, içindeki *öfkeyi* uzun zaman tuttuktan sonra birdenbire ifade etmesi de sıvı ile tanımlanabilir; fakat, bu artık kaynayan bir sıvı değil, insanın çoğu zaman da iradesi dışında artık içinde tutamadığı bir kusuntudur:

Yıllar yılı içime attığım *öfkeyi* neden öyle deli gibi kusuverdim? (P. Kür, AOS, 30)

Sıvı, insanın içindeyken vücut onu taşıyan bir kap gibidir. Öfke-sıvı bu "kabı" doldurur:

Yaşından çok öte, yaşını beğenmez bir yadırgamada *öfke* doluydu. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 42)

Selim, Seyit ve ötekiler daha büyük bir *öfkeyle* doluydular. (S. Çokum, AB, 328)

Bu gibi durumlarda sıvı için kullanılan eylemler öfke için de geçerli olabilir; bir kabın içindeki sıvı gibi, öfke de "boşaltılabilir", "dökülür":

Kara Mustafa, Bedreddine yüklenmeğe hazır *öfkesini* Ecevite dökmek üzere yekindi, fakat Somuncu Baba bırakmadı. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 27)

Kara Mustafa bu sefer kalktı ve *öfkesini* boşalttı. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 30)

Sıvının aşırı sıcaklığı ve buhar basıncı, içinde bulunduğu kabı çatlatabilir; *öfke* tanımlamasında da aynı durumu görmekteyiz:

Onu okşamak mı daha iyi, *öfkeden* çatlamak mı? (P. Safa, Y, 47)

Ay, *öfkemden* çat diye şimdi ikiye ayrılacağım. (H. R. Gürpınar, Ş, 354)

Öfkenin dışavurumu da 'sıvı' etkisi uyandırabilir. Bu durumda *öfke* şiddetli yağmur, bazen de fırtınadır:

Susmak, Timurun *öfke* sağnağının geçmesini beklemek en iyisiydi. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 193)

Kadıncağızın yüzünde fırtınalar vardı. Aç adamın Selminle macerası, ablam kadar onu da *çılgına döndürmüştü.* (P. Safa, Y, 115)

Ve tam bir nefrete çevrilmek için onun bir yanlış ve küçük jestini bekleyen *öfkesinin* olanca şiddetiyle devam eden fırtınası içinde soruyordu. (P. Safa, Y, 263)

Bu sıvı bazen insanı etkisi altına alan bir akıntıdır:

Öfkeye kapıldı mı ne yapacağı hiç belli olmayan Hasan'dan-ve o iblis katilden-ailesini saklamak isteyen Kara'nın sığınacak bir başka yer bulduğunu anladım hemen. (O. Pamuk, BAK, 399)

Öfke Deliliktir:

Aşırı *öfke* insanın aklî dengesini etkiler: "Öfkede akıl olmaz." Durumun farkında olan insan, öfkesini denetim altına almaya çalışır:

Hapsedilmiş bir *öfkenin* boğuk sesiyle sordu. (P. Safa, Y, 369)

İçinde biriken yıldırımları zaptetmek için derin bir nefes aldı. (P. Safa, Y, 370)

Esma, *öfkesini* bastırmağa çalışarak, -Olur... dedi. (S. Çokum, AB, 147)

Fakat bu, her zaman mümkün olmayabilir; *öfke,* aklın kendi işlevini yerine getirmesini engeller:

Öfke, aklını darmadağınık etmişti, söyleyecekse bile söyleyeceği sözü bulamayacaktı. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 307)

İnsan *öfkeden* "kendini kaybeder", "deliye döner", "çıldırır":

Genç, *hiddetinden* kendini kaybetti. (Ö. Seyfettin, PK, 144)

Bu gün benim yerimde başka biri olaydı *hiddetinden* çıldırırdı. (H. Z. Uşaklıgil, MVS, 261)

Mümtaz *hiddetten* çıldırır haldeydi. (A. H. Tanpınar, H, 287)

Aman! Deli olma yine. (P. Safa, Y, 392)

Osman beğ deliye dönüveriyor. Göz açıp kapamaya kalmadan amucasının yanındadır. (T. Buğra, O, 293)

"Öfkeyle kalkan zararla oturur" atasözü, aşırı *öfkenin* daha sonra olumsuz sonuçlara neden olabileceğinin bir ifadesidir. "Öfke gelir göz kararır, öfke geçer yüz kızarır" atasözü ise öfkeli davranışın daha sonra utanç verici olabileceğine işaret eder (bk. Kurt, 2002: 96).

Öfke Rakiptir:

Öfkeyle mücadelede insan ya yener ya da yenilir:

Vesile Hanım artık bu sefer *öfkesini* yenemeyerek Hasene'nin iki omuzundan yakalar. (H. R. Gürpınar, Ş, 104)

Bu akşam eve geldiğim zaman daha Halide ağlıyor, *öfkesini* yenemiyordu. (M. Ş. Esendal, AİK, 41)

Ata *öfkesini* yendi, alaya vurdu. (R. H. Karay, BS, 237)

Öfke başka duygularla da mücadelede bulunabilir:

Kadının *öfkesi* tecessüsüne bir anda teslim oldu. (P. Safa, Y, 33)

Oluşturmaya çalıştığımız ad alanı *öfke* duygusunun bir kavram olarak genel çizgilerini belirlememizi sağlar.

2.7. UTANÇ

İnsanlar arasındaki toplumsal ilişkilerde *utanç* duygusu önemli bir yere sahiptir. Yapısalcı araştırmalar *utanç* duygusunun toplumsal düzendeki rolüne dikkat çekiyor. Bu konuda T. Scheff'in görüşlerini özetleyen D. Lupton şöyle yazmaktadır: "Bu nedenle (kişinin kendi davranışını sürekli olarak izlemesi sonucunda-N. H.), hem kendi kendini düzenlemekteki işlevi hem de başkalarının, o kişinin davranışları hakkında ne düşündüğünün bir göstergesi olması bakımından *utanç* en önemli toplumsal duygudur" (Lupton, 2002: 37).

J. V. Vendryes, "Aşk, bir gereksinme olarak her çağda vardı; utanç ise sonradan çıktı ortaya." (Vendryes, 2001: 37) diye yazar. Bu fikrin de *utancın* topluma yönelik bir duygu olduğuna işaret ettiğini düşünebiliriz.

Utanç duygusu insanı kendisi, kendi davranışı üzerinde yoğunlaştırır. Ahlakı, davranışı ve eylemiyle toplumsal yaşam kurallarını ihlal ettiğini düşündüğü durumlar insanda *utanç* duygusunun oluşumuna neden olur. İnsanın kendi yetersizliğinin bilincinde olması, başarısızlık, yenilgi gibi durumlar ağır bir *utanç* duygusu nedeni olabilir. Ör.:

Lebibe'nin halinde çok *acı bir utanç* vardı. (H. R. Gürpınar, Ş, 234)

Topluma karşı yeryüzüne karşı

Çocuklara karşı *utanmalar* (F. H. Dağlarca, İY-B, 43)

Dönersek be oğlum, Zara'da burnumuza gülerler bizim, gitti de Çubuk ağa, yüz geri döndü, iş tutamadı, dikiş tutturamadı derler, *boynumuz eğik olur, başımız yerden kalkmaz.* (E. Işınsu, C, 143)

Duygular, düşünceler ve eylemler *utanç* nedeni olabilir:

Sonra ellerine bakıyor: kalın, tüylü parmakları, hafif titriyorlar. Bu, onu *utandırıyor*. (A. İlhan, ZBB, 6)

Ve arkasından, yakalandığımı zannederek *epeyce kızardım*. (P. Safa, DHK, 19)

Bu terbiyesiz mektubu hatırladıkça daima *utanacak* ve ağlayacağım. (R. N. Güntekin, Ç, 128)

Hocama yaptığımdan *utanıyordum*. (R. N. Güntekin, Ç, 25)

Bazen *utanç, mahcubiyet* ve *suç* duyguları beraber ele alınmakta, bazen de bunların her biri ortak yönü bulunmayan, ya da kısmen örtüşen başlı başına ayrı duygular olarak incelenmektedir (bk. İzard, 2000: 342). Suç ve günah *utanç* nedenleri arasında yer alır. Bundan dolayı *utanç* durumlarında bunların hatırlatılması da doğal sayılabilir:

Yusuf *utandı*. Bir suç işlemişcesine... Başını eğdi. (S. Çokum, AB, 62)

Utandı, büyük bir ayıb yapmış, ismetine karşı düşünmeksizin bir günah işlemiş olmakdan *utanıyordu*. (H. Z. Uşaklıgil, AM, 181)

Utanma duygusu, belirtildiği gibi, genellikle bir nedene bağlı olur. Bu neden tümce içerisinde çoğunlukla belirtilir. ...için' tipli birleşimler nedeni özellikle vurgular:

Hiç yalan söylemeği beceremediği için olacak, *yüzü kızarmıştı*. (A. H. Tanpınar, H, 129)

Sonra o sevgiliyi sayfaların arasından manilerin içinden çıkarmaya çalıştığı için *utandı*. (S. Çokum, AB, 333)

İçeri girerken bu sefil nakkaşlar ve hattatlar arasına karıştığım için öyle bir *utanç duyuyordum* ki alnım terliyordu. (O. Pamuk, BAK, 325)

Nedenin açıklanamadığı durumlar dile belli tanımlamalarla aktarılabilir:

Adamın yüzüne garip bir *utanma* hissiyle bakmamıştı. (A. H. Tanpınar, H, 79)

İkinci kat, derken tuhaf bir *utanç* duyuyordum, ama şunu bilmenizi de isterim... (O. Pamuk, BAK, 34)

Utanç sözcüğü *utanmak* fiiline dayanmaktadır. Türkçe Sözlük'te *utanmak* sözcüğü şöyle açıklanmaktadır: "1. Onursuz sayılacak veya gülünç olacak bir duruma düşmekten üzüntü duymak, korkmak, mahcup olmak; 2. Sıkılmak; 3. Çekinmek" Görüldüğü üzere, sözcüğün ilk anlamı duygunun toplumsal boyutu ile ilgilidir. *Utanç* sözcüğünün yanı sıra aynı kökten gelen *ut* 'utanma duygusu', *ut yeri* 'insanın vücudunda örtmek zorunda olduğu yer, edep yeri', *utandırmak* 'utanmasına yol açmak, utanacak bir duruma düşürmek, mahcup etmek', *utandırma* 'utandırmak işi', *utangaç* 'bir toplulukta güvenini yitiren, rahat konuşamayan ve rahat davranamayan, sıkılgan, mahcup', *utangaçlık* 'sıkılganlık, mahcubiyet', *utangan* 'utangaç', *utanış* 'utanmak durumu veya biçimi', *utanmaz* 'utanması olmayan, sıkılmaz, yüzsüz, arsız', *utanmazca* 'utanmaksızın, utanmaz bir biçimde (yapılan)', *utanmazlık* 'utanmaz olma durumu, yüzsüzlük, arsızlık', *utlu* 'iffetli' gibi sözcükler de *utanç* bildirimine hizmet eder.

Divanü Lûgat-it Türk eserindeki *ufut / uvut / uwut, ufut bol-*, (DLT, IV, 686, 703, 704); *utan-* (DLT, IV, 701), *utanç* (DLT, IV, 702), *uwutluğ, uwutgar-, uwutlan-* (DLT, IV, 704), *uyadsılık, uyadh-, uyal-, uyat-* (DLT, IV, 705), *ir bol-, ir* (DLT, IV, 234), *ira / ırra* (DLT, IV, 217-218) sözcükleri *utanma*yla ilgilidir.

Utanç duygusunun insan vücudunda oluşturduğu fiziksel tepkilerden biri, daha sonra örneklerde de göreceğimiz gibi, yığılma ve büzülmedir. Belki bundan dolayı *utanmak* sözcüğü 'sıkılmak' ve 'çekinmek' anlamlarını taşır; *sıkılmak* ve *çekinmek* sözcükleri de *utanmak* sözcüğüne eşanlamlı olarak kullanılabilir. *Sıkılmak* sözcüğüne baktığımızda, onun bir anlamının 'utanıp çekinmek' olduğunu görüyoruz. *Sıkılmak* fiili ile bağlı

türevlerden biri olan *sıkılgan* 'kendinde gereken güven ve cesareti bulamayan, utangaç' sözcüğü *utanma* kavramının başla bir niteliğini açığa çıkarmakta yardımcı oluyor:

Müdür Efendi, bu sözleri biraz *sıkılarak*, sesini alçaltarak söylemişti. (R. N. Güntekin, Ç, 248)

Esma'yla Hacer *sıkılganlıklarını* biraz atarak içeriye daldılar. (S. Çokum, AB, 309)

Çekinmek sözcüğünün sözlükte açıklanan ilk anlamı, 'saygı, korku, utanma gibi duygularla bir şeyi yapmak istememek, kaçınmak'tır:

Horozdan kaçan insanlardan dünyada hoşlanmam. Onun için *çekinmedim*. (R. N. Güntekin, Ç, 294)

O, bir şey söylemiyor, bir yabancı karşısında gibi *çekingen* bir gülümseme ile yüzüme bakıyordu. (R. N. Güntekin, Ç, 73)

Sıkılmak ve *çekinmek* sözcükleri tek başına *utanmak* sözcüğü yerine kullanılabildikleri gibi, onunla birlikte de kullanılırlar:

Galiba biraz da benden *utanıp* çekiniyorlar. (R. N. Güntekin, Ç, 197)

Üçüncü gün, hakikati *utana*, sıkıla teyzeme itiraf etmeye hazırlandığım bir zamanda yüzük kendiliğinden çıkıvermesin mi? (R. N. Güntekin, Ç, 92)

Apışıp kalırsın, dimi?.. *Utanırsın,* sıkılırsın, yer yarılsa da içine geçsem dersin. (E. Işınsu, C, 160)

Türkçede Arapça kökenli bazı sözcük ve onların türev ve birleşimleri de *utanç* kavramının bildirimine hizmet etmektedir: *Mahcubiyet* 'utangaçlık, sıkılganlık', *mahcup* 'utangaç, sıkılgan', *mahcupluk* 'mahcup olma durumu, utangaçlık', *mahcup etmek* 'utandırmak', *mahcup olmak* 'utanmak'; *hicap* 'utanma, utanç, sıkılma', *hicap duymak* 'utanmak'; *rezil etmek* 'isteyerek veya istemeyerek birini çok utanacak güç bir duruma sokmak', *rezil olmak* 'çok utanacak bir duruma girmek'; *ar* 'utanma,

utanç duyma', *ar damarı çatlamış* 'utanç duyulacak şeyleri hiç sıkılmadan yapan, utanmaz', *ar etmek*, *arlanmak* 'utanmak', *ar namus tertemiz* 'utanması olmayan', *ar ve hayâ perdesi yırtılmak* 'utanmamak, utanç duymamak, yüzsüzlük etmek', *arına dokunmak* 'utanç duymak', *arsız* 'utanması, sıkılması olmayan, yılışık, yüzsüz'; *hayâ* 'utanma duygusu, utanç, utanma, sıkılma', *hayâlı* 'utangaç, sıkılgan', *hayâsız* 'utanması olmayan, sıkılmayan', *hayâsızlık* 'utanmazlık, sıkılmazlık'; *hacalet* 'utanma, utanç duyulacak durum', *ayıp* 'toplumun ahlak kurallarına aykırı olan, utanılacak durum veya davranış; utanç veren', vb.

Yakalanırsam, derdimi anlatıncaya kadar hiç olmazsa bir, iki kepçe yiyecek, *rezil olacaktım*. (R. N. Güntekin, Ç, 104)

Bu maceradan bize de bulaştırdığın *rezalet* payını temizlemek için ailen adına her şeyi doğruca söylemek zorundasın. (H. R. Gürpınar, Ş, 237)

Gözlerim buraya ilişince bütün vücudunu çıplak görmüş gibi bir ürperme ve *hicap* ile gözlerimi yukarı kaldırdım. (S. Ali, KMM, 73-74)

Ulan, böyle resim kapıya asılır mı? İnsan *sıkılır*. Herifte *utanma, arlanma* kalmamış... (A. Nesin, MİN, 96)

Ne *ayıp*, Yarabbi, ne *ayıp*! Sen sebep oldun vallahi, sen sebep oldun, diye hırçınlaşıyordu. (R. N. Güntekin, Ç, 432)

Türkçede 'utanç' kavramı 'yüz' kavramı ile sıkı bir bağlantı içindedir. *Yüz* sözcüğünün taşıdığı bir anlam da 'utanma'dır. Türkçe Sözlük'te bu anlam mecaz olarak gösterilmiştir. Bu duygu kendisini en çok yüzde belli eder; yüz renginin değişmesi, kızarması utanç belirtisi sayılmaktadır. Sözcüğün oluşturduğu deyimler de büyük bir ölçüde 'utanma' ile ilgilidir. Ör. : *yüz akı* 'utanmayı gerektiren bir durumu olmama, onur', *yüzü ak* 'suçu ve utanılacak bir durumu olmayan', *yüz kızartıcı* 'utandırıcı, utanılacak', *yüz kızdırmak* 'utanmayı göze almak', *yüzü kara* 'utanacak bir durumu olan', *yüzü kızarmak* 'utanmak,

sıkılmak', *yüzü yere gelmek* 'çok utanmak', *yüzünü kara çıkarmak* 'utandırmak', *yüzünü kızartmak* 'bir kimsenin utanmasına sebep olmak, birini utanacak duruma düşürmek', *yüzünü yere getirmek* 'utandırmak, mahcup duruma düşürmek', *yüzünün derisi kalın* 'utanması, arlanması olmayan', *yüz karası* 'utanılacak bir durum veya şey', *yüz surat davul derisi / yüz surat hak getire* 'hiç utanması olmayanlar için söylenir', *yüzü kasap süngeriyle silinmiş* 'hiç utanması olmayan', *yüzlemek* 'kusurunu veya suçunu yüzüne karşı söyleyip birini utandırmak' vb.

D. Aksan da bu duruma değinerek şöyle yazmaktadır: "Öte yandan *buna yüz ister*, *adamda yüz yok ki* kullanımlarındaki 'utanma' anlamı da yine insan yüzüyle, utandırıcı bir durumda yüzün kızarmasıyla, hatta yüzde beliren anlatımla ilgilidir" (Aksan, 2007: 189).

Örneklere bakalım:

Yediği o tokattan sonra kız istemeye yüzü kalmış mı? (S. Çokum, AB, 95)

Öteki alçak da ne de olsa insandı. İzimi keşfetse bile, karşıma çıkmaya yüz surat bulamayacaktı. (R. N. Güntekin, Ç, 123)

Dünyada bundan büyük yüzsüzlük, arsızlık, terbiyesizlik olamazmış. (R. N. Güntekin, Ç, 147)

Her iki tarafın da yüzünü kızartan bu maceranın bazı maddelerini ister istemez sizden sormak zorundayım. (H. R. Gürpınar, Ş, 235)

İlginçtir ki, *yüz* sözcüğünden türemiş hem *yüzlü* hem de *yüzsüz* sözcükleri olumsuz anlama gelmektedir: *Yüzlü yüzlü* 'utanmadan, sıkılmadan, hiç çekinmeden', *yüzsüz* 'utanmaz, sıkılmaz, çekinmez, arsız'

Bazı atasözlerimiz de *utanç* duygu durumunu anlatırlar:

Yüz yüzden *utanır.*

Utananın oğlu, kızı olmamış.

Arife günü yalan söyleyenin bayram günü *yüzü kara çıkar.*

Arsızın yüzüne tükürmüşler, "yağmur yağıyor" demiş.

Zihnimizdeki *utanç* kavramının dil manzarasını gözden geçirelim.

İnsan *utancın içindedir.*

Utanç insanın dışında bir nesnedir; bir kuyu gibi derindir ve insan onun içine düşer:

Çırıl çıplak kalabalığın ortasına atılmış gibi derin bir *utanç* duyuyordu. (E. Işınsu, C, 188)

Okumayı bitiren Atakan, başını kaldırıp Koçsa'nın yüzüne bakamadı. Şu özürler kendi ağzından çıkmış gibi *utanç* içindeydi. (E. Işınsu, C, 213)

***Utanç* insanın içindedir.**

Göğsünde bir yeri ağrıyordu. Bu, *utanç* gibi bir duygu idi. Sanki durup dururken, durumundan *utanmaya başlamıştı.* (A. İlhan, ZBB, 230)

***Utanç* insanı küçültür.**

Utanma duygusuyla insan yığılır, büzülür:

Hilde geldiği zaman Mehmed-Ali küçülür. (A. İlhan, ZBB, 114)

Utandı, başını daha beter eğdi, önüne baktı. (Ö. Seyfettin, PK, 157)

***Utanç* insanı yokluğa sürükler.**

Utanan kişi başkalarının onu görmemesi için yok olmak ve bilinçli olarak saklanmak, görünmez olmak ister. *Utanç* duygusu insanı psikolojik olarak aşağıya doğru çeker; çok utanıla-

cak bir durum insanı "yutar": insan yerin içine girer, dibine geçer, batar. Bu durum, *utancın* çok güçlü olumsuz etkisini öne çıkarır:

Öyle bir devim ki, ben, hakikatte pireyim,

Bir delik gösterin de, *utancımdan* gireyim... (N. F. Kısakürek, Ç, 105)

O dakikada yer yarılsa yerin içine girecektim. (R. N. Güntekin, Ç, 33)

Kadınlarla ilgili öyle şeyler düşünür ki, Hilde'nin oracıkta, yanıbaşında olması onu yerin dibine geçirir. (A. İlhan, ZBB, 114)

Hayatında ilk kez işçilerle özdeşleşiyor.. yer yarılsa da içine girse, öylesi bir *utanç*. (E. Işınsu, C, 113)

Bu durum da 'kuyu' imgesini çağrıştırmaktadır. *Kuyu* sözcüğünün taşıdığı 'içinden çıkılamayan durum ve yer' yan anlamı, onda olumsuzluk ayrıntısının varlığını ortaya çıkarır. *Birinin kuyusunu kazmak* 'birinin yıkımına çalışmak, kötü duruma düşmesini istemek' deyimi ise doğrudan bir olumsuzlukla ilgilidir. 'Kuyu' imgesinde gözlemlenen olumsuzluk, onun yer altı ile bağlantılı olmasından kaynaklandığını düşünmemizi sağlar.

***Utanç* sistir.**

Yazın örneklerine baktığımızda, *utanmanın* bir sis gibi insanı kapladığını, sardığını ve insanın ondan sıyrılabildiğini de görüyoruz:

Bir kahkaha atıp dışarı çıktım, ama hemen bir *utanç* kapladı içimi. (O. Pamuk, BAK, 151)

Odadan kaçar gibi çıkarken bir *utanç* sardı her yerimi. (O. Pamuk, BAK, 243)

Ve bir yutkunmadan sonra, *utancından* sıyrılabildi. (T. Buğra, O, 93)

Utanma bir süreçtir.

Utanma duygusu kısa ve uzun süreli olabilir. Utanmanın dış belirtileri de genellikle kısa ve beklenmedik durumlarda kendisini açığa çıkarır. Uzun süreli *utanma* duygusu zaman sınırına göre değişebilir; geçmiş zamanda olan bir durum kişiyi bugün için de yarın için de utandırabilir. Ayrıca, daha gerçekleşmemiş olan durum da kişiyi önceden utandırır:

Bense bugünmüş gibi *utanırım*

O mektupları hatırladıkça. (O. Veli, SŞ, 40)

Şimdi aynı uzaklık, aynı *utanç*,

Düşündükçe o sokağı, o evleri. (B. Necatigil, Ş, 87)

Bursaya döndüğünde ne diyeceğini, nasıl hesap vereceğini düşünüyor, hesap vermek için vardığında *utancından* yerin dibine geçeceğini sezinliyordu. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 118)

Yoldan görecekler, *rezil olacağız*, Allah aşkına yapma! diye yalvarıyordu. (R. N. Güntekin, Ç, 68)

Utanç duygusu çeşitli belirtilerle dışa vurulabilir. Bunlardan en belirgin olanı, daha önce de gösterildiği gibi, yüzün kızarmasıdır. "Kıpkırmızı bir suratla mahcup olmadığını söyleyen kişi, başkalarını mahcup olmadığına pek kolay ikna edemez" (Lupton, 2002: 57). Psikologlara göre sadece insanda görülen bu utanç göstergesi, dilsel olarak çok sıkça *utanç* duygu ve duygu durumu ile ilgili bildirimlerde yer almaktadır.

Utanmak ve 'kızarma' eylemi beraber olarak kullanılabilir:

Utandığını, kıpkırmızı kesildiğini anladı. (R. H. Karay, BS, 14)

Yetim Hikmet, pencerelere baktı; *utandı* kızardı, gülmesi tuttu. (S. Çokum, AB, 77)

Elimi o farketmedi yahut farketmemiş göründü ama ben *utandım*. Kıpkırmızı oldum, çektim. (E. Işınsu, KD, 91)

Ama 'kızarma' tek başına da *utanç* bildirir:

O ne çirkin yalan! Kulaklarımın dibine kadar kızardım. (P. Safa, Y, 365)

Şahap Efendi, kıpkırmızı kesilerek başını eğdi. (R. N. Güntekin, Ç, 135)

Beyhude yere yüzünüz kızarmasın. Böyle şeyler, siz erkeklerin âdetinizdir. (A. H. Tanpınar, H, 130)

Şalgam gibi kızaracağına cevap ver. Yoksa boşamam onu. (O. Pamuk, BAK, 228)

Konuşma sırasında karşısındaki kişiye bakamama (gözlerini kaçırma, başını eğme), *utanç* belirtisi olarak yorumlanmaktadır:

Benimle göz göze gelince *mahcubane* başını indirdi. (R. N. Güntekin, Ç, 135)

Kâmran dikkatle yüzüme bakıyordu. *Kızararak* başını çevirdim. (R. N. Güntekin, Ç, 101)

Bu soruya karşı Lebibe *kıpkırmızı kesildi.* Başını bütün bütün önüne eğdi. (H. R. Gürpınar, Ş, 236)

Çok utanılacak bir durumda kişi elleriyle yüzünü kapatır:

Başını çevirmeden öyle fena, öyle *ayıp* bir cevap verdi ki, gayri ihtiyari ellerimi yüzüme kapadım, oradan kaçmak istedim. (R. N. Güntekin, Ç, 339)

Ellerini yüzüne kapama, bilâkis başını dik tut. O hareketi *yüz karası* olanlar yapar, bilâkis, gözlerime bak, nemiz var birbirimizden *çekinecek*? (R. N. Güntekin, Ç, 374)

Utanç duygusu insanın konuşmasını da etkiler; utanan kişi düşüncelerini söze dökmekte zorlanır:

Konuşuyor ama *utancından* sözü anlaşılmıyor. (R. H. Karay, BS, 18)

Yusuf'un solgun yüzü renklendi. *Utandı*, ne diyeceğini bilemedi. (S. Çokum, AB, 441)

Kadı naibinin yanında, hiç beklemediğim bir anda, el etek öper bir hale gelmekten, kendi hayatımı sırsız, esrarsız bir eşya gibi bir anda sehpanın üzerine koyuvermemden öyle *utandım* ki sustum. (O. Pamuk, BAK, 228)

Utanma belirtisi gibi görülen bazı fizyolojik değişimler başka bir duygu veya duygusal durum bildirirken açıklanır:

Önüme baktım ve sustum, ama *utancımdan* değil de *öfkemden*. (O. Pamuk, BAK, 107)

"Derslerin nasıl?" *Yanakları kızardı*, anlaşılan suçu büyüktü; açıkladı: "Derslerim çok iyi. Sınıf başkanıyım ben!" (B. Günel, ÇK, 60)

Utanma duygusu tek başına olduğu gibi, diğer duygularla karışık olarak da ortaya çıkabilir:

Herkesin kendini öne çıkardığı, kendi savaşımını görev bellediği, köklerinden kopuk yaşamların dayatıldığı günümüz dünyasında hâlâ içtenlikle birbirini sevmekte olan insanların arlığını algılamak beni hem *utandırdı* hem mutlu etti. (B. Günel, ÇK, 59)

Kendi kendime o kadar *utandım*, o kadar kızdım ki, odama döndükten sonra divanın üstüne uzandım deli gibi yastıkları ısırmaya başladım. (M. Ş. Esendal, AİK, 90)

Bu durum hem bir gurur, hem de bir *utanç* veriyordu bana. (O. Pamuk, BAK, 453)

Hem korktum, hem *utandım* yaptığımdan. (O. Pamuk, BAK, 458)

Utanç ve *korkunun* bir arada görülmesi onlarda ortak noktaların varlığına işaret gibidir:

Hayır, bu öyle bir his idi ki *korkudan* ziyade *utanmağa* yakın idi. (H. Z. Uşaklıgil, AM, 181)

'Çekinmek' fiilinin hem *korku* (*korkup çekinmek*), hem *utanç* (*utanıp çekinmek*) duygu bildiriminde yer alması da onlar arasında bir bağ olduğu izlenimini oluşturur.

Utanma duygusu erkeklerde ve kadınlarda kısmen farklılık gösterebilir. Erkek, toplum kurallarının ihlaline neden olduğunu düşündüğü durumlarda *utanç* duygusunu, vicdanının kendisine doğal bir cezası olarak kabul eder. Dilde *utanmasını bilmek* ifadesi bu durumu bildirmektedir:

Yahu ben utanmasını bilirim be. *Yerin dibine geçtim* bugün Selmin'in önünde. (P. Safa, Y, 367)

Fakat genel olarak erkeklerin dışa vurmaktan çekindikleri duygulardan biri, öznel olduğu durumlarda duydukları *utanmadır*:

Mümtaz *yüzünün kızardığını* göstermemek için başını eğdi. (A. H. Tanpınar, H, 148)

Utandı. Utancını gizlemek için bir cıgara yaktı. (A. İlhan, ZBB, 109)

Utanma aynı zamanda bazı duygu ve eylemleri engeller:

O kadar fena oldum ki, *utanmasam* ağlayacaktım. (M. Ş. Esendal, AİK, 169)

Utanmasam, arkasından koşacak, bu manasız kadını hayatımın üstünden çekip aldığı için yüzünü gözünü öpecektim. (H. Taner, KSA, 60)

Utanmasa oturup o da onlarla karı gibi ağlayacaktı. (H. Taner, KSA, 133)

Duygusal davranışı dışavurma da erkekler için utandırıcı olabilir:

Mümtaz beraberce daldıkları bu hissîlikten *utanır gibi oldu*. (A. H. Tanpınar, H, 141)

Sanki bu hissîlikten *utanmış gibi* ona çocukluğunu anlattı. (A. H. Tanpınar, H, 141)

Utanç, diğer olumsuz duygulardan farklı olarak olumlu durumlarla da bağlantılı olabilir. Yoğun olmayan *utanç* geçiş niteliklidir. *Utangaçlığın* toplum normlarına göre (özellikle

bayanlar için) uygun bir davranış sayılması da onu olumlu sayılan duygulara yaklaştırır:

Kapıyı *mahcup* bir kız açmış. (Ö. Seyfettin, PK, 81)

Oysa hep önüne bakan, en az Hilde kadar *utangaç* bir Mehmed-Ali değil mi bu? (A. İlhan, ZBB, 114)

Orhan'ın *yüzüne kan basıveriyor*. Ne var ki, omuzları da gerilmiş, göğsü kabarmış, başı dikleşmiştir. (T. Buğra, O, 277)

Yukarıdaki örneklerden de gördüğümüz gibi, *utanma* duygusu ikili niteliğe sahiptir; bu durum, ona iki farklı açıdan bakmamızı gerektirmektedir.

İnsan; dış dünyaya, topluma, diğer insanlara karşı mahcubiyet duyar. Bununla birlikte, insan, kendi kendine de utanabilir. Eksik veya yanlış bir davranış, tutum insanın kendi kendini yargılaması için yeterlidir:

Ben kendimden de *utanıyorum*. Anneme yaptığım o oyun çirkindi, mânasızdı. (P. Safa, Y, 312)

O tasavvur etdiği yüksek payeye bir had bulamıyor; sonra da bu derece i'tilâ emellerine kapılıyor olduğundan kendi kendine *utanıyordu*. (H. Z. Uşaklıgil, MVS, 23)

Kendisinden, hodbinliğinden *mahcup* ayağa kalktı. (A. H. Tanpınar, H, 431)

İnsan sadece kendisi için değil, başkalarının adına da utanabilir:

Harp ha?.. *Utanıyorum* sizden... (S. Çokum, AB, 253)

Sizden daha iyi ve ahlaklı olduklarına inanan yüce kişiler, sizin için *utandıklarında*, gözlerinizin içine işte böyle bakamazlar. (O. Pamuk, BAK, 188-189)

Kişi insanlara karşı değil, cansız nesnelere karşı da *utanç* duyabilir:

Bir an, gecenin bu saatinde, kendisini odasına, aynalara, dolaba, masaya (hatta bavuluna ve saatine) karşı *mahcup* ve yabancı hissetti. *Mahcubiyet*! Yabancılık! (A. İlhan, ZBB, 10)

Edebî eserlerde *utanma* duygu durumunun nesnelere bağlı olarak kullanımı, eser kahramanının ruhsal durumunu göstermektedir:

Oysa önünde *utanmaz suratlı* koskoca bir gar. Koskoca bir 'Strasbourg' yazısı! (A. İlhan, ZBB, 31)

Fikir kafasında, bir kan lekesi halinde genişliyor, *utanmaz* bir kan lekesi: tuzlu, yumuşak çizgili. (A. İlhan, ZBB, 63)

Gün *utangaçlaşmış*, başını eğmiş. (A. Ağaoğlu, FİG, 283)

Zaman ve mekanın, kültür ve sosyal yaşamın izlerini daha açık taşıyan *utancın* dil manzarası gerçekten seyretmeye ve üzerinde düşünmeye değerdir.

2.8. HAYRET

İnsanın dış dünya ile olan ilişkisinde ortaya çıkan *hayret,* değişik bir duygudur. *Hayret*in temel duygular arasına alınıp alınmaması tartışmalı bir konudur. Ekman, Friesen ve Ellworth, Frijda, Plutchik, Tomkins gibi araştırmacılar *hayreti* temel duygular arasına almışlardır (bk. Ceyhan, 2000: 34). Shaver, Schwartz, Kirson ve O'Connor, Roseman ve ark., Goleman, Rogers gibi bilim adamları da *hayrete* temel duygu veya duygu kümeleri arasında yer vermişlerdir (bk. Ceyhan, 2000: 35-36). Fakat birçok bilim adamına göre *hayret,* sözün gerçek anlamında bir duygu değildir. *Sevinç* veya *üzüntü* gibi temel duygulara özgü olan nitelikler bütünü onda görülmemektedir (bk. İzard, 2000: 190). A. A. Ceyhan'ın konu ile ilgili görüşü de bu yöndedir: "Bazı araştırmacıların temel duygu listelerinde, diğerlerinin hiç duygu olarak dikkate almadığı kavramların yer almakta olduğu görülmektedir. Bu uzlaşmazlıkların en yaygın örneklerinden biri, *hayretin* (surprise), sık sık temel duygu listelerinde yer almasına rağmen bir duygu olduğu açık değildir" (Ceyhan, 2000: 40).

Hayretin duygular arasındaki yerinin belirsizliği, belki de onun kısa süreli oluşuna bağlıdır. Birden ortaya çıkıp insanı

etkisi altına alan *hayret,* aynı hızla da geçer. Daha sonra ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi, insan o anda fiziksel ve düşünsel olarak aklın yönetimi dışındadır. Bundan dolayı *hayret* anındaki duyguyu da tanımlamak zordur. Fakat onun duygusal bir tepki oluşu, duygu durumu gayet açık ve nettir. Dil de *hayreti* bu şekliyle yorumlar, tanıtır. *Hayretin* duygusal tepki olarak tanımlanma manzarası Türkçede oldukça zengindir. Dilin sesten tümceye çeşitli birimleri *hayret* bildiriminde yer almaktadır. Biz de dilin çok önem verdiği, renkli bir manzarayla tanımlamasını yaptığı *hayret*in duygular arasında yer alması gerektiği düşüncesindeyiz.

Duyguların olumlu veya olumsuz olarak değerlendirilmesinde *hayret,* ortada bir yer almaktadır. Yani, ne *sevinç, sevgi* duyguları gibi açık bir olumluluk, ne de *üzüntü, nefret* duyguları gibi açık bir olumsuzluk sergilemez (bk. Vol'f, 1989: 60). Oldukça çeşitli nedenler insanda *hayret* uyandırabilir.

*Hayret*in tam olarak olumlu, ya da olumsuz diye değerlendirilmesinin bir kesinliğe sahip olmaması durumu kültürlere göre değişebilir. Örnek olarak Amerikan kültüründe *hayret* duygusu, büyük bir çoğunlukla olumlu duygusal durumlarla çağrışım yapar (bk. İzard, 2000: 179).

Hayret, hem olumlu, hem de olumsuz duygularla bir arada bulunabilir:

Fakat onun hakikat sevdasına başkalarını *hayrete düşürmek,* üzmek, sinirlendirmek arzuları da karışıyordu. (P. Safa, Y, 161)

Selmin dayısına *hayret* ve korku dolu gözlerle baktı. (P. Safa, Y, 163)

İkisi de ürperdi. İkisi de *donup kaldı.* (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 229)

Nuran'ın neşesi biraz da bu *şaşkınlığı* örtmek arzusundan geliyordu. (A. H. Tanpınar, H, 154)

C. E. İzard, genel olarak etkisini çabuk kaybeden, insanın eylemlerine ve düşünsel süreçlerine hemen hemen hiç motive edici bir katkıda bulunmayan *hayret*in işlevini şöyle değerlendirmektedir: "*Hayretin* başlıca işlevi; insanı yeni, beklenmedik olay ve onun sonuçlarıyla etkin bir karşılıklı eyleme hazırlamaktır. Yeni olan bir şeyle karşılaşmaya hazır olma, insan için oldukça önemlidir" (İzard, 2000: 193). Etraf çevredeki beklenmedik bir değişim anında sinir sisteminin aktifliğini durduran *hayret,* insana bir nevi uyum süreci kazandırır, onun olumsuz tepkilerine engel olabilir.

Hayret bildirimiyle ilgili Türkçede çok sayıda sözcük ve deyim bulunmaktadır:

Türkçede *şaşmak* sözcüğü çokanlamlıdır. Sözcüğün ilk anlamı, 'umulmayan, beklenmeyen veya olağanüstü bir olay, bir olgu karşısında şaşkın duruma gelmek, hayret etmek' tir. Diğer iki anlam *hayret* ifade etmez.

Hatta bu kadar yorgunluğa nasıl tahammül ettiğine *şaşıyordu.* (A. H. Tanpınar, H, 10)

Öyle konuştuğuna, sesinin bukadar tatlı çıkışına kendi de *şaştı.* (R. H. Karay, BS, 20)

Süreyya'nın, bu iyiliği yapmak istemesine *şaşmıştı.* (A. İlhan, ZBB, 122)

Şaşmak sözcüğüne dayanan *şaşalama, şaşalamak, şaşakalmak, şaşalatmak, şaşılası, şaşılmak, şaşırış, şaşırmak, şaşırtıcı, şaşırtmaca, şaşırtmak, şaşkın, şaşkınca, şaşkınlaşmak, şaşkınlık* sözcükleri de *hayret* bildirimi için kullanılabilir. Bu sözcüklerin taşıdığı diğer, ortak sayılabilecek 'bir işe nasıl başlayıp, o işi nasıl sürdüreceğini ve nasıl sonuçlandıracağını bilemeyecek duruma gelmek, içinden çıkamamak', 'doğru, gerçek ve gerekli olanı ayırt edemeyecek duruma gelmek', 'düşünceleri dağılmış, karışmış, ne yapacağını bilemez duruma gelmiş' anlamları *hayret* duygu durumu ile bağlantılı değildir. Fakat genel olarak çokanlamlı sözcüklerde görülen ortak anlambirimcik

özelliği bu sözcükler için de geçerlidir. Belirtilen sözcüklerin *hayret* bildirdiği bazı örneklere göz atalım:

Mümtaz bu kadarcık şeye nasıl dikkat etmediğine *şaşıyordu*. (A. H. Tanpınar, H, 140)

Ata, o şekilde konuşulan adamın oteli hakkında kuşkuya düştü; fakat ismini öğrenince *şaşaladı*. (R. H. Karay, BS, 103)

Daha onlar, olup bitenin *şaşkınlığı* içinde iken, yakından top sesleri duyulmaya başlamıştı. (A. H. Tanpınar, H, 26)

Bir sene üç ay zarfındaki değişiklik inanılmıyacak kadar büyüktür, *şaşırtıcıdır*. (R. H. Karay, BS, 119)

Hayret sözcüğü, Arapça kökenli olarak 'beklenmedik, garip bir şeyin sebep olduğu şaşkınlık, şaşırma' anlamına geliyor:

Hep *hayretden* dondular. (H. Z. Uşaklıgil, AM, 22)

Hiçbir şey anlamıyorum, *hayretler* içindeyim, sana ne oldu, ne var? (P. Safa, DHK, 52)

Resme *hayretle* bakarken, ben onun *hayret* nedeni önemsizmiş gibi davrandım, ama size doğrudan söyleyivereyim... (O. Pamuk, BAK, 89)

Hayret sözcüğü ünlem olarak şaşılacak bir şey karşısında da kullanılır:

Fakat kuşku yok; Yaşar odur. Yaşar o mu? *Hayret*! (R. H. Karay, BS, 109)

Taaccüp sözcüğü de Arapça kökenlidir; 'şaşma' anlamını ifade eder:

Mümtaz'ın *taaccüp ettiği* şey, aşklarını bu ihtiyar hovardanın ciddiye almasıydı (A. H. Tanpınar, H, 240)

Afallamak 'şaşkınlıktan sersemleşmek' sözcüğü *hayretin* etkisine vurgu yapar; *afal afal, afallaşmak, afallatmak, afallaştırmak* sözcükleri ile aynı kökten gelir:

Feride ilk önce *afalladı*; fakat babasının öyle söylemekle beraber işe önem vereceğini tecrübesine güvenerek bildiğinden suyuna gitti. (R. H. Karay, BS, 100)

'Kalmak' sözcüğü, kök veya gövdelerinin sonuna –e (-a), bazen –ip eki almış fiilimsilerle sürerlik bildiren birleşik fiiller oluşturur. Bunlardan bazıları şaşma bildirmektedir:

Sofaya çıkınca *donakaldı*. (P. Safa, Y, 468)

Daha onu pek tanımadığım için, ne yapmak, nereye varmak istediğini kestiremiyordum, ağzım bir karış açık, yüzüne *bakakaldım*. (E. Işınsu, C, 65)

Ya şu, ya şu, dediler mi, *apışıp kalıyorsun*. (A. Ağaoğlu, FİG, 173)

Bazen *hayret* bildiren fiillerin de 'kalmak' fiili ile beraber çekimi mümkündür:

Ahmet Kerim, bir mucize karşısına gibi *şaşırdı kaldı*; deminki basbayağı kari mektubundan bu korkunç cümlelerin nasıl ortaya çıktığını bir türlü anlayamıyordu. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 255)

Ve, ikinci günün ikindi vaktine doğru, karşıdaki askerlerin başını görür. Ve *donar kalır*; çünkü bu gördüğü, rüyasında gördüğü yiğittir. (T. Buğra, O, 251)

Ali'nin suskunluğuna, öfkesine, kendi ölçülerine göre her türlü taşkınlığına alışmaya çalışan, bunun için talim yapan Çubuk Ağa, bu sözler üzerine *dondu kaldı*. (E. Işınsu, C, 175)

Ne yapacağını şaşırdı. *Afalladı kaldı*. (H. R. Gürpınar, Ş, 246)

Birçok deyim de şaşkınlık durumunu dile getirmektedir. Onlardan bir kısmıyla ilgili metnin devamında bilgi verilecektir. Şimdi onlardan bazılarını (genel anlamıyla şaşkınlık bildiren deyimleri) gözden geçirelim.

Beyninden vurulmuşa dönmek deyimi, 'beklenmedik bir durum karşısında olağanüstü bir üzüntü ve şaşkınlığa uğramak' anlamına gelmektedir. Deyim, *hayret* nedeninin kötü, olumsuz olmasına işaret eder:

Beynimden vurulmuşa döndüm, dedi, Nail benim mektep arkadaşımdır. (P. Safa, Y, 443)

Damdan düşmüş gibi olmak deyimi, 'çok şaşırmak, neye uğradığını şaşırmak' anlamını taşır:

Fakat Bedreddin, sustuğu sözünü tamamlayınca ikisi de *damdan düşmüş gibi oldular*. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 235)

Aklının bardağı kırılayazmak, küçük dilini yutmak gibi deyimler de çok ilgi çekicidir:

İkide bir, şaştığı birşeyi söylerken: *-Aklımın bardağı kırılayazdı*. Diyor. (R. H. Karay, BS, 112)

Dilde en belirgin hayret bildirim araçlarından biri ünlemlerdir:

Kadın, yere çömelir gibi yaparak, ellerini dizlerine vurdu: -*Ay!* Hocanım siz misiniz? (R. N. Güntekin, Ç, 150)

Adile verandaya girer girmez: -*O,* Yaşar Bey de burada... ne tesadüf efendim. (A. H. Tanpınar, H, 125)

Ay, bu kadın İngilizceden de çakıyor mu? (R. H. Karay, BS, 132)

Yaşar bir de eğilmiş bakmış ki motora, *uyyy!*... Bağlantı tellerinden ikisi kopuk. (A. Ağaoğlu, FİG, 54)

Allah Allah! ünlemi de şaşırma bildirir:

Allah Allah, dünyada neler oluyor! (H. R. Gürpınar, Ş, 159)

Hayretimi gizlemem imkânsızdı, bir saflık numunesi gibi sordum: "*Allah Allah*, niçin?" (E. Işınsu, C, 63)

Allah Allah, demek patron da fedakârlık yapmak zorunda kalacak, hiç olmazsa keyfî gidişe bir son verecek ve adımlarının hesabını tutmaya başlayacak! (E. Işınsu, C, 99)

İnsan; bir durum, bir olayla ilgili yaşadığı şaşkınlığı karşıdaki kişiye çeşitli biçimlerde anlatabilir. Anlatım tarzı, kullanılan dil araçları etki yapma amaçlı olarak edimsellik kazanır. P. Guiraud, bu durumu şöyle açıklamaktadır: "Sizi görmek beni

çok şaşırttı tümcesinde iki kavramsal imge biçiminde iki ayrı kavram vardır: Sizin bulunmanız + benim büyük şaşkınlığım. "Siz burada!" tümcesi de "sizin varlığınız"ı belirtir. Ama şaşkınlığı, bir yerde "bulunmanızın" yol açtığı coşkunun iç kıpırtılarını doğal olarak yansıtan bir yöntemle *kendiliğinden anlatır;* "varlığınız" bu yoldan somut, elle tutulur bir özellik kazanarak gerçeklenir, duygulandırıcı bir güçle donanır" (Guiraud, 1999: 44).

P. Guiraud'nun belirttiği "siz burada!" durumu, bulunması ile şaşkınlık yaratan öznenin ismi ile vurgulanabilir:

İşte Birsen,o cilveli kız;

Saçları yüzüne dökülen,

Gözgöze geldik, *a Mubeccel*! (C. S. Tarancı, OBY, 108)

Derken arkamda bir ayak sesi, aldırmadım önce, sonra geldi geldi biri arkamda durdu, ellerini omuzlarıma koydu, döndüm: *Fikret*! Bir hayli *şaşırmıştım*. (E. Işınsu, KD, 98-99)

Kendi şaşkınlığına karşıdaki kişinin dikkatini çekmek için çeşitli sözdizimsel yapılar kullanılmaktadır. Bunlardan biri de soru tümceleridir. Dilde şaşkınlık bildirimi için kalıplaşmış olarak bulunan soru tümceleri vardır. Bu tümceler yanıt istemeyen, ama anlatıda dikkati şaşkınlık duygusuna odaklayan yapılardır. D. Aksan, Türkçede kalıplaşmalar ve deyimlerden bahsederken bu konuya da değinerek şöyle yazmaktadır: "Öte yandan, "Bir de ne göreyim?" ya da "Ne görsem iyi?" sözcelerini söyleyen kimsenin amacı bir soru sormak değil, bu sözden sonra, hiç beklenmedik bir olayla karşılaşılacağına dikkati çekmektedir" (Aksan, 2003: 136). D. Aksan'ın belirttiği yapılar kısmen değiştirilerek de kullanılabilir:

Ne görsem beğenirsiniz? Kuzenim, mesut dulla beraber bana doğru geliyor. (R. N. Güntekin, Ç, 38)

Olumsuzluk ekiyle belli bir kalıp oluşturan soru tümceleri de bunlardandır. Yanıt beklemeyen bu tümce yapıları ile anlatıcı, şaşkınlığını dile getirmektedir:

Salime Hanım bir İngiliz römorkörüyle *gelmez mi?* Ev alt üst oldu. (H. E. Adıvar, AG, 50)

Camın arkasında Sör Süperiyör'ün bana baktığını *görmeyeyim mi?* (R. N. Güntekin, Ç, 23)

Gerçekten, Ali Kemal artık sıram geldi diye gitmeğe hazırlanırken bir de perde açılıp Hüseyin Kâmi sahnede *görünmesin mi?* (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 185)

Birden, köyden Yunus'u *görmeyeyim mi?* (A. Nesin, MİN, 43)

Hayret, keskin bir değişikliğin insanda oluşturduğu bir duygu durumudur. İnsan, kendisi için beklenmedik olan bir durum karşısında şaşırır. Çok şaşırılan bir şey tanımlanırken beklenmedikliğin ve aniliğin vurgulandığı aktarmalara başvurulur:

Ahmet Kerim'in annesi mahzun, sessiz önüne bakıyordu. *Yerinden kımıldayamıyor, ağzını açıp bir tek kelime söyleyemiyordu.* Sanki iradesine bir yıldırım inmişti. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 157)

Ve her yenilgi akşamı, beklenmedik bir otomobil kazasından çıkmış gibi, *kalakalmak!* (A. İlhan, ZBB, 92)

O anda tavan çökseydi Akif Koçsa bu kadar *şaşırabilirdi.* (E. Işınsu, C, 320)

Birden kapı açılsa da, babam giriverse, yahut odanın ortasından ateş fışkırmaya başlasa, böyle *şaşırmazdı* annem. (E. Işınsu, KD, 55)

Hayret'in yüzdeki ifadesi çok belirgindir. Diğer duygu belirtileriyle benzer özelliklerin bulunduğu durumlarda bile *hayret* ayırt edilebilmektedir.

Şaşkınlık durumunda kaşlar yukarıya doğru kalkar:

Süreyya *hayretle* kaşlarını kaldırıyor. (A. İlhan, ZBB, 121)

Gözler genişler, iri iri açılır:

Recep gözlerini iri iri açıp tepeden tırnağa İzzet'e baktı. (S. Çokum, AB, 339)

Gözleri fal taşı gibi açılmak deyimi de büyük bir şaşkınlık nedeniyle gözlerin iri iri açılmasını ifade eder:

Dânâ Efendi gözlerini fal taşı gibi açtı. (Ö. Seyfettin, PK, 119)

Kara Mustafanın gözleri fal taşı iriliğinde açılmıştı. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 11)

Gözlerim faltaşı gibi açılmıştı. (R. N. Güntekim, Ç, 66)

Gözleri faltaşı gibi açılan Banu Çiçek, kekeledi. (T. Buğra, O, 138)

Şaşkınlık durumunda ağzın açık kalması, *hayretin* en belirgin özelliklerinden bir tanesidir. Bundan dolayı *ağzı açık kalmak, ağzı bir karış açık* deyimleri 'şaşırmak, şaşakalmak' anlamına gelir:

Buyruk yerine geliyor, duyanın ağzı açık kalıyordu: bu ne cömertlik idi böyle? (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 204)

Ettim; öyle bir yardım ettim ki Torlak Kemal dinle bak da ağzın açık kalsın. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 222)

Gülnaz'ın ağzı bir karış açık, ayağa kalktı, bir süre konuşmadan baktı kayınbiraderinin suratına, sesi boğazına takılıp kalmıştı sanki, çıkmıyordu.. neden sonra mırıldandı. (E. Işınsu, C, 327)

Parmağın ağza götürülmesi ve ısırılması büyük bir şaşkınlık belirtisidir. *Parmağı ağzında kalmak, parmak ısırmak, parmak ısırtmak* gibi deyimlerin oluşumu vücudun hayret tepkisine dayanmaktadır:

Ah doktor beyciğim ah.. boş bir vaktiniz olsa da bu konakta olup bitenleri gelip de size bir anlatsam…parmağınız ağzınızda kalır… (H. R. Gürpınar, ÖBK, 91)

Sefil çocuklar için bir ilkokul olan sokakta edindiği geniş, ama edep ve terbiye dışı bilgiye *şaşıp* cidden parmak ısırırlardı. (H. R. Gürpınar, Ş, 101)

Seni yarın, yağmur kesilirse götüreyim, gezdireyim de gör, bak... Parmağın ağzında kalır. (R. H. Karay, BS, 41)

Ne kadar çok kişi, erkek kadın, parmağını ağzına sokuyordu! Bir *hayret* ifadesi olarak son iki yüz yılda Semerkant'tan Bağdat'a bütün nakkaşhanelerde bu hareket kullanılmıştı... (O. Pamuk, BAK, 384)

Gümüşü yıllarla kararmış gölde yıkanan ayışığı tenli Şirin'in güzelliğini ilk gören Hüsrev'in parmağı *hayretten* ağzında kalıyor. (O. Pamuk, BAK, 384)

Hayretin kavramsal yapısının çok zengin olduğu söylenemez. Fakat diğer duygularda gördüğümüz özelliklerden bazıları *hayret* için de geçerlidir.

***Hayret* soğuktur.**

*Hayret*in soğukla olan ilişkisi daha çok donma durumuyla betimlenmektedir. *Hayret,* zihne yaptığı ani bir etkiyle insanın fiziksel ve düşünsel faaliyetini çok kısa bir süre için bile olsa durdurur. Beklenmedik bir çarpma anında olduğu gibi insan hareketsizleşir, olduğu yerde kalır; vücut "donar":

Donup kalmışım olduğum yerde. Bir vakit kendime gelemedim. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 28)

Beşir onları böyle, ağlıyor görünce *dondu.* (H. Z. Uşaklıgil, AM, 151)

Beklediği çocuk yerine babasının yanında başı örtülü bir kadın görünce *mıhlanıp kaldı.* (R. H. Karay, BS, 27)

Ali'nin *ayakları yere çakılmış gibiydi*, öyle durmuş, onları seyrediyordu. (E. Işınsu, C, 141)

Hayret'in etkisiyle hareketsiz kalan vücut heykele benzetilir:

Firdevs hanım, *ağzı yarı açık bir hayret heykeli şeklinde* duruyor, bunun bir latife olup olmadığını anlamak istiyordu. (H. Z. Uşaklıgil, AM, 23)

Kâmil Bey dondu, onuruna balo verilenler dondular, herkes dondu; kısa bir süre *bir heykel topluluğu olarak* kalındı. (O. Atay, KB, 150)

"Donan" vücut o anda aklın idaresi dışındadır. Vücudun o sıradaki durumu, çeşitli organların tepkisi şeklinde tanımlanır. Bu görüntülerşöyle sıralanabilir:

İnsan o sırada elinde bulunan şeyleri düşürebilir:

Çekiç düştü dervişin elinden; Bedreddinin *yüzüne bakakaldı*. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 92)

Yusuf *şaşırdı*, aptallaştı. Neredeyse dizginleri elinden bırakıverecekti. (S. Çokum, AB, 61)

İhtiyar avukatın kalem elinden düştü. Arkasına dayandı. Karşısında parlayan minimini siyah gözlere *bakakaldı*. (Ö. Seyfettin, PK, 26)

Bunun tersi olarak, vücut anî bir tepki de verebilir:

Ahmet Kerim, yerinden hopladı: "Nasıl, nasıl?" (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 133)

O sakin, o temkinli, o soğukkanlı annem! Elinden sigarası düştü, ayağa fırlayıverdi. (E. Işınsu, KD, 55)

İnsan konuşamaz hale gelir, "dili tutulur":

Matmazelin *hayretten* dili tutulmuştu. (R. N. Güntekin, Ç, 108)

Hayretten aptallaştım. Dilim tutuldu. (Ö. Seyfettin, PK, 155)

Ayşen *şaşaladı*, cevap verecekti, sözü boğazında tıkandı. (R. H. Karay, BS, 287)

Şimdi dilleri tutuldu. Kapı aralığında öylece duruyorlar. (B. Günel, ÇK, 25)

Hayret, duyulan beklenmedik bir haberle ilgili olursa insan kulaklarına inanamaz:

Kulaklarıma inanamayacağım geldi. (Ö. Seyfettin, PK, 155)

Cemal Bey duyduklarına inanamıyordu. (A. Kulin, AA, 33)

Düşünme yeteneği kısa bir süre için de olsa devre dışı kaldığı zaman insan ne yapması, duruma nasıl bir tepki vermesi gerektiğini kestiremez.

Ahmet Kerim, *şaşırmıştı*; ne yapacağını bilmiyordu. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 42)

Şaştı kaldı Orhun, ne yapacağını bilemedi ama yine de ilkin o kurtuldu sessizliğin çekiminden. (B. Günel, ÇK, 25)

***Hayret* bir çukurdur.**

İnsan onun içine düşer veya düşürülür:

Meftun o anda derdini biraz unutup misafir bulunduğu bu karı kocanın evlilik görevlerine karşı gösterdikleri bağlılıktan *şaşkınlığa* düştü. (H. R. Gürpınar, Ş, 275)

Siyah örtünün oluşturduğu karanlık içinden, kutunun arkasındaki yağlı kağıda bakan Dâvut, ateşçinin ruhunu gerçekten de kâğıt üzerinde, ama tepesi taklak görünce *hayretlere* düştü. (İ. O. Anar, S, 151)

Refiklerini *hayretlere* düşüren bir vak'a nakl olunurken o "bundan âdi bir şey' olamaz" hükmünü vererek başını çevirirdi. (H. Z. Uşaklıgil, AM, 91)

Bazen onun derinliği de vurgulanır:

Şimdi birdenbire aklına gelince, yeni durumun acayipliği ilk defa olarak, onu, derin bir *şaşkınlığa* düşürdü. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 90)

İnsan *hayretin* içindedir.

Bu o kadar âni olmuştu ki, ikisi de *hayret* içindeydiler. (A. H. Tanpınar, H, 154)

Bütün hayatımın unutulmaz *hayretlerinden biri* içinde onun yüzüne bakakaldım. (P. Safa, Y, 349)

İnsanın dışında bulunan *hayret,* olumsuz bir etki kaynağı izlenimi verir:

Son söylediğim cümle ile yalanımı nasıl ele vermiş olduğumu düşününce büyük bir *şaşkınlığa* uğradım. (S. Ali, KMM, 63)

Recep, *şaşkınlığını* öyle bir çırpıda atamadı. (S. Çokum, AB, 339)

Buna karşılık, *hayretin* diğer temel duygular (ör. sevinç, üzüntü, ...) gibi insanın içinde olması dil manzarasında pek açık görülmez. Genel olarak vücut tepkisiyle kendisini belli eden *hayreti* bazen insan belli etmemeye, engellemeye çalışır. Bu durumda '***hayret* insanın içindedir**' görünümü oluşur:

Nihal ihtiyar kızın yüzüne bakdı, ilk önce *hayretini* zabt edemedi. (H. Z. Uşaklıgil, AM, 100)

Engellenen *hayret* doğrudan sesle (ünlemle) kendisini dışa vurabilir:

Onu eşikde görünce hep birden bir *hayret* nidasını zabt edemediler. (H. Z. Uşaklıgil, AM, 240)

***Hayret* sıvıdır.**

Murat'ın *şaşkınlığı* yüzünden akıyordu, yaa yalan söyler misin küçük bey! (E. Işınsu, KD, 137)

Hayret, genellikle kısa süreli ve anidir:

Bir saniyeden daha az süren müthiş bir *şaşkınlıktan* sonra iskemleden fırladım. (S. Ali, KMM, 76)

Hayretin bir duygu, duygusal durum olarak ölçüsü, derecesi olabilir:

Samim ve Besim de, büyük bir *hayret* içinde, evvelâ birbirlerine, sonra kıza baktılar. (P. Safa, Y, 171)

Valininki ise, gözlerinde kocaman bir *hayret*, dudaklarında bağışlayan bir tebessüm, sadece sustu. (E. Işınsu, KD, 14)

Benim bütün gün onları seyretmeme biraz *şaşıyorlardı*. (O. Atay, KB, 69)

Biz biner binmez birkaç kişi birden "merhaba!" dedi, çok *şaşırdım* ama hemen karşılık verdim: "Merhaba..." (B. Günel, ÇK, 60)

Bu ölçü, derece değişebilir:

Uşak beni salona götürünce *hayretim* arttı. (Ö. Seyfettin, PK, 71)

Apartmanın ihtişamını görünce hâsıl olan deminki *hayretim*, şimdi tamamıyle silinmişti. (Ö. Seyfettin, PK, 75)

Ahmet Kerim, etrafını dinledikçe *hayreti* artıyordu. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 275)

Şaşkınlığı giderek artan Dâvut'a bir başka fennî araç daha gösterdi. (İ. O. Anar, S, 151)

Yazın dilinde cansız nesnelerin "*hayret*"ini de görmek mümkündür:

Yemyeşil oluvermiş ağaçlar,

Bulutlara *hayretinden*. (C. S. Tarancı, OBY, 36)

Duvara şüphe çakan

Gölgelerde *şaşkınlık* (N. F. Kısakürek, Ç, 71)

Muhakkak ki *hayret*in dil manzarası, diğer duygularda olduğu gibi, belirtilenlerden daha geniş ve kapsamlıdır. Biz bu kavramın dildeki yerini belirlemeye ve genel manzarasını çizmeye çalıştık.

SONSÖZ

Türkçede temel duygu kavramlarının dil bildirimine adanmış bu çalışmada varılan genel sonuçlar şöyle sıralanabilir:

Duygu kavramlarının Türkçedeki bildirim araçları çok çeşitlidir; sözcükler, onların türevleri ve eşanlamlıları, deyimler, sözdizimsel yapılar, atasözleri vb. dil araçları duygu kavramlarına dış görünüm kazandırarak bu çeşitliliği ortaya koyar. Sözcüklerin tam olarak kapsamadığı duygu içeriği metinlerle daha açık bir görünüm kazanır.

Bilişsel aktarmalar, kavram yapısında yer alan çok ince bileşenlerdir. Bu açıdan kavram araştırmalarında onlara özel bir yer verilmesi gerekmektedir. Duygularla ilgili aktarmalar bunu açık bir biçimde sergilemektedir.

Bilişsel yaklaşımla elde edilen sonuçlar, incelenen kavramın içerik modelinin betimlenmesini sağlar. Fakat kavram genel olarak daha kapsamlı bir zihinsel birimdir; dil araçlarıyla onu tüm boyutları ve ayrıntılarıyla ifade etmek hemen hemen imkansızdır. Duygu gibi soyut kavramlarda bu durum daha net olarak görülür.

Duygu kavramlarının içeriğinde yaş, meslek, cinsiyet gibi etkenler, aynı zamanda bireysel bileşenler vardır; tüm bunlar

söze dönüşmeyebilir. Kavram içeriğinde, özellikle duygu kavramlarında her zaman söze dönüştürülmemiş bir parça bulunur.

Kavram devinimlidir, büyük bir oranda topluma, toplumsal duruma, bazen belki bir zaman dilimine bağlıdır. Toplum bilincindeki değişimler onu da etkiler. Bu durum duygu kavramları için de geçerlidir.

Kavramın her türlü modeli, bir araştırma yöntemi niteliğinde zihinsel bir birim olan kavramı, göreceli de olsa, daha kapsamlı bir şekilde betimlemeyi amaçlamaktadır. Bizim çalışmamız da bu amaç doğrultusundadır.

KAYNAKÇA

Aksan, D. (1999). Anlambilim. Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi, Engin Yayınevi, Ankara.

Aksan, D. (2003). Dil, Şu Büyülü Düzen..., Bilgi Yayınları, Ankara.

Aksan, D. (2007). Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim, 4. Baskı, TDK Yayınları: 439, Ankara.

Apresyan, V. Y. (2005). Semantiçeskiye Tipı Emotsional'nıh Metafor, "Emotsii v Yazıke i Reçi", İzdatel'skiy Tsentr Rossiyskogo Gosudarstvennogo Gumanitarnogo Universiteta, Moskva, s. 9-30.

Arık, İ. Alev (1996). Motivasyon ve Heyecan'a Giriş, Çantay Kitabevi, İstanbul.

Bally, Ch. (1961). Frantsuzskaya Stilistika (Traité de Stylistique Françoise), Perevod s Frantsuzskogo K. A. Dolinina, İzd. İnostrannoy Literaturı, Moskva.

Başkan, Ö. (2003). Bildirişim. İnsan – Dili ve Ötesi, Multilingual, İstanbul.

Baymur, F. (1994). Genel Psikoloji (14. Baskı), İnkılap Yayınevi, İstanbul.

Bilgegil, M. Kaya (1984). Türkçe Dilbilgisi, Dergah Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.

Bilgin, M. (2006). Anlamdan Anlatıma Türkçemiz, 2. Baskı, Anı Yayıncılık, Ankara.

Bogdanova L. İ. (2005). Russkiy Glagol: Emotsii, Otsenki, soçetayemost', "Emotsii v Yazıke i Reçi", İzdatel'skiy Tsentr Rossiyskogo Gosudarstvennogo Gumanitarnogo Universiteta, Moskva, s. 31-41.

Borisova, Y. G. (2005). O Metayazıke Dlya Opisaniya Emotivnogo Komponenta Znaçeniya, "Emotsii v Yazıke i Reçi", İzdatel'skiy Tsentr Rossiyskogo Gosudarstvennogo Gumanitarnogo Universiteta, Moskva, s. 119-127.

Ceyhan, A. A. (2000). Üniversite Öğrencilerinin Duygu İfade Eden Sözcük ve Deyimlere Yükledikleri Duygu Yoğunluklarının Ba-

zı Değişkenler Açısından İncelenmesi, Anadolu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Yayınları, No: 66, Eskişehir.

Cüceloğlu, D. (2000). İnsan ve Davranışı, Remzi Kitabevi, 10. Basım, İstanbul.

Çenki A. (1996). Sovremennıye Kognitivnıye Podhodı k Semantike: Svoystva i Razliçiya v Teoriyah i Tselyah, " Voprosı Yazıkoznaniya", No: 2, s. 68-78.

Damasio, A. R. (1999). Descartes'ın Yanılgısı. Duygu, Akıl ve İnsan Beyni (çeviren: Bahar Atlamaz), Varlık Yayınları, 2. Basım, İstanbul.

Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi (DLT) (1992). Çeviren: Besim Atalay, I-III. Cilt, 3. Baskı, TDK Yayınları: 521, 522, 523, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi Dizini "Endeks" (1991). Çeviren: Besim Atalay, IV. Cilt, 3. Baskı, TDK Yayınları: 524, Ankara.

Ediskun, H. (1985). Türk Dilbilgisi, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Eker, S. (2003). Çağdaş Türk Dili, Grafiker Yayınları, 2. Basım, Ankara.

Ekman, P. (1984). Expression and the Nature of Emotion // Approaches to Emotion, Associates, Publishers, Hillsdale New Jersey, s. 319-344.

Formanovskaya N. İ. (2005). Emotsii, Çuvstva, İntentsii, Ekspressiya v Yazıkovom i Reçevom Vırajenii, "Emotsii v Yazıke i Reçi", İzdatel'skiy Tsentr Rossiyskogo Gosudarstvennogo Gumanitarnogo Universiteta, Moskva, s. 106-107.

Fromm, E. (2004). Yaşama Sanatı (çeviren: Aydın Arıtan), Arıtan Yayınevi, İstanbul.

Fyodorova, L. L. (2005). Emotsii v Grammatike, "Emotsii v Yazıke i Reçi", İzdatel'skiy Tsentr Rossiyskogo Gosudarstvennogo Gumanitarnogo Universiteta, Moskva, s. 178-199.

Gencan, T. N. (2001). Dilbilgisi, Ayraç Yayınevi, Ankara.

Goleman, D. (2004). Duygusal Zeka. Neden IQ'dan Daha Önemlidir (çeviren: Banu Seçkin Yüksel), 26. Basım, Varlık Yayınları, Sayı: 751, İstanbul.

Grafova, T. A. (1991). Smıslovaya Struktura Emotivnıh Predikatov, "Çeloveçeskiy Faktor v Yazıke: Yazıkovıye Mehanizmı Ekspressivnosti", İzd. "Nauka", Moskva.

Gudkov, D. B., Kovşova, M. A. (2007). Telesnıy Kod Russkoy Kul'turı: Materialı k Slovaryu, İzd. "Gnozis", Moskva.

Guiraud, P. (1999). Anlambilim (çeviren: Berke Vardar), Multilingual Yayınları, İstanbul.

Hacızade, N. (2005). Azerbaycan Türkçesindeki Deyimlerin Dil Özellikleri, Atlas Yayın Dağıtım, İstanbul.

Hacızade, N. (2011). "Kan" Sözcüklü Deyimlerin Anlam Özellikleri, VI. Uluslar arası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri, 25-28 Eylül 2001, Erzurum. Ankara.

Harçenko V. K. (2009). Funktsii Metaforı (İzd. 3-e), Knijnıy Dom "LİBROKOM", Moskva.

Humboldt W von (1984). İzbrannıye Trudı po Yazıkoznaniyu, Perevod s Nemetskogo Yazıka prof. G. V. Ramişvili, İzd. "Progress", Moskva.

İzard, C. E. (2000). Psihologiya Emotsiy (The Psychology of Emotions), İzd. "Piter", Sankt-Peterburg (Moskva-Har'kov-Minsk, 1999-2004).

Jackendoff R. (1983). Semantics and Cognition, Cambridge University Press, Cambridge.

Kolşanskiy, G. V. (2008). Paralingvistika (İzd. 3-e), İzd. LKİ, Moskva.

Korkmaz, Zeynep (2003). Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara.

Kovecses, Z. (1990). Emotion Concepts, New York: Springer-Verlag.

Kreydlin, G. Y. (2005). Mujçinı i Jenşinı v Neverbal'noy Kommunikatsii: Emotsional'nıy Aspekt, "Emotsii v Yazıke i Reçi", İzdatel'skiy Tsentr Rossiyskogo Gosudarstvennogo Gumanitarnogo Universiteta, Moskva, s. 282-300.

Krongauz, M. A. (2005). Semantika (İzd. 2-e), İzdatel'skiy Tsentr: Akademiya, Moskva.

Kurt, İ. (2002). Psikolojiden Kültüre, 2. Baskı, Eğitim Kitabevi Yayınları, Konya.

Lakoff, G. (1987). Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal About the Mind, The University of Chicago Press, Chicago- London.

Lakoff, G., Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By, The University of Chicago Press, Chicago- London.

Langacker R. W. (1987). Foundations of Cognitive Grammar, Vol. 1, Theoretical Prerequisites, Stanford University Press, Stanford.

Langacker R. W. (1991). Foundation of Cognitive Grammar, Vol. 2, Descriptive Application, Stanford University Press, Stanford.

Leontyev A. A. (1993). Yazıkovoye Soznaniye: Obraz Mira, "Yazık i Soznaniye: Paradoksal'naya Ratsional'nost'", Moskva, s. 16-21.

Lerner, H. (1999). Öfke Dansı: Yakın İlişki Modellerini Değitirmek İsteyen Kadınlar İçin Rehber (çeviren: Sinem Gül), 2. Baskı, Varlık Yayınları: 540, İstanbul.

Levkiyevskaya Y. Y. (2005). Nekotorıye Sposobı Naimenovaniya Straha v Slavyanskih Mifologiçeskih Tekstah, "Emotsii v Yazıke i Reçi", İzdatel'skiy Tsentr Rossiyskogo Gosudarstvennogo Gumanitarnogo Universiteta, Moskva, s. 301-311.

Lihaçev, D. S. (2011). Konseptosfera Russkogo Yazıka, "Russkiy Yazık i Literatura v Azerbaydjane", No: 1, s. 26-31.

Lupton D. (2002). Duygusal Yaşantı. Sosyo-Kültürel Bir İnceleme (çeviren: Mustafa Cemal), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Maslova V. A. (2005). Kognitivnaya Lingvistika (2. İzdaniye), İzd. Tetrasistems, Minsk.

Maslova V. A (2006). Vvedeniye v Kognitivnuyu Lingvistiku (2. İzdaniye), İzd. Flinta: Nauka, Moskva

Maslova V. A. (2010). Lingvokul'turologiya (İzd. 4-e), İzdatel'skiy Tsentr "Akademiya", Moskva.

Meçkovskaya, N. B. (2008). Semiotika: Yazık. Priroda. Kul'tura (İzd. 3-e), İzdatel'skiy Tsentr "Akademiya", Moskva.

Morgan G. T. (1981). Psikolojiye Giriş. Ders Kitabı (Çevirenler: Hüsnü Arıcı, Işık Savaşır, Olcay İmamoğlu, Orhan Aydın, Rüveyde Bayraktar, vd.), Hacettepe Üniversitesi Psikoloji Bölümü Yayınları No: 1, Ankara.

Penkovskiy, A. B. (2004). Oçerki po Russkoy Semantike, İzd. Yazıki Slavyanskoy Kul'turı, Moskva.

Plungyan, V. A. (1991). K Opisaniyu Afrikanskoy "Naivnoy Kartinı Mira" (Lokalizatsiya Oşuşeniy i Ponimaniye v Yazıke Dogon), "Logiçeskiy Analiz Yazıka. Kul'turnıye Konseptı", İzd. "Nauka", Moskva, s. 155-160.

Popova Z. D., Sternin İ. A. (2007). Kognitivnaya Lingvistika, AST: Vostok-Zapad, Moskva.

Porzig, W. (2003). Dil Denen Mucize (çeviren: Vural Ülkü), 2. Baskı, TDK Yayınları: 617, Ankara.

Potapova, R. K. (2004). Lingvistiçeskiye i Paralingvistiçeskiye Funktsii Prosodii (K Opıtu Poiska Prosodo-Semantemı), "Yazık i Reç': Problemı i Reşeniya", İzd. MAKS Press, Moskva, s. 117-137.

Potebnya, A. A. (1993). Mısl' i Yazık, İzd. SİNTO, Kiyev.

Prohorov Y. Y. (2008). V Poiskah Kontsepta, İzd. Flinta: Nauka, Moskva.

Rahilina Y. V. (2000). O Tendentsiyah v Razvitii Kognitivnoy Semantiki "İzvestiya RAN, Seriya Liteareturı i Yazıka, t. 59, No: 3, s. 3-15.

Rifat, M. (2005). XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları, 1.Tarihçe ve Eleştirel Düşünceler, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Sartorius, M. (1999). Kadınlarda Duygusal Zekâ. EQ'yu Daha İyi Kullanmanın Yolları (çeviren: Şebnem Can Erendor), Varlık Yayınları: 561, İstanbul.

Searle J. R. (2004). ''Zihnin Yeniden Keşfi'' (Zihin Felsefesi), (çeviren: Muhittin Macit), Litera Yayıncılık, İstanbul.

Selivanova Y. A. (2000). Kognitivnaya Onomasiologiya, İzd. Fitosotsiotsentr, Kiyev.

Solodub, Y. P., Al2breht, F. B. (2003). Sovremennıy Russkiy Yazık. Leksika i Frazeologiya (Sopostavitel'nıy Aspekt), (İzd. 2-e), İzd. Flinta: Nauka, Moskva.

Şahovskiy V. İ. (2009). Kategorizatsiya Emotsiy v Leksiko-Semantiçeskoy Sisteme Yazıka (İzd. 3-e), Knijnıy Dom"LİBROKOM", Moskva.

Şahovskiy V. İ. (2010). Emotsii: Dolingvistika, Lingvistika, Lingvokul'turologiya, Knijnıy Dom "LİBROKOM", Moskva.

Şanskiy, N. M., Zimin, V. İ., Filippov, A. V. (2001). Şkol'nıy Frazeologiçeskiy Slovar' Russkogo Yazıka, İzd. Drofa, Moskva.

Şapar', V. B. (2010). Yazık Tela i Emotsiy. Kak Çitat' Çujiye Mısli i Videt', Çto Dumayut Drugiye, İzd. "Klub Semeynogo Dosuga", Har'kov-Belgorod.

Şaronov, İ. A. (2005). Emotsii v Naşey Jizni i v Lingvistike , "Emotsii v Yazıke i Reçi", İzdatel'skiy Tsentr Rossiyskogo Gosudarstvennogo Gumanitarnogo Universiteta, Moskva, s. 5-6.

Şaronov, İ. A. (2005). Mejdometiya v Reçevoy Kommunikatsii, "Emotsii v Yazıke i Reçi", İzdatel'skiy Tsentr Rossiyskogo Gosudarstvennogo Gumanitarnogo Universiteta, Moskva, s. 200-220.

Şaşkova, S. A. (2004). O Nekotorıh Sposobah Formirovaniya Obraznıh Znaçeniy, "Lingvistika i Postmodernizm", Materialı Dokladov Nauçno-Teoretiçeskoy Konferentsii, 20-21 Oktyabrya, 2003, Minsk, s. 52-55.

Postmodernizm. Entsiklopediya (2001). İzd. İnterpresservis, Knijnıy Dom, Minsk.

Teliya V. N. (1986). Konnotativnıy Aspekt Semantiki Nominativnıh Yedinits, İzd. "Nauka", Moskva.

Tsiv'yan T. V. (2009). Model' Mira i Yeyo Lingvistiçeskiye Osnovı (İzd. 4-e), Knijnıy Dom "LİBROKOM", Moskva.

Türkçe Sözlük (1988). 1-2 Cilt, TDK Yayınları: 549, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Vasilyeva, Y. A. (2005). Yazık Çuvstv i Modal'nosti Vospriyatiya: Elementı Sinestezii v Obraznom Opisanii Emotsiy, "Emotsii v Yazıke i Reçi", İzdatel'skiy Tsentr Rossiyskogo Gosudarstvennogo Gumanitarnogo Universiteta, Moskva, s. 62-73.

Vendryes J. V. (2001). Dil ve Düşünce (çeviren: Berke Vardar), Multilingual Yayınları, İstanbul.

Vol'f Y. M. (1989). Emotsional'nıye Sostoyaniya i ih Predstavleniye v Yazıke," Logiçeskiy Analiz Yazıka. Problemı İntensional'nıh: Pragmatiçeskih Kontekstov" İzd. "Nauka", Moskva, s. 55-75.

Voltan-Acar, N. (2003). Duygu Yansıtan Sözcüklerin Anlamsal Çözümlenmesi, "PDR'de Yirmi Beş Yıl" (Makaleler), Nobel Yayın No: 533, Ankara.

Vvedenskaya, L. A., Pavlova, L. G., Kaşayeva, Y. Y. (2003). Russkiy Yazık i Kul'tura Reçi: Ekzamenatsionnıye Otvetı, İzd. "Feniks", Rostov- na Donu.

Wierzbicka, A. (2001). Sopostavleniye Kul'tur Çerez Posredstvo Leksiki i Pragmatiki. Perevod s Angliyskogo A. D. Şmeleva, İzd. Yazıki Slavyanskoy Kul'turı, Moskva.

Zaliznyak, A. A. (2006). Mnogoznaçnost' v Yazıke i Sposobı Yeyo Predstavleniya, İzd. Yazıki Slavyanskih Kul'tur, Moskva.

YAZIN KAYNAKLARI VE KISALTMALAR

Adalet Ağaoğlu (1994). "Fikrimin İnce Gülü" (A. Ağaoğlu, FİG), Oğlak Yayıncılık, 7. Baskı, İstanbul.

Ahmet Hamdi Tanpınar (1986). Huzur (A. H. Tanpınar, H), Dergah Yayınları, 4. Baskı, İstanbul.

Attilâ İlhan (2000). Zenciler Birbirine Benzemez (A. İlhan, ZBB), Bilgi Yayınları, 5. Basım, Ankara.

Ayşe Kulin (2000). Adı: Aylin (A. Kulin, AA), Remzi Kitabevi, 75. Basım, İstanbul.

Aziz Nesin (1997). Mahmut ile Nigâr (A. Nesin, MİN), Adam Yayınları, 6. Basım, İstanbul.

Behçet Necatigil (2000). Şiirler 1972-1979 (B. Necatigil Ş), Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.

Burhan Günel (1999). Çiçekler Korunağı (Öyküler) (B. Günel, ÇK), Can Yayınları, İstanbul.

Cahit Sıtkı Tarancı (1954). Otuz Beş Yaş (C. S. Tarancı, OBY), Varlık Yayınevi, Dördüncü basılış, İstanbul.

Emine Işınsu (1992). Canbaz (E. Işınsu, C), Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Emine Işınsu (1999). Küçük Dünya (E. Işınsu, KD), Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Fazıl Hüsnü Dağlarca (1999). İmin Yürüyüşü (Biçimlerle Soyunmak), Kuzey, Batı, Doğu, Güney (F. H. Dağlarca, İY), Doğan Kitap, 1. Baskı, İstanbul.

Haldun Taner (1988). Kızıl Saçlı Amazon (H. Taner, KSA), Bütün Hikayeleri-1, Bilgi Yayınevi, 3. Basım, Ankara.

Halid Ziya Uşaklıgil (1938). Mai ve Siyah (H. Z. Uşaklıgil, MVS), Hilmi kitabevi, İstanbul.

Halid Ziya Uşaklıgil (1939). Aşk-ı Memnu' (H. Z. Uşaklıgil, AM), Hilmi Kitabevi, İstanbul.

Halide Edib Adıvar (2000). Ateşten Gömlek (H. E. Adıvar, AG), Özgür Yayınları, 5. Basım, İstanbul.

Hüseyin Rahmi Gürpınar (1945). Ölüm Bir Kurtuluş mudur? (H. R. Gürpınar, ÖBK), Hilmi Kitabevi, İlk tabı, İstanbul.

Hüseyin Rahmi Gürpınar (1999). Şıpsevdi (H. R. Gürpınar, Ş), (Günümüz Türkçesi: Kemal Bek), Özgür Yayınları, 9. Basım, İstanbul.

Hüseyin Rahmi Gürpınar (2002). Bir Sevda Denklemi (Bir Muadele-i Sevda) (H. R. Gürpınar, BSD), Özgür Yayınları, 5. Basım, İstanbul.

İhsan Oktay Anar (2007). Suskunlar (İ. O. Anar, S), İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.

İhsan Oktay Anar (2009). Puslu Kıtalar Atlası (İ. O. Anar, PKA), İletişim Yayınları, 35. Baskı, İstanbul.

Memduh Şevket Esendal (2000). Ayaşlı ile Kiracıları (M. Ş. Esendal, AİK), Bütün Eserleri-1, Bilgi Yayınevi, 8. Basım, Ankara.

Mustafa Necati Sepetçioğlu (1998). Bu Atlı Geçide Gider (M. N. Sepetçioğlu, BAGG), Bütün Eserleri; Dünki Türkiye Dizisi-7, İrfan Yayınevi, 14. Baskı, İstanbul.

Necip Fazıl Kısakürek (2000). Çile (N. F. Kısakürek, Ç), Bütün Eserleri, cilt 4, Doğu Yayınları, İstanbul.

Oğuz Atay (1995). Korkuyu Beklerken (O. Atay, KB), İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul.

Orhan Pamuk (2005). Benim Adım Kırmızı (O. Pamuk, BAK), İletişim Yayınları, 24. Baskı, İstanbul.

Orhan Veli (2000). Seçme Şiirler (O. Veli, SŞ), Adam Yayınları, 6. Basım, İstanbul.

Ömer Seyfettin (1984). Perili Köşk (Ö. Seyfettin, PK), Erdem Yayınları, İstanbul.

Peyami Safa (1994). Yalnızız (P. Safa, Y), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Peyami Safa (2000). Dokuzuncu Hariciye Koğuşu (P. Safa, DHK), Ötüken Yayınları, İstanbul.

Pınar Kür (1994). Yarın Yarın (P. Kür, YY), Can Yayınları, 7. Basım, İstanbul.

Pınar Kür (1997). Akışı Olmayan Sulak (P. Kür, AOS), Can Yayınları, 7. Basım, İstanbul.

Refik Halid Karay (1985). Bugünün Saraylısı (R. H. Karay, BS), (Günümüz Türkçesine uyarlayan: Ender Karay), İnkılap Kitabevi, 3. Basılış, İstanbul.

Reşat Nuri Güntekin (1999). Çalıkuşu (R. N. Güntekin, Ç), İnkılap Kitabevi, 55. Baskı, İstanbul.

Reşat Nuri Güntekin (1999). Dudaktan Kalbe (R. N. Güntekin, DK), İnkılap Kitabevi, 55. Baskı, İstanbul.

Sabahattin Ali (2002). Kürk Mantolu Madonna (S. Ali, KMM), Yapı Kredi Yayınları, 6. Baskı, İstanbul.

Sait Faik Abasıyanık (2008). Semaver (S. F. Abasıyanık, S), Yapı Kredi Yayınları, 24. Baskı, İstanbul.

Sevinç Çokum (1996). Ağustos Başağı (S. Çokum, AB), Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Tarık Buğra (2000). Osmancık (T. Buğra, O), Bütün Eserleri-11, Ötüken Yayınları, İstanbul.

Yahya Kemal (2003). Kendi Gök Kubbemiz (Y. Kemal, KGK), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu (1999). Hüküm Gecesi (Y. K. Karaosmanoğlu, HG), Bütün Eserleri-3, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.

Dil aracılığıyla insanın ruh halinin bildirilmesine, betimlenmesine olan ilgi son dönemlerde özellikle artmıştır. Duygu bildirimi de bunlar arasında yer almaktadır. Dil, insan yaşamını her yönüyle yansıtma özelliği ile duyguların da, "dünyanın dil manzarası"nda yerini almalarını sağlamıştır.

İnsan doğasının ayrılmaz bir parçası olan duygular, insanın dünya ile olan ilişkisinin özgün bir biçimidir. Duygu ruhsal bir kategoridir, duygu bildirimi ise doğrudan dille ilgilidir. Bu çalışmanın temel konusu da duyguların dil bildirimi üzerinedir. Çalışmada 'duygu' konusu bilişsel dilbilim açısından ele alınmıştır. Anlamsal-bilişsel yönteme dayanan bu araştırmada temel duyguların kavram olarak Türk insanının zihnindeki manzarası -gerektiğinde felsefe, mantık, psikoloji, psikolinguistik gibi bilim dallarının da yardımına başvurularak- dil verileri temelinde kurulmaya, onarılmaya çalışılmıştır.

ISBN 978-605-4639-31-1

ÇİZGİ KİTABEVİ

Kapak Resmi: İLHAM ENVEROĞLU

www.cizgikitabevi.com